

ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИ ВА ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

**ХИЗМАТ КЎРСАТИШ
СОҲАСИ ВА ТУРИЗМНИ
РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ
НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ**

Самарқанд - 2017
“Zarafshon” нашриёти

65.433

X 48

33
X 48

Хизмат кўрсатиш соҳаси ва туризмни ривожлантиришнинг назарий асослари [Монография] / М.М.Мухаммедов [ва бошк.]- Самарканд: Zarafshon, 2017.-300 б.

КБК 65.433

Такризчилар: и.ф.д., проф. Пардаев М.К.
и.ф.д., проф. Зайналов Ж.Р.

Монографияда кишилик жамияти ҳаётида роли тобора ортиб бораётган ва юкори ҳаёт даражасини шакллантиришнинг бош мезонига айланган хизматлар соҳасининг вужудга келиши ва ривожланиш боскичлари тадқиқ этилган. “Хизмат” тушунчасининг моҳияти, унинг юзага келиш тарихи, хизматларнинг инсон эҳтиёжларини қондиришдаги ўрни ҳамда жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий юксалишидаги аҳамияти, айниқса аҳоли турмуш даражаси ва сифатига таъсири каби муҳим масалалар атрофлича ва моҳирона баён этилган. Монографияда хизматлар соҳаси янги иш ўринлари яратиш ва аҳоли бандлигини таъминлашнинг, унинг реал даромадларини ўстириб боришнинг ва шу асосда аҳоли турмуш фаровонлигини янги, янада юкори боскичларга олиб чиқишнинг асосий, ҳал қилувчи омили сифатида қаралган. Туризм соҳасини, хусусан, социал туризм, болалар туризми, ёшлар туризми, таълим туризми ва бошқа туризм турларини устувор ривожлантиришга, шунингдек, туристик кластерни шакллантириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Монография хизмат кўрсатиш соҳаси мутахассислари, раҳбар ходимлар, магистрлар, илмий тадқиқот ишлари билан шуғулланувчиларга мўлжалланган.

ISBN 978-9943-4782-7-5

МУНДАРИЖА

КИРИШ	5
I боб. ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК МУАММОЛАРИ	9
1.1. “Хизматлар” тушунчаси, унинг моҳияти, эволюцияси ва ривожланиш босқичлари	9
1.2. “Хизмат” тушунчасининг замонавий талкини ва унинг моҳиятини очишга оид назарий ёндашувлар	26
1.3. “Товар” ва “хизмат” тушунчаларининг ўзаро алоқадорлиги, ўхшаш томонлари ва тафовутлари.....	39
1.4. Хизматларнинг инсон эҳтиёжларини кондиритишдаги ўрни ва жамият ижтимоий-иқтисодий тарақиётини юксалтиришдаги аҳамияти	48
1.5. Хизматларнинг таснифланиши, баҳолаш	76
мезонлари ва кўрсаткичлари	76
1.6. Хизматлар соҳасини инновацион ривожлантиришни таъминлашда инвестицияларнинг ролини ошириш стратегияси.....	85
1.7. Ўзбекистон иқтисодиётининг ривожланишида хизмат кўрсатиш соҳасининг ўрни ва истикболли йўналишлари	98
II боб. ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ АСОСИДА АҲОЛИ ҲАЁТ ФАРОВОНЛИГИНИ ЮКСАЛТИРИШНИНГ ИСТИҚБОЛЛАРИ	113
2.1. Хизматлар ва аҳоли турмуш даражаси: ўзаро боғлиқлиги ва ривожланиш истикболлари	113
2.2. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш орқали аҳоли бандлигини ошириш йўллари	126
2.3. Хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган аҳоли даромадлари шаклланишининг социал-иқтисодий шарт-шароитлари ва ўзига хос хусусиятлари.....	137
2.4. Таълим хизматлари – ижтимоий тарққёт ва ишчи кучи сифатини оширишнинг муҳим омили	148
2.5. Таълим хизматларининг инсон капиталини шаклланиши ва ривожланишидаги ўрни.....	169
III боб. ТУРИЗМ СОҲАСИ ВА УНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ	181
3.1. Глобаллашув жараёнлари ва уларнинг туристик хизматлар бозорига таъсири.....	181
3.2. Туризм соҳасида кластерни шакллантириш ва ривожлантириш концептуал йўналишлари	200

3.2.1. Туристтик кластерни шакллантириш – туризм соҳасини ривожлантиришнинг самарали механизми.....	200
3.2.2. Худудий туристик кластернинг шаклланишига таъсир этувчи омилларнинг SWOT-таҳлили	216
3.2.3. Худудий туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантириш концепцияси.....	227
3.3. Ўзбекистонда социал туризм хизматларини ривожлантириш самарадорлигини ошириш	250
3.3.1. Социал туризм ва уни ривожлантириш истикболлари.....	250
3.3.2. Социал туризм хизматларини ривожлантириш орқали ижтимоий капитални ошириш йўллари	254
3.3.3. Ўзбекистонда социал туризм хизматларини ривожлантиришда тизимли ёндашув	264
3.3.4. Ўзбекистонда социал туризм хизматларини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш йўллари.....	271
3.4. Таълим туризмини ривожлантириш концепцияси	277
Хулоса	289
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	292

*Бугунги кунда хизмат кўрсатишнинг моддий
ишлаб чиқариш соҳасига нисбатан устунлиги ва
кишилик жамияти олдигаги алоҳида ўрни ўзининг
бутун куч қудрати билан шунда намоён бўладики,
агар ушбу соҳада қиймат бирлигини яратишдан
тежалган табиий ресурслар табиатни асрашга
хизмат қилса, уларнинг истеъмоли аҳоли турмуш
сифатининг юксалишига хизмат қилади.*

М.М.Мухаммедов

КИРИШ

Иқтисодиёти юксак ривожланган Ғарб мамлакатларида хизмат кўрсатиш соҳаси миллий иқтисодиётнинг устун ривожланган, биринчи даражали секторига айланди. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ҳам хизмат кўрсатиш соҳаси жадал суръатлар билан ўсди, қисқа тарихий давр мобайнида унинг ялпи ички маҳсулотдаги ҳиссаси 50 фоиздан ошиб кетди ва миллий иқтисодиётнинг етакчи соҳасига айланди.

Лекин хизмат кўрсатиш соҳасининг амал қилиши ва ривожланиши билан боғлиқ кўп масалалар, жумладан, унинг ахборотлашган жамиятда тутган алоҳида ўрни, инсон иқтисодий фаолиятининг асосий фаолияти сифатидаги етакчилик роли чуқур ўрганилмаган. Ҳанузгача “хизмат” тушунчасининг моҳияти, унинг “товар” тушунчасига нисбатан муносабати, ўхшаш жиҳатлари ва фарқлари тўла очиб берилмаган, “хизмат” тушунчасининг кўпчилик тан олган, ягона таърифи ишлаб чиқилмаган. Лўндарок қилиб ифодалаганда, ижтимоий-иқтисодий тараққиётда ўз мавқеини изчил мустаҳкамлаб, ахборотлашган жамият сари юксалиб бораётган мамлакат миллий иқтисодиёти равнақининг муҳим омилига айланиб бераётган хизмат кўрсатиш соҳасига, унинг назарий-методологик ва илмий-амалий муаммоларига оид илмий изланишлар кўлами бугунги кун талабларидан сезиларли даражада ортда қолмоқда. Бунинг оқибатида хизматлар назарияси ушбу соҳани жадал ривожлантириш, уни ялпи ички маҳсулот ҳажмини барқарор ўстиришнинг, истеъмол таркибини ижобий ўзгартиришнинг, янги иш ўринлари яратишнинг, аҳоли бандлигини таъминлашнинг, реал даромадларини кўпайтиришнинг, умуман, аҳоли ҳаёт фаровонлигини юксалтиришнинг муҳим омилига

айлантириш борасида кундалик амалиёт кун тартибига қўйиб бораётган саволларга илмий асосланган, катта самара берадиган жавоблар тайёрлаб беришга тайёр эмаслигини аён этмоқда.

Индустриал жамиятда ва ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг ундан олдинги боскичларида, объектив сабабларга қўра, инсоният тараққиётининг асосини моддий ишлаб чиқариш ташкил этган ва шу сабабли илмий изланишда асосий эътибор айнан шу соҳани ривожлантиришнинг назарий ҳамда амалий муаммоларини ечишга қаратилган. Ўз-ўзидан аёнки, бундай жамиятда хизмат кўрсатиш соҳаси миллий иқтисодиётда, умуман, ижтимоий-иқтисодий тараққиётда, унчалик аҳамияти бўлмаган, иккинчи даражали соҳа сифатида қаралган. Бунинг оқибатида хизмат кўрсатиш соҳасини жадал ривожлантиришга йўналтирилган, унинг яхлит назариясини яратиш ва такомиллаштиришга қаратилган илмий изланишлар сони ҳам нисбатан кам бўлган. Хизмат кўрсатиш соҳасига бўлган бундай муносабат унинг мамлакат миллий хўжалигига, унда яратилган миллий даромадга қўшган ҳиссасини расмий ҳисобга олиш ва баҳолашда ҳам ўз ифодасини топганлиги, табиий ҳол. А.Смит томонидан илгари сурилган, унинг издошлари давом эттирган, ҳозирги кунда ҳам айрим иқтисодчилар қўллаб-қувватлаётган хизмат кўрсатиш соҳасидаги меҳнатнинг унумсизлиги ҳақидаги илмий қарашлар ушбу соҳанинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётдаги ролини, мамлакат миллий бойлигини яратишга қўшган ҳиссасини баҳолашга салбий таъсир кўрсатмоқда.

Хизматлар тизимининг кенг қамровлиги, унда кечаётган ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг мураккаблиги, мамлакат равнақи ва аҳоли ҳаёт даражаси ҳамда сифати ва бошқа бир қатор муҳим макроиқтисодий кўрсаткичларга соҳа таъсирининг бениҳоя кучлилиги, хизматлар бўйича фаолият турларининг кўплиги уларни илмий таснифлаш муаммосини кескинлаштиради. Хизматларни таснифлаш муаммоси “хизмат” тушунчасининг моҳиятини очиш, унга илмий жиҳатдан асосланган ва аксарият кўпчилик тан олган таъриф ишлаб чиқиш муаммоси билан узвий боғлиқ.

Ҳозирги даврда инновациялар миллий иқтисодиётнинг барча соҳа ва тармоқларини қамраб олмоқда, нодир ва қимматбаҳо ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини таъминлашнинг, миллий иқтисодиётнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини оширишнинг ҳал этувчи омилига айланмоқда. Миллий иқтисодиётнинг стратегик муҳим ва устун соҳасига айланган

хизмат кўрсатиш соҳасида, унинг барча корхона ва уюшмаларида инновацияларни жорий этиш, унинг бениҳоя кенг имониятларидан унумли фойдаланиш зарурати ортиб борапти. Шу сабабли хизмат кўрсатиш соҳасини, унинг алоҳида тармоқларини инновацион ривожлантириш мақсадида инвестицион сиёсатни тубдан ва узил-кесил ўзгартириш масалалари ҳам долзарб аҳамият касб этади.

Инсон цивилизациясининг ҳозирги босқичида хизмат кўрсатиш соҳасининг моддий ишлаб чиқариш соҳасига нисбатан устун суръатлар билан ривожланаётганлиги турли иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, табиий, қолаверса, маданий ва маънавий жараёнларнинг ўзаро боғлиқ ривожланишининг синергетик самараси бўлиб, пировард натижада, у инсон ҳаёт даражаси ва сифатининг юксалиб боришида ўз ифодасини топади. Ўз навбатида, ҳар бир инсоннинг турмуш фаровонлигини ошириш, қулай шарт-шароитларда ҳаёт кечириш, ўзининг моддий ҳамда маънавий эҳтиёжларини қондиришга бўлган табиий интилиши, бунга эришиш борасидаги барча хатти-ҳаракатлари, яратувчилик фаолияти жамият тараққиётининг асосий таянчи, иқтисодий тизимни ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланади. Хизмат кўрсатиш соҳасининг аҳоли турмуш фаровонлигини юксалтиришдаги ролини ошириш, меҳнатга лаёқатли аҳолини иш ўринлари билан таъминлаш, унинг даромадларини шакллантиришда фаол иштирок этиш, аҳолининг бўш вақтидан унумли фойдаланиш масалалари ҳам иқтисодиёт илми олдида турган муҳим вазифалар жумласига киради.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг, умуман, миллий иқтисодиётнинг энг истикболли тармоқларидан бири – туризмдир. Жаҳон амалиёти, айниқса, иқтисодиёти юксак ривожланган Ғарб мамлакатларининг илғор тажрибаси шундан далолат берадики, туризм соҳаси ялпи ички маҳсулотни шакллантириш, аҳолини фойдали меҳнат билан таъминлаш ва унинг даромадларини изчил кўпайтиришнинг салмоқли секторига айланиши мумкин. Туристик ресурсларга бой, дунёнинг энг дилкаш, жозибали туристик манзилларидан бирига айланиши мумкин бўлган, лекин ҳозирги кунда кўп сабабларга кўра ўзининг туристик салоҳиятидан унумли фойдалана олмаётган Ўзбекистон учун ушбу соҳага бағишланган тадқиқотларнинг аҳамияти беқиёс. Шуни ҳам алоҳида эътироф этиш керакки, туризмни жадал ривожлантириш ва уни миллий иқтисодиётни юксалтиришнинг асосий ва истикболли тармоқларидан бирига айлантириш мақсадида унинг корхона ва ташкилотлари

фаолиятини бошқаришда янги, энг замонавий кластер усулини қўллаш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш ижобий самара бериши муқаррар.

Монография муаллифлари хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш билан боғлиқ юқорида қайд этилган муаммолар бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини сиз, азиз китобхонлар ҳукмига ҳавола қилишни лозим топдилар. Унда кўтарилган масалалар бўйича сизларнинг қимматли фикр-мулоҳазаларингиз, таклифларингиз хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш борасидаги илмий тадқиқотларни давом эттириш ва такомиллаштиришга катта ёрдам беради, деган умиддамиз.

Монография муаллифлар жамоаси томонидан и.ф.д., профессор М.М.Мухаммедов таҳрири остида тайёрланган. Кириш, §1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.5, хулоса профессор М.М.Мухаммедов; §3.1-доц. Д.Х.Асланова; §3.2-доцент Д.Х.Асланова тадқиқотчи М.Т.Алимова; §3.3.1, 3.3.4-доцент Д.Х.Асланова, тадқиқотчи Д.З.Норқулова; §1.6-тадқиқотчи З.М.Мухаммедова; §1.7-тадқиқотчи С.Тўрабеков; §2.1-тадқиқотчи Ю.П.Ўринбаева; §2.2- тадқиқотчи Б.Б.Мардонов; §2.3- тадқиқотчи С.А.Исхакова; §2.4-тадқиқотчи А.Ф.Хамидова; §2.5- тадқиқотчи С.Ў.Хусенов; §3.3.2., §3.3.3-тадқиқотчи Д.З.Норқулова; §3.4-тадқиқотчи М.И.Ибрагимова.

І БОБ.
ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИНИ
РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК
МУАММОЛАРИ

1.1. “Хизматлар” тушунчаси, унинг моҳияти, эволюцияси ва ривожланиш босқичлари

“Иқтисодиёт назарияси” фанига хос категориялар таркибида “хизмат” тушунчаси муҳим ўрин тутди. Мантикий таҳлилга таяниб, у бошқа барча иқтисодий категориялар сингари, жамият тараққиётининг муайян босқичида ўзига хос ташки иқтисодий ҳамда ижтимоий омилларнинг бевосита ва кучли таъсири остида пайдо бўлди ва асрлар давомида аста-секин, босқичма-босқич ривожланди, десак айни ҳақиқатни айтган бўламиз.

Жамият тараққиётининг бугунги босқичида хизматлар, уларни ишлаб чиқариш ҳамда истеъмол қилиш жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг етакчи ва бош омилига айланганлиги, энг муҳими, келажақда ушбу соҳа миқдор ва сифат кўрсаткичларининг тез суръатлар билан ўсиб бориш истикболлари унга доир назарий ва амалий тадқиқотлар кўламини кенгайтиришни, чуқурлаштиришни, соҳани юксалтиришга онд илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш кўламини дадил кенгайтиришни тақозо этади.

“Хизмат” тушунчасига онд тадқиқотлар доирасида унинг дастлаб қачон, қандай тарихий шароитларда, қандай жараёнлар, иқтисодий ҳамда ижтимоий омиллар таъсири натижасида пайдо бўлганлиги, ушбу ибора илк бор қўлланилганда туб моҳияти жиҳатидан нимани англатганлиги, келиб чиқиш сабаблари ва ривожланиш босқичлари, таркиби, таснифланиши, ижтимоий-иқтисодий тараққиётда тутган ўрни, ривожланиш истикболлари охладения в чистой холодной воде свеклу отправляют на сушку и айрим бошқа муаммолар бугунги кунда хизмат назариясини ривожлантириш ва постиндустриал жамият тараққиёти даражасига кўтаришнинг муҳим йўналишлари ҳисобланади. Шу аснода дастлаб “хизмат” тушунчасининг қачон пайдо бўлганлиги тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар ҳақли равишда кўплаб тадқиқотчиларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этади.

Иқтисодиётга онд айрим тушунча ва атамаларнинг қачон ва ким томонидан ихтиро этилганлиги, уларнинг пайдо бўлиш шарт-

шароитлари ҳамда сабаблари, ички ва ташки ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг таъсири, дастлабки мазмун-моҳияти хусусида аниқ тарихий манбалар мавжуд. Масалан, “экономика”, яъни “иқтисод” тушунчаси эрампдан олдин 430-355 йилларда яшаб ижод этган қадимги грек файласуфи Ксенофонт қаламига мансуб. Бизгача етиб келган тарихий манбалардан маълумки, файласуф грек тилидаги “ойкос” – уй, хўжалик ҳамда “номос” – қонун, бошқариш сўзларининг бирикмасидан пайдо бўлган “ойкономик” (oikonomike) иборасини яратган ва илк бор қўллаган ижодкор шахс ҳисобланади.

Айнан Ксенофонт яшаган даврларга келиб, ушбу иборани яратиш ва қўллаш учун ташки ва ички шароитлар пишиб етилди, кишилиқ жамияти тараққиётининг ўзи ушбу иборани ихтиро этиш ва у орқали жамиятда кечаётган жараёнлар, содир бўлаётган иқтисодий воқеа ва ҳодисаларнинг туб моҳиятини тавсифлашни тақозо этди. Илгари тўда-тўда бўлиб, ёввойи ёки ярим ёввойи қабила сифатида яшаган гуруҳлар кўп йиллик тараққиёт йўлини босиб ўтди ва инсон дастлаб доимий яшаш масканларини, уй хўжалиқларини ташкил қилиб, бевосита иқтисодий фаолият билан, аниқроғи, озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан шуғуллана бошлади. Ана шундай тарихий вазиятда Ксенофонт ўзининг “Уй хўжалиги тўғрисида” (“О домашнем хозяйстве”) ҳамда “Даромадлар тўғрисида” (“О доходах”) деб номланган асарларида айнан иқтисод билан бевосита алоқадор уй хўжалигини бошқариш санъати хусусида фикр юритиб, ушбу иборани ихтиро этган ва ўз асарларида ишлатган. Ҳозирги кунда жуда кенг қўлланилаётган ва мазмунан ўта тақомиллашиб, бойиб кетган ушбу ибора уни яратган ва биринчи бор қўллаган муаллиф талқинида уйни бошқариш, аниқроғи, уй хўжалигини бошқариш санъати маъносини аниқлатган.

“Сиёсий иқтисод” тушунчасини яратган ва уни инсоният тарихида биринчи бўлиб қўллаган иқтисодчи, меркантилизм иқтисодий таълимотининг йирик намояндаси франциялик А.де Монкретьен (1575-1621 йй.) ҳисобланади. У 1615 йилда “Сиёсий иқтисод трактати” (“Traite deconomie politique”) номли асарида учта грек сўзларини: “политейа” (ижтимоий қурилма), “ойкос” (уй, хўжалик) ҳамда “номос” (бошқариш, қонун) ўзаро бириктириш асосида “политейа ойкономия” (“политическая экономия”) тушунчасини ихтиро этди. А.де Монкретьен томонидан яратилган ушбу ибора янги фаннинг, яъни “Сиёсий иқтисод” фанининг пайдо бўлишига асос бўлди.

Фан оламида “инновация” тушунчасининг пайдо бўлиши ва қўлланилиши австриялик иқтисодчи ва жамиятшунос Й.Шумпетер (1883-1980 йй.) номи билан боғлиқ. Бундай мисолларни қўплаб келтириш мумкин ва улар битта муҳим ғояни илгари суришга асос бўлади: ҳозирги кунда иқтисодиёт илмида қўлланиладиган қўплаб ибора ва тушунчалар пайдо бўлишининг ўз тарихи, ўз муаллифи ва ташқи ҳамда ички сабаблари бор. Лекин “иқтисодиёт назарияси”да шундай тушунча ва иборалар ҳам борки, уларнинг ким томонидан яратилганлиги, ушбу тушунча фанга фан тили ибораси сифатида қандай кириб келганлиги, дастлаб ким томонидан ва қай маънода қўлланилганлиги хусусида аниқ маълумотлар ва тарихий манбалар мавжуд эмас.

Ана шундай тушунчалар туркумига “хизмат” тушунчаси ҳам киради. Афсуски, ушбу тушунча ёзувларда биринчи бор қачон ва ким томонидан қўлланилганлиги, ўша даврларда у қандай маънони англатганлиги тўғрисида ҳеч қандай тарихий манбаларда аниқ маълумотлар йўқ. Айнан шу сабабларга кўра, тадқиқотчилар “хизмат” тушунчасининг қачон ва қандай шароитларда, қайси омилларнинг таъсири остида пайдо бўлганлигининг мантиқий манбаларини излаб топишга ва табиийки, ҳар бирлари уни ўз нуктаи назар ва дунёқарашларидан, ўз билимлари ва маҳоратидан келиб чиққан ҳолда (ўзгача бўлиши мумкин ҳам эмас) асослаб беришга уринадилар. Табиийки, тадқиқотчилар “хизмат” тушунчасининг пайдо бўлиши ва мазмуни хусусидаги ўз хулосаларида фақат мантиқий далилларга ва тахминларга таяна оладилар. Бунинг натижасида “хизмат” тушунчасининг илк бор қачон ва қандай иқтисодий ва ижтимоий омилларнинг таъсири остида пайдо бўлганлиги хусусида методологик ёндашувлар ҳам турли-тумандир. Дарвоқе, назарий тадқиқотлар шундан далолат берадики, “хизмат” тушунчасининг ва унга оид иқтисодий муносабатларнинг инсонлар ўртасида қачон пайдо бўлганлиги хусусидаги фикр-мулоҳазалардаги фарқлар жуда катта тарихий даврни, аниқроғи, бир неча асрларни ўз ичига олади.

Аксарият тадқиқотчилар “хизмат” тушунчасининг пайдо бўлишини олди-сотди муносабатларининг, товар ҳўжалигининг пайдо бўлиши билан боғлайдилар, хизматни эса бозорда айирбошлаш учун яратилган неъмат сифатида талкин қиладилар. Демак, уларнинг нуктаи назарига мувофиқ, хизмат кишилик жамияти таркибида биринчи ижтимоий меҳнат тақсимооти ва унинг

натижасида пайдо бўлган товар хўжалигининг маҳсули, бозорда айирбошлаш учун яратилган, ишлаб чиқарилган ноз-неъмат. Дарҳақиқат, товар-пул муносабатлари ҳукмронлиги шароитида инсон меҳнати билан яратилган ҳар қандай иқтисодий ноз-неъмат қийматга ва истеъмол қийматига эга. Шу сабабли у бозорда олди-сотди объектига айланиши, бемалол сотилиши ҳамда сотиб олиниши мумкин. Ушбу аксиомага мувофиқ, бозор шароитида хизмат ҳам товар-пул муносабатлари доирасида бўлиши керак. Лекин товар хўжалигининг туб моҳиятидан келиб чиқадиган ушбу яқунловчи илмий хулоса бизнинг назаримизда “хизмат” тушунчасининг пайдо бўлишини фақат олди-сотди муносабатларининг, яъни товар хўжалигининг пайдо бўлиши билан боғлаш учун асос бўлолмайди.

Бизнинг назаримизда, “хизмат” тушунчаси товар хўжалиги пайдо бўлишидан кўп йиллар, аниқроғи, кўп асрлар муқаддам, инсон иқтисодий фаолият билан энди шуғулланиб бошлаган даврлардаёқ пайдо бўлган. Шу сабабли “хизмат” тушунчасининг дастлаб пайдо бўлишини инсон цивилизациясининг бошланиши, ибтидоий жамоа тизимига бориб такалиши тўғрисидаги концепцияни илгари суриш мумкин. Дарҳақиқат, инсон цивилизациясининг дастлабки босқичларидаёқ, ибтидоий жамоа тизими даврларида ҳам, ҳали товар-пул муносабатлари пайдо бўлмасдан анча бурун, яъни натурал хўжалик ҳукмронлиги даврларида, кишиларда моддий эҳтиёжлар билан бир қаторда, айрим номоддий эҳтиёжлар ҳам мавжуд бўлиши мумкинлигига, айнан шундай бўлганлигига ҳеч ким эътироз билдира олмаса керак.

Бизнинг фикримизга кўра, инсонда номоддий эҳтиёжларнинг пайдо бўлишини биринчи ижтимоий меҳнат тақсимотини натижаси сифатида қараб, уни фақат товар-пул муносабатларигагина хос иқтисодий воқелик, деб таъкидлаш учун ҳеч қандай далиллар ҳам, мантиқий асослар ҳам йўқ. Масалан, ёзиш-чизиш, турли-туман белгилар воситасида фикрларни баён этишга бўлган эҳтиёж “Авесто” бунёд этилган даврларда (эрамаздан олдинги минг йиллик) ва ундан ҳам илгари, товар хўжалиги пайдо бўлишидан анча бурун пайдо бўлган, деб тахмин қилишга тўла асосларимиз бор. Айнан ана шу эҳтиёжлар сабабли кишилар ўша даврларда Наврўзни байрам қилиш тўғрисидаги ва бошқа шунга ўхшаш қараш ва фикрларини ўн икки минг бош ҳайвонларнинг терисига зарҳал ҳарфлар билан изоҳлаган.

Ибтидоий жамоа тизими даврларидаёқ пайдо бўлган ҳамда ўз моҳияти жиҳатидан товар-пул муносабатларининг юзага келиши билан умуман боғлиқ бўлмаган номоддий эҳтиёжлар туркумига жамоани бошқариш, тиббий кўмак олиш, даволаниш, ўзаро ахборот алмашиш, айрим билим ва малакаларни шакллантириш ва ҳоказоларни киритиш мумкин. Бир жамоа аъзолари доирасида улардан айримларининг шунга ўхшаш номоддий эҳтиёжларини қондиришда жамоанинг ўзга жамоа аъзолари меҳнатидан фойдаланишни истисно қилмасада, биз уларни хизмат тушунчасига мансуб фаолият, ўз мазмун-моҳияти жиҳатидан жамиятда товар-пул, олди-сотди муносабатлари юзага келгандан бошлаб пул эвазига кўрсатилган хизмат сифатида эмас, балки жамоа аъзолари ўртасидаги ўзаро ёрдам, мадад, моддий қизиқишсиз, моддий манфаатсиз ҳадя этилган кўмак, илтифот, яхшилик сифатида талқин этишимиз ва хулоса чиқаришимиз оқилона мантиқдан холи эмас.

Инсон узоқ йиллар давомида табиат унга инъом этган ноз-неъматлар эвазига ва фақат уларнинг ҳисобидан ҳаёт кечирди. Дастлабки босқичларда фақат табиат инъом этган ва микдор жиҳатидан жуда чекланган тасодифий ўлжа, ёввойи ҳайвон, ўсимлик ва мевалар, дарё ва булоқ сувини табиий ҳолда истеъмол қилиб, ғорлар ва бошқа пана жойларда яшириниб, ҳаёт кечирган инсон турмуш тарзининг нечоғлик машаққатли бўлганлигини тасаввур қилиш ва тегишли хулосалар чиқариш қийин эмас. Кишилиқ жамияти тараққиётининг муайян босқичида инсон барча имкониятларини ишга солиб, табиатга таъсир кўрсатиш ва ўзи учун баъзи бир қулайликларни яратишни, кундалиқ турмуши учун зарур бўлган айрим ноз-неъматларни бунёд қилишни, яъни ишлаб чиқаришни йўлга қўя бошлади ва шу йўл билан шафқатсиз табиатнинг қаттиқ зарба ва ноқулайликларидан, тасодиф ва омадсизликларидан ўзини ҳимоя қилишга эришди. Бизнинг назаримизда, инсон қўли билан яратилган барча ана шу ноз-неъматларни иқтисодий неъматлар, уларнинг таркибида эса моддий кўринишга эга бўлган иқтисодий ноз-неъматларни маҳсулот, моддий кўринишга эга бўлмаганларини эса хизматлар деб қараш лозим. Бизнингча, бундай методологик ёндашув “хизмат” тушунчаси, унинг моҳияти, пайдо бўлиш сабаблари, ривожланишининг эволюцион манзараси, ривожланиш босқичлари

ва истиқболлари хусусида мантиқий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам тўғри хулосалар чиқариш учун асос бўла олади.

Инсон дастлаб иқтисодий фаолият билан шуғуллана бошлаган даврлардан то биринчи ижтимоий меҳнат тақсимотининг маҳсули сифатида товар хўжалиги ва хусусий мулк муносабатларининг пайдо бўлишига қадар узоқ йиллар давом этган тарихий давр ётади. Фанда “натурал хўжалик” деб номланган ушбу даврда моддий кўринишда бўлган маҳсулот ҳам, номоддий кўринишдаги хизмат ҳам уни яратувчилари ва истеъмолчилари ўртасида пул билан воситаланмаган.

Лекин товар хўжалигининг юзага келиши ва тобора ривожланиб бориши жараёнида, инсон меҳнати воситасида яратилган барча ноз-неъматлар, жумладан, хизматлар ҳам аста-секин олди-сотди объектига айланиб, товар-пул муносабатлари доирасига тортилиб бошлади. Ушбу жараёнда моддий кўринишга эга бўлган маҳсулотнинг бозорга сотишга мўлжалланган, бозорда айирбошлаш учун ишлаб чиқарилган қисми тамоман янги ибора билан, яъни “товар” ибораси билан номланадиган бўлди. Ҳолбуки товар-пул муносабатларининг юксак даражада ривожланган ҳозирги босқичида ҳам инсон меҳнати туфайли яратилган маҳсулотнинг муайян қисми, худди натурал хўжалик даврларида бўлгани сингари, товарга айланмасдан, яъни олди-сотди муносабатларига тортилмасдан, маҳсулот сифатида истеъмол қилинади.

Бундан фарқли ўлароқ, инсон иқтисодий фаолияти жараёнида яратиладиган, лекин моддий кўринишга эга бўлмаган ноз-неъмат – хизмат эса товар хўжалиги шароитида олди-сотди объектига айлангандан кейин ҳам ўзининг асл номини бошқа янги ибора билан алмаштирмади (масалан, “маҳсулот” – “товар”). Агар ўша даврларда хизматларнинг бозорга сотишга мўлжалланган, олди-сотди объектига айланадиган қисми бошқа янги бир ибора билан, фараз қилайлик “ропар” ёки бошқа бир шунга монанд янги бир сўз, ибора билан номланганда эди, биз ҳозирги кунда “хизмат” тушунчасининг моҳияти, унинг келиб чиқиш сабаблари ва ривожланиш манзарасига оид кўп бошқотирма ва тахминлар илинжида бўлмаган бўлар эдик.

Лекин афсуски, тақдир тақозоси билан бугунги кунда моддий кўринишга эга бўлмаган, инсон меҳнати билан яратилган барча неъматлар, улар олди-сотди объектига айланиши ёки

айланмаслигидан қатъи назар, битта ибора билан, яъни “хизмат” ибораси билан номланади. Унинг таркибига эса олди-сотди воситасида бозор орқали истеъмолчига бориб етадиган хизмат ҳам, умуман бозорга дахлдор бўлмаган қисми ҳам киради. Пуллик ва бепул хизматлар тушунчаларининг пайдо бўлишининг заминиди ҳам хизматларнинг айнан шу хусусияти ётган бўлиши ҳам эҳтимолдан йироқ эмас. “Бепул товар” тушунчаси йўқ, чунки фақат сотиш учун мўлжалланган, сотиш мақсадида ишлаб чиқарилган маҳсулотгина товарга айланади, акс ҳолда у товарга айланмай, маҳсулотлигича қолаверади. Ваҳоланки, “бепул хизмат” ибораси фанда ҳам, амалий фаолиятда ҳам кенг қўлланилади ва бу ҳолат ҳеч кимга бирон-бир эътироз билдириш учун сабаб бўлаётгани йўқ.

“Хизмат” тушунчасининг туб моҳиятини очишга ҳамда хизматларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётда тутган ўрнини таҳлил қилиш ва баҳолаш муаммосини ечишда уларнинг эволюцияси ҳамда ривожланиш босқичларини асослаб бериш муҳим рол ўйнайди.

Жуда қадим замонларда кишилик жамияти ҳаётининг дастлабки босқичларида пайдо бўлган хизматлар соҳаси катта тарихий давр мобайнида бир неча босқичларни босиб ўтди ва ҳар бир тарихий даврларнинг моҳиятига мос тарзда унинг шакли ва таркиби ўзгарди, кишилик жамияти ҳаётидаги ўрни ва мавқеи мустаҳкамланди, мазмун-моҳияти эса кенгайиб, такомиллашиб, тобора бойиб борди. Ана шуларга асосланган ҳолда хизматлар соҳасининг пайдо бўлиш ва ривожланишининг куйидаги босқичларга бўлиши лозим, деб топдик:

- уйғониш даври;
- жонланиш даври;
- юксалиш даври;
- хизматларнинг мутлақ устунлиги даври.

Биринчи босқич, яъни уйғониш даври хусусида фикр юритадиган бўлсак, инсоннинг фойдали фаолияти ва истеъмоли, узоқ ўтмишда унинг таркибида моддий ҳамда номоддий неъматларнинг ролини баҳолаш нуктаи назаридан кишилик жамияти тараққиёти давомида қайси соҳа олдинроқ пайдо бўлган: моддий ишлаб чиқариш соҳасими ёки хизматлар соҳасими, деган саволга жавоб топиш алоҳида аҳамиятга эга. Мантикий тафаккурга таяниб, кишилик жамияти тарихида хизматлар соҳаси, аниқроғи дастлабки хизмат турлари моддий ишлаб чиқариш соҳасидан анча

(мумкин бир неча асрлар илгари) пайдо бўлган, деган ғояни илгари сурмоқчимиз. Агар бизнинг тахминларимиз ва мантикий далилларимиз тўғри бўлиб чиқадиган бўлса, хизматлар соҳаси инсон цивилизациясининг биринчи ва энг қадимги фаолият соҳаси, деб хулоса чиқариш мумкин.

Ер юзида ҳаёт энди пайдо бўлиб, кишилар тўда-тўда, қабила-қабила бўлиб ҳаёт кечирган, лекин энг оддий маҳсулотни ҳам ўзи мустақил ишлаб чиқаришга ҳали ожиз бўлган замонларда қабила аъзоларининг ҳаёт тарзи қабила сардори томонидан бошқарилган, деб хулоса қилсак, мантикқа зид бўлмайди. Қабила сардорининг бошқарувчилик фаолияти ва маҳоратидан барча қабила аъзолари фойдаланган, у ўзи бошқараётган гуруҳ аъзоларини ички ва ташқи хавф-хатарлардан, тасодиф ва табиат инжикликларидан ҳимоя қилган, ички тартиб ва яшаш қоидаларига риоя қилиш, қабила аъзолари хатти-ҳаракатлари ва хулқ-атворини назорат қилиш, ўлжани қўлга киритиш ва тақсимлашда жамоа аъзоларига раҳнамолик каби функцияларни бажарган. Ўша даврларда қабила аъзолари ўртасида яшаш сир-асрорлари тўғрисида ўзаро тажриба алмашиш, имо-ишора воситасида бўлса ҳам ўзаро мулоқот қилиш, оддий тиббий ёрдам кўрсатиш, оғир дамларда бир-бирига кўмаклашиш (масалан беморни ёки жароҳатланган танани елкасида кўтариб бориш) каби ва бошқа айрим хизмат турларининг мавжуд бўлганлиги эҳтимоли жуда катта. Шу билан бир қаторда, инсон хизматларга бўлган эҳтиёжларини қондиришда табиат унга тайёр ҳолда инъом этган номоддий ноз-неъматлардан ҳам унумли фойдаланган, деб тахмин қилишга мантикий асос бор. Масалан, булбул ёки бошқа сайроки қушларнинг сайрашидан роҳатланиш, дам олиш, дарё ва булоқ сувларида чўмилиб, ўзини тоза-покиза тутиш, йиртқич ҳайвонларнинг бўқиришидан хавф-хатар яқинлиги тўғрисида ахборот (сигнал) олиш, ҳаводаги булутлардан қор-ёмғирда қолмаслик учун чора излаб, ўзини пана жойга олиш ва ҳоказо.

Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда, хизматлар соҳаси ривожланиши биринчи босқичининг асосий белгиларини ишлаб чиқаришга уриниб кўрдик. Бизнинг назаримизда улар қуйидагилардан иборат:

– хизмат соҳасининг қабила аъзолари истеъмоли таркибидаги улушининг жуда пастлиги;

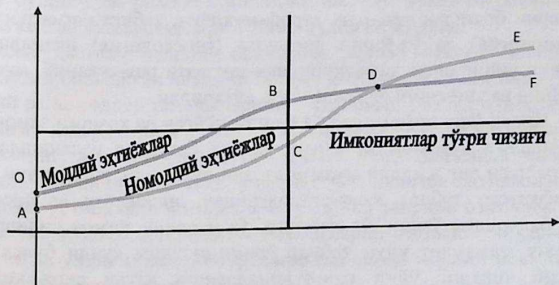
– инсон фойдали фаолиятида моддий неъматлар ишлаб чиқаришнинг умуман йўқлиги ва ушбу фаолият фақат онда-сонда, кўп ҳолларда тасодифан, вазият тақозо этганда қабила аъзолари, асосан қабила бошлиқлари томонидан кўрсатиладиган хизматлардан таркиб топганлиги;

– инсон хизматларга бўлган эҳтиёжларини қондиришда, ўз ақли билан яратган хизматлар билан бир қаторда, табиат унга инъом этган табиий хизмат турларидан унумли фойдаланганлиги;

– инсонларнинг турли хил хизматларга бўлган эҳтиёжларининг тез ўсиб борганлиги, уларни қондириш учун имкониятларнинг эса жуда чекланганлиги.

Хизмат соҳасининг эволюцияси ва ривожланиш босқичлари хусусидаги фикр-мулоҳазаларимиз ва ёндашувларимизни схема орқали ифодалашга ҳаракат қилдик (1.1.1- чизма).

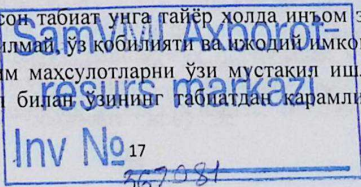
Чизма 1.1.1.

Чизмада хизмат соҳаси ривожланишининг биринчи босқичи, яъни уйғониш даври ОА оралиқда жойлашган.

Иккинчи босқич, яъни жонланиш даври, инсон дастлаб иқтисодий фаолият юритиш маданиятига эга бўлиб, айрим моддий ноз-неъматларни ўзи ишлаб чиқариш, яъни баъзи ёввойи ҳайвонларни хонакилаштириш, айрим қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришни йўлга қўйган даврлардан бошланади.

Ушбу даврда инсон табиат унга тайёр ҳолда инъом этган озиқ-овқатларга қаноат қилмай, ўз қобилияти ва иқодий имкониятларига таянган ҳолда, айрим маҳсулотларни ўзи мустақил ишлаб чиқара бошлади ва шу йўл билан ўзининг табиатдан қарамлик, тобелик

жихатларини муайян даражада пасайтиришга, ўз ҳаётининг табиат тасодифлари ва катаклизмларидан (кескин ўзгаришларидан) ҳимоя қилишга, кафолатлашга муваффақ бўлди. Инсон айрим моддий неъматларни ўз меҳнати билан, табиатга таъсир кўрсатиш ва уни ўзгартириш асосида, ишлаб чиқариш даражасига эришганлиги, унинг ишлаб чиқарувчи куч сифатида шаклланганлиги – кишилиқ жамияти ҳаётида туб бурилиш бўлганлигидан, унинг яшаши ва камолотга етиши учун жуда катта, агар жоиз бўлса, чексиз имкониятлар пайдо бўлганлигидан далолат беради. Инсон табиатнинг оддий ва итоаткор кузатувчисидан унга ўзининг ақл-заковати ва ижодкорлиги билан бевосита таъсир кўрсата оладиган ҳамда ундан ўз мақсад ва интилишлари йўлида унумли фойдаланадиган қудратли кучга айланди.

Инсон табиатга фаол таъсир кўрсатиб, ундан ўз қулайликлари йўлида фойдаланишни бошлагунга қадар жуда катта тарихий даврни бошидан кечирди, атроф-муҳитни, табиат сир-асрорларини (антология) ва ўз-ўзини англашга (гносеология) интилди, аста-секин унинг онги, тафаккури, ақл-заковати ривожланиб, муаммони қўйиш ва уни ечиш даражасигача кўтарилди.

Инсон ўша замонларда ўз олдига қўйган ва ҳозирги замонда ҳам ўз олдига қўяётган ва ечими устида бетўхтов изланишлар олиб бораётган энг жиддий муаммолардан бири – бу яшаш учун кураш, шафқатсиз табиат хавф-хатарларидан, инжиқлик ва тасодифий зарбаларидан ўзини, ўз ҳаётини, ўз наслини ҳимоя қилиш, барча тирик мавжудот учун табиат ўрнатган “ким кучли бўлса – ўша ютиб чиқади” ўйин қонун-қоидаларига қатъи риоя қилишдан иборат. Ана шу курашнинг мураккаб жараёнларида инсон катта муваффақиятларни қўлга киритди, табиат қўйнида том маънода ўзга табиат яратиб, ўзига жуда катта қулайликларни туғдирди. Инсон ҳолбуки бугунги кунда коинот сирларини ўрганиш мақсадида бошқа планеталарга учишга, ўз эҳтиёжларини қондириш учун барча ер усти ва ер ости бойликларидан унумли фойдаланишга эришган бўлсада, лекин барибир, у бешафқат ва кўрс табиатнинг айрим зарбалари ва чакириқларига жавоб топишда ҳануз ҳам ожизлигича қолмоқда. Мутахассисларнинг фикрига кўра, ҳозирги даврда ер юзида ҳар йили 50 млн. киши йиртқич хайвонлар ва захарли ҳашаротлар ҳужумининг қурбони бўлар экан. Ўтган йилнинг ўзида Японияда ва Эквадорда бўлган zilзила оқибатида мингга яқин одам ҳаётдан кўз юмди, йигирма мингга яқин одамлар

тан жароҳати олди, қанчадан-қанча иншоот ва бинолар вайрон бўлди.

Хизмат соҳасининг ривожланиш босқичлари хусусидаги фикр-мулоҳазаларимизни давом эттирадиган бўлсак, иккинчи босқичда инсон айрим моддий ноз-неъматларни, аниқроғи, ўз истеъмоли учун зарур бўлган озиқ-овқатларни ўз меҳнати билан ишлаб чиқариш даражасига кўтарилиши билан бир қаторда, табиийки, у турли хизматларни ишлаб чиқаришни ҳам янги босқичларга кўтарди. Бу инсон ақл-заковати ва ижодий қобилияти воситасида пайдо бўлган янги, янада мураккаброқ, шаклан ва мазмунан анча мукаммалашган хизмат турларининг пайдо бўлишида ўз ифодасини топди. Нутқ санъатининг пайдо бўлиши, оловнинг ихтиро этилиши ва ундан тирикчилик мақсадларида фойдаланиш, дастлабки примитив ёзувларнинг юзага келиши ва бошқалар хизматлар соҳаси пайдо бўлиши ва ривожланишининг ана шу иккинчи босқичида дунёга келган хизмат турлари бўлган бўлса ажаб эмас.

Инсон дастлаб моддий неъматлар ишлаб чиқара бошлаган даврлардан бошланган иккинчи босқич инсон истеъмоли таркибида моддий ва номоддий неъматларнинг нисбатида туб бурилиш содир бўлгунга қадар давом этди (1-чизмасида АС эгри чизиги). Масаланинг моҳияти шундаки, инсон ўша даврларда табиий равишда биринчи навбатда ўзининг физиологик эҳтиёжларини қондириш устида бош қотирган, бутун фикр-зикрини озиқ-овқат ва бошқа маҳсулот шаклидаги неъматларни ишлаб чиқаришга қаратган ва унинг иқтисодий фаолиятида айнан моддий неъматлар яратиш функцияси устунлик қилган. “Олдин – иқтисод, кейин – сиёсат” деган нақл ҳам хизмат соҳаси эволюциясининг айнан иккинчи босқичи моҳиятини очишга қўл келади. Ушбу нақлга сал ўзгартириш киритиб, “олдин – иқтисод, кейин – хизмат” десак, унча ҳам катта хато бўлмайди. Чунки нақлда сиёсат том маънодаги сиёсатни эмас, балки иқтисоддан ташқарида бўлган барча жабҳаларни, жумладан, таълим, тарбия, санъат ва ҳоказоларни ҳам ўз ичига олади.

Иқтисодни олдинга қўйиб, барча хизматларни иккинчи даражали неъмат сифатида қараган инсоннинг хулқ-атвори ва интилишлари оқибатида муайян тарихий давр мобайнида инсон истеъмоли асосан озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат маҳсулотлари ҳисобидан ривожланди. Натижада инсон истеъмоли таркибидаги нисбат моддий неъмат фойдасига ҳал бўлди.

АҚШлик иқтисодчи ва социолог У.Ростоу фикрига кўра, анъанавий жамиятда (феодализм давригача) аҳолининг 75 фоиздан зиёдроғи, яъни асосий қисми озиқ-овқат ишлаб чиқариш билан банд бўлган.¹ Табиийки, ўша даврдаги аҳолининг муайян қисми озиқ-овқат билан боғлиқ бўлмаган моддий неъматларни (уй-рўзғор буюмлари, зеб-зийнат, кийим-кечак, асбоб-ускуна, қурол-яроғ ва бошқалар) ишлаб чиқаришда ҳам банд бўлган. Демак, жами банд аҳоли таркибида хизматлар ишлаб чиқариш билан банд аҳоли сонининг улуши жуда ҳам кам (10-15 фоиз атрофида) бўлган, деб хулоса қилиш мумкин.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, кўп асрлар мукаддам, яъни анъанавий жамият даврларида ер юзида дунё мамлакатлари бўйича ёки лоақал айрим олинган мамлакатда фойдали меҳнат билан банд бўлган аҳолининг сони қанча, ундан неча фоизи озиқ-овқат ишлаб чиқариш билан шуғулланган, қанча фоизи ноозиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқарган ва хизмат кўрсатишда қанча одам банд бўлганлиги тўғрисида аниқ статистик маълумотлар топиш имкони мавжуд эмас. Сабаби ибтидоий жамоа ёки қулдорлик жамияти даврларида қабила (мамлакат) иқтисодий ҳаёти тўғрисида статистик маълумотлар тўплаш йўлга қўйилмаган эди. Айрим мамлакатлар ва жаҳон хўжалиги бўйича муайян макроиқтисодий кўрсаткичлар бўйича ҳисоб олиб бориш ва статистик маълумотлар тўплаш инсон цивилизациясининг ҳозирги босқичига хос амалиётдир. Ҳолбуки феодализм давригача қанча одам нима билан шуғулланганлиги ҳақида манбаларда келтирилган аниқ статистик маълумотлар бўлмасда, У.Ростоу келтирган тахминий рақамларга эътироз билдириш ёки улардан кескин фаркланувчи бошқа далилланган рақамларни келтириш жуда қийин. Чунки ўша даврларда иқтисодий неъматлар ишлаб чиқариш соҳасида кишиларда мавжуд бўлган имкониятлар ва ишлаб чиқариш усуллари банд аҳоли аксарият қисмининг биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган физиологик эҳтиёжларни қондириш мақсадида айнан озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириш билан банд бўлишликларини тақозо этган.

¹ У.Ростоу "Иқтисодий ўсиш босқичлари: нокоммунистик манифести" (1960) номли ҳамда "сиёсат ва ўсиш босқичлари (1971)" номли асарларида иқтисодий ўсиш босқичлари ҳақидаги назариясини яратди. У иқтисодий ўсишнинг олти босқичларини ажратиб кўрсатади: анъанавий жамият (феодализм давригача); иқтисодий ўсиш учун шарт-шароитларни яратиш босқичи; ўсиш (кўтарилиш); етукликка интилиш босқичи; юқори истеъмол даври; ҳаёт сифатига эришиш босқичи.

Айрим маълумотларга кўра, 1900 йилда дунё мамлакатлари бўйича иқтисодий фаол аҳолининг 66,3 фоизи қишлоқ хўжалигида, 13,7 фоизи саноатда, жами 80,0 фоизи моддий ишлаб чиқариш соҳасида, қолган 20,0 фоизи эса хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган.² Фақат XX асрнинг бошларида вазият анча ўзгарди ва иқтисодий фаол аҳоли таркибида хизмат соҳасининг улуши тез суръатлар билан кўпайиб борди. 1950 йил келиб, у 25,4 фоизни, 2000 йилда эса 48,6 фоизни ташкил этди³, ҳозирги кунда эса 50,0 фоиздан ошиб кетди.

Демак, жуда катта тарихий давр мобайнида моддий неъматлар ишлаб чиқариш соҳаси хизматлар соҳасига нисбатан анча тез суръатлар билан ривожланди (1- чизмада АВ ва АС эгри чизиклари) ва тахминан XVIII асрнинг охири, XIX асрнинг бошларига келиб узоқ йиллар давом этган ушбу жараён батамом тўхтади ва иккита йирик соҳа ўртасидаги нисбат аста секин хизматлар соҳаси фойдасига томон ўзгарди.

Жонланиш даври хизматлар соҳасининг ривожланишида жуда муҳим босқич бўлди. Ушбу босқичнинг ўзига хос муҳим хусусиятларидан бири – аҳоли истеъмоли таркибида хизматлар улушининг, жами ишлаб чиқаришда банд аҳоли сони таркибида эса хизмат ишлаб чиқарувчилар сони улушининг мунтазам пасайиб боришидир. Ушбу босқичда хизмат кўрсатиш соҳаси моддий неъматлар ишлаб чиқариш соҳасига нисбатан анча суст ривожланди ва ўсиш суръатлари нуқтаи назаридан устунликни моддий соҳага бой бериб қўйди. Очикроқ қилиб айтидиган бўлсак, ҳар иккала соҳа пойгасида у мағлубиятга учради. Ушбу босқичда хизматлар соҳаси ўсиш суръатлари жиҳатидан моддий неъматлар ишлаб чиқариш соҳасидан анча орқада қолган бўлсада, лекин унинг таркиби янги, инсоннинг маънавий қиёфасини шакллантириш, машаққатли ва оғир жисмоний меҳнатни енгиллаштириш, илмий-фалсафий дунёқарашини кенгайтириш билан боғлиқ турларининг юзага келиши ва узлуксиз ривожланиб бориши билан характерлидир. Шу билан бир қаторда, қобилияти, ақл-заковати, онги ва таффақури энг оддий озиқ-овқат маҳсулотларини мустақил ишлаб чиқариш, меҳнат қилиш даражасига кўтарилган инсон хизматларнинг тобора янги турларини ихтиро қилиш билан бирга,

² www.krugosvet.ru

³ Ўша ерда.

улар анъанавий турларининг мазмунини ҳар томонлама бойитиш, сифатини яхшилаш муаммоларига ҳам жиддий эътибор қарата бошлади.

Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, биринчи, айниқса иккинчи ижтимоий меҳнат тақсимотининг бевосита таъсири остида товарларни айирбошлаш, савдо-сотиқ, молия билан боғлиқ хизматлар юзага келди. Антик дунё (Қадимги римликлар ва юнонлар дунёси, э.о.VI-V асрлар бошқарув давлатчилиқ шакллари асосида) транспорт, савдо, тиббиёт, илмий-фалсафий, диний, социал хизматлар, маданият, санъат (антик санъат, антик театр) ва бошқа турлари яхши ривожланган эди.

Хулоса қилиб айтганда, кўп асрлар давом этган иккинчи босқичда хизматлар соҳаси мазмун, миқдор, сифат жиҳатидан янги поғонага кўтарилди, кўплаб янги хизмат турлари ҳисобидан кенгайди ва ривожланди, унинг навбатдаги учинчи босқич, яъни юксалиш даврига ўтиш учун замин тайёрлади. Шу сабабли биз иккинчи босқични “жонланиш” даври деб номладик.

Хизмат соҳаси ривожланиши иккинчи босқичининг асосий белгилари:

- янги-янги хизмат турларининг пайдо бўлиши, хизматлар ҳажмининг узлуксиз кенгайиши, сифат даражасининг такомиллашиб бориши;

- хизмат соҳасида банд бўлган иқтисодий фаол аҳоли сони ўсиш суръатларининг озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат ишлаб чиқариш соҳаларида банд бўлган иқтисодий фаол аҳоли ўсиш суръатларидан пастлиги ва бунинг натижасида ишлаб чиқаришда банд аҳоли сони таркибида хизмат кўрсатиш билан банд аҳоли сони улушининг пасайиб бориш тенденциясининг сақланиши;

- аҳоли истеъмолини шакллантиришда хизмат соҳаси ролининг борлиги.

Инсон иқтисодий фаолиятида моддий соҳа ва хизматлар соҳаси ўртасидаги нисбат хизматлар соҳаси улушининг пасайиши тамоман тўхтаганда (АС ва АВ эгри чизиклари ўртасидаги масофа) ўзининг энг юқори кульминацион нуқтасига етди (ВС оралик). Бу эса бизнингча, иккинчи босқич тугаб, янги, учинчи босқич, яъни юксалиш босқичининг бошланганлигини англатади.

Хизматлар соҳаси ривожланиши учинчи босқичи, яъни “юксалиш” даври XX асрнинг биринчи ярмида бошланиб, XXI асрнинг бошларигача давом этди.

Хизматлар соҳаси ривожланишининг учинчи босқичида салоҳияти тобора юксалиб бораётган инсон капитали, тез ривожланаётган фан ва техника тараққиёти меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатларини жуда катта тезликда жадаллаштирди ва пировард натижада, инсоннинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш имкониятлари бениҳоя кенгайди. Кишилиқ жамияти тараққиётининг ҳозирги босқичида юқори интеллектуал салоҳият ва касбий билимга эга бўлган ҳамда замонавий фан ва техника ютуқлари билан зўр қуроолланган ишчи бундан 200-300 йиллар муқаддам ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган юзлаб, минглаб ишчилар бажарган ишни яқка ўзи уддалайдиган, уларнинг ҳаммаси биргаликда яратган миқдорда товар ва хизматлар ишлаб чиқардиган бўлди. АҚШда яратилган “Кейс” ёки Германияда ишлаб чиқарилган “Классик” русумли замонавий трактор бошқарувчиси бир кунда ишлов берадиган ер майдони ёки йиғиштириб олиши мумкин бўлган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини бундан 200 йил муқаддам кетмон, жуда нари борса, омон билан қуроолланган қанча деҳқон бажариши мумкин? 50, 100 тонна оғирликни кўтаришга мўлжалланган юк ташиш машинаси ҳайдовчиси бир кунда муайян масофага ташиб ўтадиган юкни эшак-арава от-арава ёрдамида бир ишчи ташиши учун умр бўйи меҳнат қилиши керак бўлган. Махсус мосламалар ёрдамида ер ости қазилма бойликларини ундиришда меҳнат унумдорлиги бир неча юз марта ўсди. Замонавий техника билан қуроолланган босмаҳона ходими бир иш куни давомида тайёрлайдиган китоб нусхаларини бунёд қилиш учун бундан 500 йил муқаддам минглаб нозирлар меҳнат қилишлари керак эди ва ҳоказо.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, фан бевосита ишлаб чиқариш кучига айлангандан кейин ер юзида меҳнат унумдорлиги инсонни лол қолдирадиган даражада тез суръатлар билан ўсди ва бугунги кунда шундай даражага етдики, дунёда моддий неъматлар мўлқўллигига эришилди, бозорда гегемонлик ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига ўтди. Ҳозирги босқичда иқтисодий ривожланган мамлакатлардаги ўртаҳол бир шахснинг ихтиёрида бўлган моддий бойликлар, ҳашаматли ва қулай яшаш масканлари, унинг еб-ичиши ва кийинишлари олдинги замонлардаги подшоҳ ва зодагонларникидан ҳам ошиб тушади.

Табиийки, турли маҳсулотларни ишлаб чиқаришда пайдо бўлган имкониятларнинг бевосита таъсири остида инсонларнинг моддий

эхтиёжларини қондиришнинг мазмун, миқдор ва сифат ўлчамларида катта ижобий ўзгаришлар содир бўлди ва бугун ҳам улар интенсив тарзда давом этмоқда. Ушбу жараёнлар муайян юқори нуқталар билан чегараланган инсон моддий эхтиёжларини қондиришнинг тўйиниш даражасида ўз ифодасини топди.

Юксалиш даврининг ўзига хос белгилари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган аҳоли сонининг моддий неъматлар ишлаб чиқариш соҳасида банд аҳоли сонига нисбатан тез суръатлар билан ўсиши;

- ижтимоий ва иқтисодий омилларнинг кучли таъсири остида аҳоли истеъмол маданиятининг юксалиши ва унинг таркибида хизматлар улушининг тез суръатлар билан ўсиб бориши;

- кишлоқ хўжалиги, саноат ва қурилиш тармоқларида ишлаб чиқариш билан боғлиқ хизматлар ҳажмининг жадал суръатлар билан ўсиши, кўплаб янги хизмат турларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши;

- хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган ишчи-ходимларнинг моддий соҳада яратилган техника ва жиҳозлар билан қуrollаниш даражасининг юқорилиги;

- хизмат кўрсатиш соҳасининг иккинчи даражали соҳадан биринчи даражали соҳага айланиши учун барча ижтимоий ва иқтисодий шарт-шароитларнинг яратилиши.

Хизмат кўрсатиш соҳаси эволюциясининг учинчи босқичи I-чизмада CD ва BD эгри чизиқлари орқали ифодаланган. Хизмат кўрсатиш соҳасининг юксалиши ва моддий соҳага нисбатан тезроқ суръатлар билан ривожланиши натижасида CD ва BD эгри чизиқлари ўзаро кесишади ва ҳажм жиҳатдан ҳар иккала соҳа ўртасида тенглик, ўзига хос мувозанат юзага келади. D нуқтадан бошлаб хизмат кўрсатиш соҳаси ривожланишининг янги, тўртинчи босқичи бошланади ва биз уни хизматларнинг мутлақ устунлиги даври деб ном бердик.

Тўртинчи босқичнинг бошланиши билан кишилиқ жамияти ҳаётида мазмун ва сифат жиҳатдан янги эра бошланди. Инсон кўп асрлик ижтимоий-иқтисодий тараққиёт давомида илк бор моддий бойлик, мол-дунё тўплаш иллатларидан холос бўлиб, маънавий юксалишга, хизматларнинг ижобий самарасидан унумли фойдаланиш томон юз тутди. Узоқ йиллар давом этган тараққиёт натижасида ва катта машаққатлар билан моддий мўл-кўлчиликка,

иктисодий етуклик ва оммавий истеъмол даражасига эришган инсон ақл-заковати ҳақиқий бойлик маънавий бойлик эканлигини, моддий бойлик эса фақат маънавий бойлик ва интеллектуал салоҳиятни шакллантиришнинг ва юксалтиришнинг воситаси эканлигини тушуниб етди. Жисмонан ва руҳан соғлом бўлиш, билимли бўлиш, катта ақл ва интеллектуал қобилият соҳиби бўлиш, юқори маданият билан мазмунли ҳаёт кечириш инсон учун битмас-туганмас бойлик манбаи ва яшашнинг бош мақсадига айланди. Инсон ўз киёфасини мол-дунё тўплаш ва иқтисодий самарани максималлаштиришни яшашнинг бош мақсади деб билган “иктисодий одам”дан айнан маънавий бойликни юқори қадрлайдиган, таълим, соғлиқ, маданий ҳордиқ чиқариш, санъат, спорт, туризм, табиат гўзалликларидан роҳатланиш ва бошқа хизмат турларига катта талаб билдирадиган “ижтимоий одам” томон кескин ўзгарибди.

Хизмат кўрсатиш соҳасида мутлақ устунлик даври ривожланган давлатларда ўтган асрнинг тахминан 80-йилларида, у ривожланаётган мамлакатларда, жумладан Ўзбекистонда, ХХI асрнинг бошларида, “индустриализм” инкирозга учраган даврлардан бошланди. АҚШлик социолог Д.Беллнинг “постиндустриал” жамият назариясига мувофиқ, жамият тарақиёти ушбу босқичининг характерли белгиларидан бири – товарлар ишлаб чиқариш тармоқларидан хизматлар кўрсатиш тармоқларига ўтишдан иборат.⁴ Д. Беллнинг постиндустриал жамиятга ўтиш тўғрисидаги ғоялари АҚШлик социолог А.Тоффлернинг супер индустриализм назариясида ўзининг ривожини топди.

Хизмат кўрсатиш соҳаси тараққиёти тўртинчи босқичининг ўзига хос хусусиятларини, унинг мазмун, миқдори ва сифат ўзгаришларини ифодалайдиган қуйидаги асосий белгиларини ажратиб кўрсатишни лозим деб топдик:

- хизмат кўрсатиш соҳасида яратилган ялпи ички маҳсулот ҳажмининг миллий иқтисодиётда яратилган ялпи ички маҳсулот ҳажми таркибидаги улушининг моддий соҳа улушига нисбатан юқорилиги;

- хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларида яратилган ялпи ички маҳсулот ҳажми ўсиш суръатларининг моддий соҳа тармоқларида

⁴ Д.Белл ўзининг кўпчилик тан олган “постиндустриал жамият назарияси” да индустриал жамиятдан ривожланишнинг навбатдаги босқичи, постиндустриал жамиятга ўтишнинг бешта белгиларини ажратиб кўрсатади ва уларнинг таркибида айнан шу белгини биринчи ўринга қўяди.

яратилган ялпи ички маҳсулот ўсиш суръатларига нисбатан юқорилиги;

– хизматлар таркибида аҳолининг маданиятини ва интеллектуал салоҳиятини юксалтириш, соғлиғини мустаҳкамлаш, маънавий дунёсини бойитиш, дам олиш, спорт, туризм, телекоммуникация билан боғлиқ хизмат турларининг нисбатан тез суръатлар билан ривожланиши;

– хизматлар экспортининг ташқи алоқаларда, мамлакат ташқи савдо айланмасида тобора мустаҳкам мавқени эгаллаши;

– хизмат кўрсатиш соҳасининг иккинчи даражали соҳадан биринчи даражали, етакчи соҳага айланиши.

Хизмат кўрсатиш соҳаси эволюциясининг тўртинчи босқичи яна узоқ йиллар давом этади ва унинг навбатдаги бешинчи босқичи келади ва уни “хизматлар эраси” даври деб номлашни таклиф қиламиз.

1.2. “Хизмат” тушунчасининг замонавий талқини ва унинг моҳиятини очишга оид назарий ёндашувлар

Салоҳияти тобора ортиб бораётган инсон капитали, фан ва техника тараққиёти меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатларини ва пировард натижада, инсоннинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш имкониятларини бениҳоя кенгайтирди. Табиийки, ушбу омиллар таъсири остида инсонларнинг моддий неъматларга бўлган эҳтиёжларини қондиришнинг мазмун, миқдор ва сифат ўлчамларида катта ижобий ўзгаришлар содир бўлди. Ушбу жараёнлар ер юзида моддий неъматлар мўл-кўлчилигига эришишга, муайян нукталар билан чегараланган инсон моддий эҳтиёжларини қондиришнинг тўйиниш даражасида намоён бўлди. Инсонлар моддий эҳтиёжларининг тўйиниш даражаси юқорилаб борган сари, уларда номоддий неъматларга, яъни турли-туман хизматларга бўлган эҳтиёжлар ҳам ривожланиб, такомиллашиб борди. Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида моддий маҳсулот шаклига эга бўлмаган хизматлар инсон ҳаёти ва фаолиятида етакчи рол ўйнаб бошлади. Бугунги кунда кишиларнинг ҳаёт тарзи, уларнинг турмуш даражаси ва сифати, соғлиғи, кайфияти, ўз ҳаётидан, қолаверса ижтимоий тизим ва давлатнинг мамлакатда олиб бораётган ижтимоий-иқтисодий сиёсатидан розилиги кўп жиҳатдан кўрсатилган хизматларнинг ҳажми ва сифати билан белгиланади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда хизматлар соҳасини ривожлантиришда улкан ютуқлар қўлга киритилди. Ушбу соҳада муҳим сифат ва миқдор ўзгаришлар содир бўлди. Тарихан қисқа давр мобайнида у миллий иқтисодиётнинг иккинчи даражали соҳасидан мустақкам мавқега эга бўлган ва тез суръатлар билан юксалиб бораётган етакчи соҳага айланди. Ўзбекистонда биринчи навбатда, хизмат кўрсатиш соҳасининг назарий муаммоларини ўрганиш, ушбу соҳага доир назарий тадқиқотларни ривожлантиришга катта эътибор қаратилди. Ушбу масалага бағишланган бир қатор монографиялар, дарслиklar, илмий мақолалар чоп этилди. Докторлик ва номзодлик диссертациялари бажарилди, давлат грантлари асосида илмий тадқиқотлар олиб борилди. Хизмат кўрсатиш соҳасининг моҳияти, унинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётида тутган ўрни, ривожлантириш истикболларига доир эътиборга молик илмий мулоҳазалар ва қарашлар шаклланди. Бу табиий ҳол, чунки ҳар бир соҳани ривожлантириш авваламбор амалий тажрибаларни умумлаштириш асосида назарий тадқиқотларни чуқурлаштириш, соҳани юксалтиришнинг назарий негизларини излаб топишни талаб этади. Юқори тафаккурнинг ҳосиласи бўлган, мазмунли пухта ишланган, бой фактларга асосланган назария амалиётни ривожлантириш, уни янги сифат даражаларига кўтариш учун қўлланма ишончли қурол бўлиб хизмат қилади.

Таниқли француз файласуфи О.Кант таъбири билан айтганда, назарий билим олдиндан кўришга, олдиндан кўриш эса ҳаракатга олиб келади. Масалан, инглиз олими Дж. Максвелл яратган электромагнит назарияси радио тўлқинларининг мавжудлигини олдиндан башорат қилган. Ваҳоланки, бу тўлқинларнинг амалда мавжудлиги анча вақтлардан кейин олмониялик физик Г.Герц томонидан тасдиқланди. Д.И.Менделеев ўзи яратган кимёвий элементлар даврий жадвалига таяниб, қатор элементларнинг борлигини олдиндан башорат қилган. Фан тарихида бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Мазмунли, пухта ўйланган илмий назария билан қуролланган амалиёт жадал суръатлар билан ривожланади, ўз тараққиёти йўлида кўр-кўрона ҳаракат ва хатолардан ҳоли бўлади, чунки энг сўнгги фан ютуқларини ўзида мужассамлаштирган илмий назария амалиётнинг тараққиёт йўлини йўлчи юлдуз каби ёритиб беради, унга самарадорликни оширишнинг, кўзланган мақсад ва марраларга эришишнинг

йўллари кўрсатиб беради.

Хизмат кўрсатиш соҳасига доир назарий қарашлар фақат бугунги илм-фаннинг маҳсули эмас. Хизматлар соҳасига оид айрим фикр-мулоҳазалар, илмий қарашларнинг тарихи узоқ ўтмишга тақалади. Узоқ ўтмишдан бизгача мерос тариқасида етиб келган илмий қарашлар захирасида хизматларни инсон иқтисодий фаолиятининг алоҳида ўзига хос соҳаси, ноз-неъмат тури сифатида талқин этган фикр-мулоҳазалар мавжуд бўлмаса-да, лекин айрим хизмат турларига дахлдор ёндашувларни учратиш мумкин.

Инсоният тарихида “иқтисод” иборасини ихтиро қилган ва уни ўз асарларида биринчи бўлиб ишлатган қадимги грек файласуфи Ксенофонт (эрамиздан олдинги 430-355 йил) ижтимоий меҳнат тақсимоти ва унинг ишлаб чиқаришга ижобий таъсири хусусида жуда теран фикрларни билдирган. У инсон иқтисодий фаолиятида қишлоқ хўжалиги, хунармандчилик ва савдони алоҳида ажратиб кўрсатади, яъни иқтисодиётда банд аҳоли ўртасидаги соҳалар бўйича меҳнат тақсимоти хусусида ва бу тақсимотда савдо (хизматлари)нинг иштирок этишини эътироф этган ҳолда фикр юритади. Бирок, Ксенофонт савдони айнан хизмат кўрсатиш соҳасининг тармоғи ёки алоҳида хизмат тури сифатида қарамаган, хизмат хусусида ҳеч қандай муносабат ва фикрлар билдирмаган. Ваҳоланки, Ксенофонт яшаган даврларда қўплаб хизмат турлари аллақачонлар шаклланган бўлиб, инсон ҳаёти ва истёмолида мустақкам мавқега эга бўлганлиги шубҳасиз.

Айрим хизматлар турлари кишилиқ жамияти тараққиётининг илк босқичларида, ҳаттоки энг оддий моддий неъматларни ишлаб чиқариш ҳали йўлга қўйилмасдан ҳам анча бурун вужудга келган. Қўплаб хизмат турлари, масалан тиббий хизмат, савдо хизмати, таълим хизмати, турли социал хизматлар эрамиздан олдинги даврларда ҳам ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг муҳим таркибий қисми сифатида амал қилган ва инсон ҳаёт тарзини шакллантиришда муҳим рол ўйнаган.

Иқтисодиёт соҳасидаги назарий қарашларни ривожлантиришга катта ҳисса қўшган ва сиёсий иқтисод фанининг дунёга келишига асос солган меркантилистлар (А.Монкретьен ва унинг издошлари) айнан хизмат ва унинг моҳияти тўғрисида алоҳида фикр ва муносабат билдиришмаган. Лекин улар давлат, мамлакат бойлигининг манбаини моддий неъматлар ишлаб чиқариш соҳасида

эмас, балки савдо ва пул муомаласи соҳасида, яъни ҳозирги замон илмий қарашларига мувофиқ, хизматлар соҳасида излаганлар.

Инсон иқтисодий фаолиятининг алоҳида ва мустақил соҳаси сифатида хизматлар тўғрисидаги илмий қарашлар дастлаб классик иқтисодиёт назарияси намоёндалари асарларида шаклланиб бошлади. Айнан классик мактаб вакиллари жамият тарихида биринчи бўлиб хизматларга нисбатан ўз муносабатларини билдирганлар. Улар хизматлар тушунчасининг моҳиятини очиш ҳамда уларнинг товар шаклидаги ноз-неъматлардан тубдан фарқ қилишини асослаш мақсадида инсон истеъмол қиладиган барча ноз-неъматларни икки турга: моддий ноз-неъматлар ва номоддий ноз-неъматларга бўлганлар.

Мухтасар айтганда, мазкур илмий таълим назариётчилари барча хизматларни номоддий ноз-неъматлар сифатида қараб, фан тарихида илк бор хизматлар илмий тушунчасининг шаклланишига асос солганлар. Буюк иқтисодчи А.Смит (1723-1790) хизмат шаклидаги ноз-неъматларнинг иқтисодий мазмунини тўлароқ очиб бериш ҳамда унинг мамлакат ижтимоий бойлигининг манбаи сифатида қараш муаммосини ҳал этиш мақсадида ўзининг жаҳонга машҳур “Халқлар бойлигининг табиат ва сабаблари тадқиқоти” номли асарида «унумли меҳнат» ва «унумсиз меҳнат» тушунчалари хусусида фикр юритган.

А.Смит ўз тадқиқотларида хизматлар тушунчасининг моҳиятини очиб беришга алоҳида тўхталиб ўтмаган бўлса-да, уларнинг (хизматларнинг) инсон иқтисодий фаолиятининг ўзига хос, моддий неъмат ишлаб чиқаришдан фаркланадиган, алоҳида тури эканлигини ва шу сабабли уни ижтимоий бойлик таркибига қўшиш ёки қўшмаслик муаммосини ҳал этишда мазкур соҳанинг ушбу хусусиятини инобатга олиш лозимлигини англаб етган. А.Смит ва унинг издошлари хизматларни моддий ишлаб чиқариш соҳасидан фарқлашнинг белгилари сифатида ушбу фаолият турида меҳнат натижаларининг моддий шаклга эга эмаслиги, уларни ҳис этиб ёки қўл билан ушлаб бўлмаслигини асос қилиб олганлар.

Мумтоз мактаб асосчиларининг фикларига кўра, гўёки инсоннинг фақат моддий неъматлар ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган фаолиятигина қиймат яратади, хизмат кўрсатиш фаолияти эса янги қиймат яратмайди ва шу сабабли унинг натижаларини ижтимоий бойлик таркибига киритиб бўлмайди, чунки хизмат

соҳасида банд бўлганларнинг меҳнати моддий ишлаб чиқаришда яратилган қийматни ўзлаштириш учун хизмат қилади. Ушбу ёндашувларга нисбатан қанчалик жиддий эътирозларимиз борлигидан қатъи назар, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, классик назариётчиларнинг хизматлар тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари ва илмий қарашлари иқтисодиёт илмий таркибида хизматлар назариясини яратишда собитқадам бўлди.

Хизматлар тўғрисида юқорида зикр этилган илмий қарашларнинг ушбу соҳа замонавий илмий назариясининг шаклланишидаги оламшумул аҳамиятини қайд этиш билан бир қаторда, шуни ҳам эътироф этиш керакки, меҳнатни моддий маҳсулот ёки хизмат ишлаб чиқаришига қараб унумли меҳнат ёки унумсиз меҳнат сифатида талкин этиш концепцияси айрим хато ва камчиликлардан холи эмас. Бизнингча, ушбу концепция илмий-мантикий таҳлил танқидларига бардош беролмайди. Бозор иқтисодиёти шароитида ноз-неъмат яратишга сарфланадиган ҳар қандай меҳнат, жумладан, хизмат кўрсатиш соҳасида бандларнинг меҳнати ҳам иккиёқлама характерга эга бўлиб, у қиймат ва истеъмол қиймати (нафтилиқ) яратишга молик. Агар хизмат ишлаб чиқариш билан банд бўлганларнинг меҳнати янги қиймат яратиш хусусиятига эга бўлмаганда эди, унда улар меҳнати эвазига ишлаб чиқарилган ва бозорда олди-сотди объектига айланган ижтимоий неъмат, яъни (хизмат)нинг бозордаги нархи нимани ифодалайди? Иқтисодиёт назарияси фанининг олтин қондасига мувофиқ, нарх — бу бозорда айирбошланадиган товар ва хизматларнинг пулдаги ифодаси ҳисобланади. Хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлганларнинг меҳнати ҳам, бошқа барча меҳнат турлари сингари қийматга эга бўлмаганда эди, биз улар яратган неъматни (хизматни) бошқа товар ёки хизматлар билан таққослаш, уларни умумий маҳражга келтириш, демак уларни ўзаро тенглик асосида айирбошлаш, сотиш ва сотиб олиш имкониятларидан маҳрум бўлган бўлар эдик.

Назарий иқтисоднинг яна бошқа бир қондасига мувофиқ, фақат тенг қийматга эга бўлган товар (хизмат)лар ўзаро айирбошланади. Айирбошлашга хос қимматли фикрларни инсоният тарихида биринчилар қаторида бундан икки минг йил муқаддам буюк мутафаккир файласуф Арасту (эрамиздан олдинги 384-522 йй.) билдирганлигини алоҳида қайд этиш лозим. У ўзаро айирбошлаш эквивалент (тенглик) асосида адолатли бўлишлиги лозимлиги

хусусида ўз даври учун нодир ва ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган қимматли фикрларни баён этган: "...барча айирбошлашда иштирок этадиганлар қандайдир йўл билан ўзаро таққосланиши лозим. Бунинг учун танга пайдо бўлди ва маълум маънода, у воситачи бўлиб хизмат қилади, чунки у билан барчаси ўлчаниши лозим"⁵. Арастуннинг иқтисодиёт илми соҳасидаги буюк хизматларидан бири ҳам шундаки, бир фаолият тури натижалари иккинчи фаолият тури натижаларига айирбошланганда (Арасту табиб ва деҳқон фаолиятини мисол тариқасида келтирган) улар албатта умумий эквивалентга, умумий маҳражга келтирилиши ва ўзаро тенглик асосида адолатли айирбошланиши лозимлигини уқтирган.

Собиқ шўролар фани тарихида кўплаб иқтисодчи олимларнинг диққат-этиборини ўзига жалб этган ва беҳисоб илмий мунозара ҳамда кескин тортишувларга сабаб бўлган, айрим ҳолларда ҳозиргача давом этиб келаётган унумли ва унумсиз меҳнат ҳақидаги концепция бизнинг назаримизда амалий нуқтаи назардан арзигулик аҳамиятга молик эмас. Бинобарин, амалий аҳамият касб этмайдиган ва амалий муаммоларни ечишга хизмат қилмайдиган назариянинг ҳеч кимга кераги йўқ.

Унумли ва унумсиз меҳнат туғрисидаги концепция «хизмат» тушунчасининг моҳиятини очиш, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда, яъни ялпи маҳсулот яратишда тутган ўрнини баҳолаш учун асос бўла олмайди. Назаримизда, инсон истеъмоли учун зарур бўлган ҳар қандай ноз-неъмат (яъни у моддий ёки номоддий бўлишидан қатъи назар), ишлаб чиқаришга сарфланган меҳнат, барибир, жамият учун фойдали, самарали, унумли деб қаралиши ва ижтимоий бойлик таркибига албатта киритилиши лозим.

Хизматларни ва уларни ишлаб чиқаришга кетган меҳнат сарфларини ижтимоий бойлик таркибига киритмаслик, ушбу соҳанинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги ролини камситишга, қолаверса, бозор иқтисодиёти шароитида уни товар-пул, олди-сотди муносабатлари объекти сифатидаги моҳиятини, демак, инсон эҳтиёжларини қондиришнинг муҳим воситаси эканлигини инкор этишга олиб келиши муқаррар. Дарҳақиқат, унумли ва унумсиз меҳнат ҳақидаги ҳамда ижтимоий бойлик фақат унумли меҳнат воситасида яратилиши хусусидаги фикр-

⁵ Аристотель. Сочинения. в 4 томах. - М. : Мысль, 1994. -Т. 4. с. 155-156.

мулоҳазалар салбий амалий натижаларга олиб келди.

Хизматларнинг унумсиз меҳнат натижаси сифатида мамлакат ижтимоий бойлигини шакллантиришда иштирок этмаслиги тўғрисидаги илмий қараш ва ёндашувлар кейинчалик муҳим макроиктисодий кўрсаткичлар (миллий бойлик, ЯИМ) ҳажмини ҳисоблашда бир қатор ноаникликлар ва чалкашликлар келиб чиқишига сабаб бўлди. Айнан ана шу ёндашувга асосланган ҳолда бошқарув, айирбошлаш, таълим, фан, соғлиқни сақлаш, маданият, санъат ва бошқа айрим хизматлар моддий (ашёвий) шаклга эга бўлмаганлиги, буюмлашмаганлиги сабабли унумсиз меҳнат натижаси сифатида талқин этилди. Айни бир пайтда, бошқа хизматлар (савдо, умумий овқатланиш, транспорт, алоқа) унумли меҳнат сифатида талқин этилиб, ЯИМ таркибида моддий неъматлар сифатида ифода этилди. Гўёки ушбу хизматлар ишлаб чиқариш жараёнини муомала соҳасида давом эттириш билан боғлиқ эмиш ва шу сабабли улар ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг қийматини оширар эмиш. Ваҳоланки, ушбу хизматлар ҳам юқорида зикр этилган хизматлар (таълим, фан ва бошқалар) сингари, инсоннинг хизмат яратишга қаратилган фаолиятининг маҳсули бўлиб, моддий, буюмлашган нарса шаклига эга эмас. Фикримизча, таълим ёки соғлиқни сақлаш хизматларини унумсиз меҳнат ва айни бир пайтда, савдо ёки алоқа хизматларини унумли меҳнат сифатида талқин этишга ҳеч қандай мантиқий асос йўқ.

Унумсиз меҳнат сифатида бирон-бир ноз-неъмат (моддий ёки номоддий бўлишлигидан қатъи назар) ишлаб чиқариш жараёнида инсон ўз иқтисодий фаолиятининг пировард натижасига эриша олмай, беҳуда уринишларини, яъни зое кетган хатти-ҳаракатларини тушуниш анча ўринли, деб ўйлаймиз. Масалан, чинни пиёла уни ишлаб чиқариш ёки ташиш жараёнида, ҳали истеъмолчига етиб бормасдан синса, нобуд бўлса ёки технологик жараёнларнинг бузилиши оқибатида ишлаб чиқаришдан истеъмолга яроқсиз (брак) бўлиб чиқса, ёйинки харидор томонидан сотиб олинмай, савдо дўкони пештахталарида қолиб кетиб, чиқиндига айланса, унда ўша чинни пиёлани ишлаб чиқариш ва сотиш учун кетган барча меҳнат сарфларини унумсиз меҳнат сифатида қараш мантиқий тафаккурга анча яқин. Ёки деҳқон баҳорда ерни ҳайдаб, пахта ёки бошқа бирор нарса уруғини экса, уруғ эса униб чикмасдан, ёмғирдан ерни қатқалоқ босиб, унинг оқибатида зое кетган барча сарф-харажатлар ва меҳнатдан бутунлай воз кечишга мажбур ҳолда, экин қайта

бошдан экилса, унда биринчи марта ерни хайдаш, экиш, шунингдек, чигит уруғи ва ҳоказоларга бўлган барча жонли ва жонсиз меҳнат сарфларини унумсиз меҳнат сифатида қараш мумкин. Меҳнатни унумли ва унумсиз турларга бўлишда ушбу ёндашувга асосланадиган бўлсак, мантиқан тўғри ва амалий нуқтаи назардан аҳамиятли бўлади, чунки ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида ялпи меҳнатда унумли меҳнатнинг ҳиссасини ошириб, унумсиз, яъни беҳуда сарфланган, зое кетган ва аҳоли истеъмолини қондириш муаммоларини ечишда ҳеч қандай амалий натижа бермаган меҳнатнинг улушини камайтириш борасида илмий-назарий ва амалий изланишлар олиб бориш имконияти пайдо бўлади. Айнан унумли меҳнат ва унумсиз меҳнат ўртасидаги нисбатнинг биринчиси фойдасига ўзгариши катта амалий аҳамиятга эга бўлиб, вақтни тежаш иқтисодий қонунининг талабларига мос иш тўтилаётганлигидан далолат беради, унинг пировард натижаси эса ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошишида ва аҳоли турмуш фаровонлигининг юксалишида ўз ифодасини топади.

Классик иқтисодий таълимот намоёндаларининг номоддий неъматлар ва хизматлар тўғрисидаги тасаввур ва илмий қарашлари кейинги иқтисодчи олимларнинг тадқиқотларида ўз ривожини топди ва бойитилди. Жумладан, англиялик иқтисодчи А.Маршалл (1880-1959) хизматлар тўғрисида анча дадил ва шу билан бир қаторда, мантиқан асосланган фикрларни майдонга ташлади ва хизмат кўрсатиш соҳасининг назарий асосларини шакллантиришда ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. У хизматларни меҳнатнинг номоддий, сезги органлари воситасида илғаб бўлмайдиган натижалари сифатида талқин қилди. Ушбу масалада А.Маршалл классик иқтисодий таълимот намоёндалари фикрларидан жуда узоқлашиб кетмаган бўлса-да, у хизматларнинг ижтимоий бойликни шакллантиришдаги ролини очиб беришда анча илғор фикрларни илгари сурди. Айнан А.Маршалл барча неъматларни моддий ва номоддий неъматларга бўлар экан, уларнинг ҳар бири ҳам мамлакатдаги ижтимоий бойликни шакллантиришда бирдай муҳим эканлигини исботлашга алоҳида эътибор қаратди. У биринчи бўлиб инсоннинг ҳаёт фаолиятида ва эҳтиёжини қондиришида моддий ноз-неъмат (табиат инъом этган неъматлар, саноат ва қишлоқ хўжалигида банд бўлганлар ишлаб чиқарган маҳсулотлар ва ҳоказо)нинг ўта муҳим ва зарур эканлигини эътироф этиш билан бир қаторда, кўз билан илғаб бўлмайдиган

турли номоддий ноз-неъматлар ва хизматларнинг ҳам катта аҳамияти борлигини илмий жиҳатдан асослаб берди.

Инсон ҳаёт фаолияти ва турмуш кечириш тарзида моддий кўринишдаги неъматларнинг роли бекиёс, уларни истеъмол қилиш натижасида киши учун моддий қулайликлар ортади, ўз ҳаётини давом эттириш, ишчи кучи ва қобилиятини такрор ҳосил қилиш учун зарур шарт-шароитлар яратилади. Лекин инсон учун, унинг камол топиши учун у қандай даврда, қандай мамлакатда яшаётганлиги, ўша мамлакатдаги аҳвол, фуқаролик ва ҳарбий хавфсизликнинг таъминланганлиги, давлат мулкидан фойдаланиш ва бепул таълим олиш имконияталари, суд томонидан ҳимояланиш ҳуқуқи, пуллик ва бепул хизматларнинг турлари, сифати, миқдори кабилар ҳам ўта муҳим ҳисобланади. Шу сабабли, А.Маршаллнинг фикрича, ушбу неъматлар ҳам мамлакат ижтимоий бойлигини баҳолашда ўз ифодасини топиши лозим. Ушбу илмий қараши билан А.Маршалл ижтимоий бойлик тушунчасининг моҳиятини очишда ўзигача маълум бўлган назарияларни анча ривожлантиришга эришди ва хизматлар назариясини яратишда ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Энг муҳими, у классик иқтисодий мактаб назариётчиларининг унумли ва унумсиз меҳнат концепциясидаги зиддиятни муайян даражада бартараф этишга эришди.

Ўтган тарихий давр мобайнида хизматлар назарияси доимо ривожланиб, такомиллашиб борди, янги илмий қарашлар ва ёндашувлар билан тўлдирилди. Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичига келиб, хизматлар соҳаси кўпгина мамлакатлар, айниқса ривожланган мамлакатлар миллий иқтисодиётининг етакчи, биринчи даражали соҳасига айланди. Хизматлар соҳасининг мамлакат ЯИМдаги улуши ҳозирги кунга келиб Японияда – 56%, Германияда – 60%, Францияда – 68% ни ташкил этади. Ушбу соҳанинг иқтисодий салоҳияти юксалиб, инсон эҳтиёжларини қондириш ва турмуш даражасини шакллантиришдаги роли ортиб борган сайин, унга фаннинг эътибори ҳам тобора кучайиб бормоқда. Шунга мос тарзда хизматлар, уларнинг моҳияти, аҳамияти, ривожланиш тенденциялари, сабаб ва оқибатлари ҳақидаги тасаввур ва илмий тадқиқотлар кўлами кенгайиб бормоқда.

Хизматлар соҳаси ҳақидаги ҳозирги замон назарий билимлар захираси улар ҳақидаги дастлабки тасаввур ва илмий қарашлардан мазмунан анча илгарилаб кетди. Масалан, проф. Фишернинг

фикрига кўра, моддий неъматлар билан хизматлар ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ, чунки инсон ўз уйидан фойдаланишда ҳам худди малай ёки опера кўшиқчиси хизматларидан фойдаланганлиги каби фойда олади.⁶ Демак, тадқиқотчи хизматларни товар шаклига эга бўлган неъматлар сифатида талқин этган. Бизнингча, хизматлар назариясини яратиш тарихида хизматларни моддий неъматлар билан тенглаштириш, уларни унумсиз меҳнат маҳсули сифатида ижтимоий бойлик таркибига киритмаслик туғрисидаги илмий қарашларга нисбатан анча прогрессив ҳисобланади.

Хизмат тушунчасининг моҳиятини очишда ижтимоий ҳаракат назариясини яратган АҚШлик социолог Т.Парсонснинг фикр-мулоҳазалари ўзига хос аҳамият касб этади. У хизматларни бошқа муаллифларга нисбатан анча кенг талқин этади.⁷ Т.Парсонс хизмат тушунчасининг моҳиятини ижтимоий тизим ва шахс ўртасидаги ўзаро боғлиқлик орқали очиб беришга астойдил уринган. Унинг фикрига кўра, шахс ва жамият ўртасидаги бирламчи функционал муносабатлар у жамият учун кўрсатган хизмати ва ушбу хизмати эвазига жамиятдан олган қониқишида ўз ифодасини топади. Дарвоқе, ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида бир индивид (ишлаб чиқариш соҳасидами, таълим ёки бошқа соҳалардами бўлишидан қатъи назар), ўз хизмати (меҳнати) билан иштирок этади ва бунинг эвазига ўзгаларнинг хизматларидан фойдаланишга даъвогарлик қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Шу тариқа жамият миқёсида турли индивидлар ўз хизматлари билан товар-пул муносабатлари ёрдамида ўзаро фаолият алмашади. Демак, хизмат тушунчасининг моҳиятини очишга қаратилган ушбу ёндашувда моддий неъматлар алоҳида индивидларнинг хизмати сифатида талқин этилади.

Бироқ, шуни ҳам алоҳида эътироф этиш керакки, узоқ йиллар мобайнида жуда кўп тадқиқотчи-олимлар томонидан олиб борилган илмий изланишлар хизматларнинг моҳияти ва иқтисодий мазмуни туғрисида яқунланган ҳамда аксарият кўпчилик яқдиллик билан тан олган тизимли, яхлит илмий ҳулосалар чиқариш имконини бермади. Турли олимларнинг хизматларга берган таърифлар

⁶ Система координат действия и общая теория систем действия. Функциональная теория изменения. Понятие общества. /Американская социологическая мысль. - М.: Изд. Международного ун-та бизнеса и управления, 1996. с. 462

⁷ Парсонс Т. Система современных обществ. / Пер. с англ. В.А.Седова, с. 465 и А.Д.Ковалева. Под ред. М.С.Ковалевой. - М. Аспект Прогресс, 1998 г., с. 270.

тахлили ва тафсилотларига тўхталмасдан ва умумлаштирган ҳолда иқтисодчи-олимлар ўртасида хизматларнинг моҳияти ҳамда уларга берилган тарифлардаги хилма-хиллик ва ҳукм сураётган беқарорликнинг сабаблари тўғрисида айрим мулоҳазаларимизни баён этмоқчимиз. Бизнинг фикримизча, аксарият тадқиқотчилар хизматларга берган таърифларида ушбу неъматнинг ишлаб чиқаришдаги ва истеъмолдаги ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқишга уринадилар. Масалан, таниқли иқтисодчи-маркетолог Ф.Котлер хизматларга шундай таъриф берган: хизматлар бир томон иккинчи томонга таклиф этиши мумкин бўлган ҳар қандай фаолият ёки неъмат, бирон нарсага эгалик қилиш имконини бермайдиган фойдали ҳаракат⁸. Польшалик иқтисодчи О.Ланге эса хизматларга қуйидагича таъриф берган: кишилар истеъмолини қондириш билан бевосита ёки билвосита боғлиқ бўлган ҳар қандай функциялар хизматлар деб айтилади⁹.

Албатта, хизматлар ҳам худди товарлар каби инсоннинг маълум бир эҳтиёжларини қондириш учун хизмат қилади; улар ҳам худди товарлар сингари инсон иқтисодий фаолиятининг махсулидир; улар ҳам худди товарлардек қийматга ва истеъмол қийматига эгадирлар. Илмий нуқтаи назардан юқорида келтирилган таърифларга ҳеч қандай эътироз йўқ. Лекин, бизнинг фикримизча, хизматлар тушунчасининг моҳиятини очишда ва уларга илмий таъриф беришда асосий мезон бўлиб, ушбу соҳанинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда ҳамда кишилик жамияти тараққиётида тутган ўрни, аҳамияти, уларни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилишда бошқа турдаги неъматлардан тубдан фарқлантирувчи ўзига хос хусусиятлари ҳамда белгилари ўз ифодасини топмоғи лозим.

Хизматлар назариясини шакллантиришда барча неъматларни моддий ва номоддий неъматларга ажратишнинг чуқур мазмуни, қолаверса кишилик жамияти тараққиёти ҳамда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни ташкил этиш нуқтаи назаридан ўта муҳим амалий аҳамияти бор. Ваҳоланки, барча неъматларни нафақат моддий ва номоддий, балки уларнинг бошқа бир белгиларига қараб, масалан вақтига қараб эрталаб, кундузи ва кечкурун истеъмол қилинадиган хизматлар, айтилик истеъмол

⁸ Котлер Ф., Армстронг Г., Солдерс Д.Ж., Вонг В. Основы маркетинга. – М.: СПб., К.: Издат. дом «Вильямс», 1999, с. 718.

⁹ О.Ланге, А.Баласиньский. Теория статистики. М.: «Статистика», 1970 г.

қилинадиган жойига қараб уйда ва уйдан ташқарида истеъмол қилинадиган ва ҳоказо турларга ҳам бўлиш мумкин. Неъматларни бундай белгиларига биноан турларга ажратиш назарий жиҳатдан мумкин бўлса-да, бироқ ҳеч қандай амалий аҳамиятга эга эмас, демак уни амалга ошириш ва қўллаш учун ҳеч қандай ҳожат йўқ.

Хизмат турларининг кўпайиши, янгидан-янги замонавий хизмат турларининг пайдо бўлиши, улар ҳажмининг ошиши ва сифатининг яхшиланиб бориши, аҳоли истеъмол харажатлари таркибида хизматлар харид қилиш салмоғининг тобора ортиб бориши маълум даражада номоддий, ноиктисодий, кўпроқ маънавий жараёнларни ўзида мужассамлаштиради. У кишилиқ жамияти аъзоларининг мол-дунё, нарсаларга бўлган ҳирсининг сусайиши, аҳоли турмуш даражасини шакллантиришда номоддий неъматларнинг, яъни хизматлар роли тобора ортиб бориш тенденцияларининг кучайиб бораётганлигидан далолат беради. Жаҳон мамлакатларининг индустриал ва айникса, ундан кейинги постиндустриал тараққиёт босқичларига ўтиши натижасида кўп иқтисодий категориялар ва тушунчаларнинг моҳияти ўзгарди. Ушбу босқичда хизматлар, неъмат сифатида фақат инсонлар эҳтиёжини қондиришга хизмат қилибгина қолмай, балки кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг ва умуман ҳар бир мамлакат миллий иқтисодиёти юксалишининг муҳим омилига айланди. Хизматлар соҳасининг ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ва аҳоли бандлигини таъминлашда етакчилик ролига эришиши постиндустриал иқтисодий жамиятнинг муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланади.

Хизматлар соҳаси иқтисодиёти ва аҳоли турмуш даражасини шакллантиришдаги салоҳияти, ўрни, аҳамиятини баҳолашда жиддий методологик муаммо мавжуд. Ушбу муаммони ҳал қилиш учун бизнинг назаримизда, ялпи хизматлар ва соф хизматлар тушунчаларини жорий этиш ва уларни амалда қўллаш лозим.

Ялпи хизматлар соҳа тармоқларида маълум давр мобайнида ишлаб чиқарилган хизматлар ҳамда моддий ишлаб чиқариш соҳа тармоқларида ишлаб чиқарилган, лекин хизматлар соҳаси тармоқлари орқали сотилган товарларнинг бозор нархларидаги умумий қийматидир. Яъни ялпи хизматлар қиймати таркибида моддий ишлаб чиқариш соҳаси тармоқларида банд бўлган аҳоли яратган ва истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш жараёнида реализация қилинган қиймат ҳам ўз ифодасини топади.

Соф хизматлар фақат шу соҳа ходимлари томонидан ишлаб чиқарилган хизматлар қийматидан ташкил топган бўлиб, хизмат кўрсатиш соҳасининг ҳақиқий иқтисодий салоҳиятини ифодалайди. Ялпи хизматлар таркибида соф хизматларнинг салмоғи қанча юқори бўлса, ушбу соҳада банд бўлган аҳоли меҳнатининг самарадорлиги ҳам шунча юқори бўлади. Соф хизматлар қийматини аниқлаш учун ялпи хизматлар миқдоридан соҳа тармоқлари шохобчалари орқали истеъмолчиларга етказиб берилган тайёр маҳсулотлар қиймати чегириб ташланади, яъни:

$$C_k = Y_k - T_m$$

Бунда: C_k – соф хизматлар;

Y_k – ялпи хизматлар;

T_m – соҳа тармоқлари орқали истеъмолчиларга етказиб берилган тайёр маҳсулот ҳажми.

Хизмат кўрсатиш соҳаси иқтисодий салоҳиятини ҳамда ушбу соҳанинг аҳоли турмуш даражасини шакллантиришдаги ролини баҳолашда айнан соф хизматлар кўрсаткичидан фойдаланиш катта ижобий натижалар беради. Ялпи ички маҳсулот таркибида ва аҳолининг истеъмол харажатларида соф хизматлар улушига тўғри келадиган қисми қанча юқори бўлса, чекланган нодир ва ноёб моддий ресурслардан унумли фойдаланиш, яъни иқтисодиётнинг бош муаммосини ечишда ҳам шунча катта ютуқларга эришган бўламиз.

“Хизмат” тушунчасининг туб моҳиятини очиб беришда, хизматларнинг жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги аҳамиятини баҳолашда, ушбу тушунчанинг мазмун-моҳияти ва аҳамияти жиҳатидан ўзига жуда яқин бошқа бир тушунча – “товар” тушунчаси билан ўзаро алоқадорлиги ва ўзаро таъсирини таҳлил қилиш муҳим илмий вазифалар сирасига киради. “Хизмат” алоҳида мазмун-моҳиятга ва аҳамиятга эга бўлган мустақил тушунчами ёки шунчаки, “товар” тушунчасининг оддий синоними шаклида ишлатиладиган, иккинчи даражали ёрдамчи иборами деган саволга исботли далиллар билан илмий асосланган жавобни шакллантириш бугунги кунда иқтисодиёт фани олдида турган муҳим назарий муаммо даражасига кўтарилди. Бунинг боиси шундаки, муаммога оид илмий адабиётларни ўрганиш бу соҳада иқтисодчилар орасида турли-туман, айрим ҳолларда бир-бирига зид назарий қарашлар мавжудлигидан, уларга илм аҳли диққат-эътиборини жалб этишга зарурат борлигидан далолат беради. “Товар” – “хизмат”ми ёки

“хизмат” – “товар”ми ёки улар бир-биридан кўп жиҳатлари билан принципиал фарқ қиладиган мустақил иқтисодий категорияларми?

1.3. “Товар” ва “хизмат” тушунчаларининг ўзаро алоқадорлиги, ўхшаш томонлари ва тафовутлари

Хизматларни товар сифатида ёки аксинча, товарларни хизмат сифатида қараш “товар” тушунчаси моҳиятини алоҳида ўрганишни тақозо этади. Кенг тарқалган ва аксарият кўпчилик тан олган ёндашувга кўра, товар – бу сотиш учун ишлаб чиқарилган маҳсулот. “Товар - бу ўзи учун эмас, бошқа маҳсулотларга бозорда пул воситасида айирбошлаш учун яратилган меҳнат маҳсулидир”. Айнан шунга ўхшаш таърифларни кўплаб адабиётларда ҳам учратиш мумкин, сотиш учун ишлаб чиқарилган маҳсулот – товар. Одатда, маҳсулот деганда меҳнатнинг нарсаси, ашё, моддий неъмат шаклидаги натижалари тушунилади. “Товар бир вақтнинг ўзидикиккиёқлама шаклга, яъни ашёвий ва қиймат шаклига эга”. Ушбу таърифларда ашёвий шаклга эга бўлмаган хизмат турлари товар сифатида эътироф этилмаганлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Бу – хизмат тушунчасининг моҳиятини очишда мумтоз иқтисодий мактаб намоёндаларининг илмий қарашларига маълум даражада мос келади.

Неоклассик иқтисодий таълимот намоёндаларининг берган таърифларига кўра, товар фақат маҳсулот эмас, балки айирбошлашга мўлжалланган ҳар қандай иқтисодий неъмат ҳамдир. Ушбу таърифга биноан хизматлар ҳам, иқтисодий неъмат бўлганлиги сабабли, товар сифатида қаралиши мумкин.

Товар моҳиятини очишда Австрия иқтисодиёт мактаби, унинг кўзга кўрилган намоёндаси К.Менгернинг хизмати эътиборга молик. Унинг фикрича, товар айирбошлаш учун ишлаб чиқарилган ўзига хос иқтисодий неъмат сифатида қаралиши лозим. “Товарлар.... - деб таъкидлайди К.Менгер, – уларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчиш қобилияти борлигидан, уларни сотиш учун таклиф қиладиган шахснинг кимлигидан, уларнинг моддийлигидан катъи назар, уларнинг меҳнат маҳсули сифатидаги табиатидан катъи назар, айирбошлаш учун мўлжалланган иқтисодий неъматлардир”. К.Менгер иқтисодий неъматлар деб, биринчидан, иқтисодий фаолият объекти ёки натижаси бўлган ва иккинчидан, эҳтиёжга нисбатан чегараланган миқдорда олиш мумкин бўлган неъматларни тушунади. У айнан неъматларга бўлган эҳтиёж ва

неъматларни тушунади. У айнан неъматларга бўлган эҳтиёж ва уларнинг тасарруф этилиши мумкин бўлган миқдори ўртасидаги нисбатга қараб, неъматларни иқтисодий ёки ноиқтисодий неъматларга ажратади. Унинг фикрига мувофиқ, меҳнат воситасида яратилган фойдали маҳсулотлар ҳам, меҳнат сарфланган табиат инъомлари ҳам ва ҳар хил турдаги хизматлар ҳам товар бўлиши мумкин. Ушбу фикрни давом эттириб, бир гуруҳ олимлар товарлар моддий ва номоддий табиатга эга бўлишлари мумкин, деган фикрни илгари сурганлар.

Товар тушунчасининг моҳиятини очишга қаратилган илмий ёндашувларнинг турли-туманлигига қарамасдан, уларда иккита асосий, бир-биридан кескин фарқ қилувчи, ёндашувларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчиси – товарлар ашёвий шаклга эга бўлишлари керак ва демак, ашёвий шаклга эга бўлмаган инсон фаолияти натижалари, жумладан, хизматлар товар ҳисобланмайди. Иккинчиси – айирбошлаш учун мўлжалланган иқтисодий неъмат, жумладан, хизматлар ҳам товар ҳисобланади.

А.Смит яшаган даврда хизматларнинг ЯИМ таркибидаги салмоғи ҳозирги даврга нисбатан жуда кам бўлган. Шу сабабли ҳам хизматларнинг айрим турларини унумсиз меҳнат натижаси эканлигини асос қилиб, уни ижтимоий бойлик манбаи сифатида қарамаслик жуда катта хато ва салбий оқибатларга олиб келмаслиги мумкин.

Ўтган тарихий давр мобайнида хизматлар назарияси бирмунча такомиллашди, унинг ҳозирги ҳолатга қелишида кўпгина таниқли олимлар ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Лекин, шуниси таажжубланарлики, бугунги кунга келиб, хизматлар соҳасидаги назарий билимлар етарли даражада чуқурлашмаган, улар амалиёт равнақи учун, амалий муаммоларни ўз вақтида ва узил-кесил ҳал этиш учун самарали курул вазифасини тўла бажаришга муқобил эмаслар. Бундан ташқари, ўтган тарихий давр мобайнида содир бўлган ижтимоий-иқтисодий тараққиёт хизматлар назарияси олдига янги, янада мураккаброк, муаммоларни юзага келтирди. Масалан, юқорида таъкидланганимиздек, А.Смит яшаган даврларда ҳозирги замон ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган хизмат турларининг кўплари умуман бўлмаган ёки бўлса ҳам назарга ташланадиган даражада ривожланмаган.

Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида янги хизмат

турларининг пайдо бўлиши ёки уларнинг чандон ошиб кетиши, хизматларнинг ЯИМ ишлаб чиқаришнинг ҳамда инсон эҳтиёжларини қондиришнинг етакчи омилига айланганлиги хизматлар соҳасига бағишланган илмий тадқиқотлар кўламини кенгайтириш, мазмунини эса чуқурлаштириш муаммосини кун тартибига қўймоқда. Ёки айтайлик, бугунги кунда кўпгина олимларнинг бош қотиришга мажбур қилаётган ҳамда анчагина илмий мунозараларга сабаб бўлаётган “хизмат” ва “сервис” тушунчаларининг моҳияти ва улар ўртасидаги ўзаро нисбат ва шунга ўхшаш бир қатор бошқа муаммолар. Бироқ мавжуд муаммоларни санокка олишнинг ўзи хизматлар назариясини бир қадам ҳам олдинга силжитиш учун кифоя қилмайди. Назаримизда, хизматлар соҳасидаги назарий билимларни такомиллаштиришда, улардаги ноаниқлик ва чалкашликларни бартараф этишда айнан “товар” ва “хизмат тушунчаларининг моҳиятини тўғри талқин этиш, ушбу тушунчалар ўртасидаги нисбатга аниқ ва шу билан бир қаторда, илмий жиҳатдан асосланган чегара қўйиш лозим.

Хизматларни ҳам товар сифатида қараш ва аксинча, маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтирилган инсон фаолиятини умумий ҳолда жамият учун кўрсатилган хизмат сифатида қараш мантиқан тўғри. Лекин шуниси таажжубланарлики, “товар” ва “хизмат”ни бозор иқтисодиёти категориялари сифатида ўзаро умумий маҳражга келтирмоқчи бўлган муаллифлар айтиб бериш пайтида уларни айрим ҳолда, масалан “товар ва хизматлар бозорини ривожлантириш” ёки “товар ва хизматлар ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтириш” каби ибораларни такрор ва такрор ишлатадилар. Бунга қандай изоҳ бериш мумкин? Модомики, бозор иқтисодиёти шароитида хизмат, ишчи кучи товар бўладиган бўлса, нега иқтисодиёт соҳасидаги адабиётларда “бозор иқтисодиёти шароитида ишчи кучи ҳам товарга айланади,” деб талқин этилади ёки маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратилган инсон фаолияти маҳсули хизмат бўладиган бўлса, уларни алоҳида мустақил тушунчалар сифатида қарашга қандай зарурият бор? Бу саволга жавоб бериш мақсадида масалага чуқурроқ ёндашишга уриниб кўрдик. “Товар”, “хизмат”, “ишчи кучи” тушунчалари ўртасида маълум даражада умумий жиҳатлари бор ва шу билан бирга, улар ўртасида кескин тафовутлар ҳам йўқ эмас. Мазкур тушунчаларда ўзаро ўхшашлик билан бирга, кескин тафовутлар ҳам мужассамлашганлиги уларни талқин этишдаги фикрлар хилма-хиллигининг ва иқтисодчи-олимлар аниқ бир

Маҳсулотни ҳам, хизматни ҳам, ишчи кучини ҳам бозор иқтисодиёти шароитида умумий маҳражга келтирувчи ва уларнинг ҳаммасини “товар” тушунчаси сифатида талқин этишга иқтисодчилар учун асос бўлган жиҳатлари нималардан иборат? Бизнинг фикримизча, улар қуйидагилар:

Биринчидан, бозор иқтисодиёти шароитида уларнинг барчаси олди-сотди объекти бўлиб майдонга чиқади.

Иккинчидан, уларнинг барчаси устун даражада инсон фаолиятининг маҳсулидир.

Учинчидан, уларнинг барчаси икки ёклама хусусиятга, яъни қийматга ва истеъмол қийматига эгадирлар.

Тўртинчидан, улар мамлакат миллий бойлигини шакллантиришда иштирок этадилар.

Бешинчидан, улар инсон эҳтиёжларини қондириш манбалари ҳисобланадилар.

Шу билан бир каторда, ушбу тушунчаларни бир-биридан фарқлантирувчи кескин тафовутлар ҳам борки, айнан шу тафовутлар уларнинг барчасини бир ибора сўз билан ифодалашга имконият бермайди. Назарий изланишлар қуйидаги тафовутларни аниқлаш имконини бери.

Биринчиси – маҳсулот сифатидаги товарлар ашёвий шаклда, буюмлашган шаклда бўлади. Уларни кўриш, сақлаш, ушлаш, бир жойдан иккинчи жойга кўчириш мумкин. Бундан фарқли ўларок, хизмат ҳамда ишчи кучини ушлаб ёки татиб кўриш, сезиш, ҳис қилиш, сақлаш, бир жойдан иккинчи жойга ташиб кетиб бўлмайди.

Иккинчиси – товарларни ишлаб чиқариш вақти билан уларни истеъмол қилиш вақтида маълум даражада фарқ бўлиши мумкин. Хизматларни ишлаб чиқариш, яъни меҳнатни сарфлаш жараёни билан уни истеъмол қилиш жараёни ўртасида вақт жиҳатидан ҳеч қандай фарқ йўқ, бу иккала жараён бир-бирига мос равишда айнаи бир вақтда ёки вақт бирлиги давомида амалга ошади.

Учинчиси – товарлар моддий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилса, хизматлар номоддий эҳтиёжларни қондириш учун хизмат қилади.

Тўртинчиси – товар ишлаб чиқаришда капитал обороти П-Т-П¹ шаклида бўлса, хизмат кўрсатишда П-П¹ шаклида бўлади.

Бешинчиси – товарларнинг миқдор ва сифат кўрсаткичлари ҳақида олдиндан тасаввурга эга бўлиш, улар ҳақида аниқ маълумотларни қўлга киритиш (ҳали истеъмол жараёни

маълумотларни қўлга киритиш (ҳали истеъмол жараёни бошланмасданок) имконияти мавжуд. Лекин хизматларнинг миқдор, айниқса сифат даражалари фақат уларни истеъмол қилиш жараёнидагина маълум бўлади ва шу туфайли истеъмолчилар улар ҳақида олдиндан аниқ тасаввурга эга бўлиш имкониятидан маҳрумдирлар.

Олтинчиси – товарлар кўп жиҳатдан инсонни жисмоний ривожлантиришга ёрдам беради. Хизматлар эса асосан инсоннинг ақлий қобилиятини рухий ва маънавий ҳолатини ривожлантириш вазифасини бажаради.

Еттинчидан – товарларни ишлаб чиқаришда инсон табиатга фаол таъсир кўрсатади, ноз-неъматларни ўз эҳтиёжларига мослаштириш мақсадида шаклан ёки таркибан ўзгартиради ва ўзлаштиради. Хизмат кўрсатиш жараёнида эса инсон бевосита инсонга таъсир кўрсатади ва ушбу жараёнда табиат яратган ноз-неъматлар иштирок этмайди.

Товар тушунчаси товар хўжалигининг маҳсулидир. У тарихий тараққиётнинг муайян бир босқичида, аниқроғи, товар хўжалиги пайдо бўлган пайтдан бошлаб, бир шахс (кишилар гуруҳи) ўз маҳсулотларини ёки хизматларини иккинчи шахс (кишилар гуруҳи) маҳсулотлари ёки хизматларига айирбошлаган даврдан бошлаб юзага келди. Лекин маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш товар хўжалиги ҳали пайдо бўлмасдан бурун, яъни натурал хўжалик давларида инсоният тараққиётнинг илк босқичларида ҳам мавжуд бўлган.

Тарихан, яъни вақт нуқтаи назаридан, моддий неъматлар ишлаб чиқариш хизматлар ишлаб чиқаришдан аҳамиятлироқ бўлган бўлса, ажаб эмас. Жамият тараққиётининг дастлабки босқичларида, ибтидоий жамоа давларида кишиларнинг асосий диққат-эътибори физиологик эҳтиёжларни кондиришга қаратилган. Айнан ана шу эҳтиёжларни кондириш зарурияти инсонларни аста-секин табиатга маълум даражада таъсир кўрсатиш (ёввойи ҳайвонларни хонакилаштириш, ёввойи ўсимликларни маданийлаш-тириш, энг оддий меҳнат курулларини яратиш) ва ўзи учун керак бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга мажбур қилган. Шу билан бир қаторда, ўша давлардаёқ жароҳат олган кишиларнинг, беморларнинг оғирини енгил қилиш, уларга маълум даражада тиббий ёрдам кўрсатиш, қўллаб-қувватлаш ҳоллари тез-тез учраб турганлиги ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Демак, жамият

фаолиятининг иккита бош йўналиши моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва номоддий неъматлар, яъни хизматлар ишлаб чиқариш жараёнлари бошланган ва бу бутун инсон цивилизацияси тараққиёти давомида ривожланиб, такомиллашиб борган. Табиийки, ибтидоий жамоа даврида кишиларда уяли телефонга ёки айтайлик, рангли телевизорга ҳеч қандай эҳтиёж бўлмаган, лекин ўзаро мулоқот қилишга, ахборот алмашишга зарурият бўлганлиги шубҳасиз. Айнан шу зарурият нутқ маданиятининг шаклланишига, ёзув мўъжизасининг пайдо бўлишига асос бўлди. Кишиларда ўтмишда физиологик эҳтиёжларни қондиришга ёки касалликни даволашга зарурият бўлган. Ушбу зарурият ҳозирги замон озиқ-овқат саноати ва фармацевтикасининг шаклланиши учун замин яратган ва ҳоказо. Моддий ва номоддий ишлаб чиқариш соҳаларининг асрлар давомида доимо ривожланиб, такомиллашиб боришининг замирида эҳтиёжларнинг узлуксиз ўсиб бориш қонуни ётади.

Меҳнат тақсимоти ва унинг оқибатида товар-пул муносабатларининг пайдо бўлиши, кишиларнинг моддий ҳамда номоддий эҳтиёжларини қондириш мақсадида ишлаб чиқарилган неъматлар маълум қисмининг олди-сотди объектига айланишига сабаб бўлди. Лекин бу товар хўжалиги шароитида олди-сотди объектига айланган ҳар қандай маҳсулотни ҳам, хизматни ҳам товар деб айтишга асос бўла олмайди. Товар деганда кўз ўнгимизда ашёвий кўринишдаги, буюмлашган шаклга эга бўлган мол, нарса гавдаланади. Товар хўжалиги шароитида олди-сотди объектига айланганлиги ёки юқорида зикр этилган товарга ўхшаш жиҳатлари борлиги учунгина хизматни товарга тенглаштириш ёки ушбу тушунчалар ўртасида тенглик ишорасини қўйиш, ўйлаймизки, мантиқан нотўғри.

Агар биз хизматни ҳам товар деб қарайдиган бўлсак, унда иқтисодий адабиётларда кенг тарқалган, кўплаб луғатларда эътироф этилган ва аксарият иқтисодчи олимлар эътирозсиз қабул қилган “Товар – бу сотиш учун ишлаб чиқарилган маҳсулот” деган таърифга ўзгартириш киритиб, унга “Товар – бу сотиш учун ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизмат”, деб таъриф беришимизга тўғри келади. Иқтисодиёт соҳасидаги адабиётларда бозор иқтисодиёти шароитида ишчи кучи ҳам товарга айланади, деган назарий хулосани тез-тез учратиш турамиз. Бунинг замирида товар хўжалиги шароитида ишчи кучи ҳам олди-сотди объектига

хўжалиги шароитида ишчи кучи ҳам олди-сотди объектига айланади, яъни сотилади ва сотиб олинади, деган ғоя ётган бўлса, ажаб эмас.

Бизнинг назаримизда, “товар” тушунчаси ҳам, “хизмат” тушунчаси ҳам, “ишчи кучи” тушунчаси ҳам ўз мазмун-моҳиятига, ўз ўрнига эга бўлган ва айни пайтда, иқтисодиёт назарияси фанининг мустақил илмий категорияларидир. Улар ўртасидаги умумий томонларинигина инобатга олиб, жиддий тафовутларни эса бир четга суриб қўйиб, уларнинг ҳаммасини товар деб қараш, методологик жиҳатдан нотўғри. Бундай ёндашув хизматлар соҳасини ривожлантиришнинг амалий муаммоларини ҳал этишда ижобий натижалар бермайди. Дарвоқе, амалиётда, жумладан, статистик тўпламларда, миллий иқтисодиётни тавсифлашда, аҳоли истиқомлини баҳолашда ва ҳоказоларда бу кўрсаткичлар мустақил, алоҳида-алоҳида қўлланилади.

Хулоса қилиб айтганда, маҳсулотнинг олди-сотди объектига айланган қисми товар, хизматларнинг олди-сотди қисмига айланган қисми пуллик хизматлар, ишчи кучининг олди-сотди объектига айланган қисми ёлланма иш кучи деб айтилиши мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Бизнинг нуқтаи назаримизга биноан, меҳнат фаолиятдан олинган натижанинг шакли, бинобарин, унинг номоддийлиги, яъни нарсасида бўюмлашганлиги, олинган натижанинг кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб бўлмаслиги хизмат фаолиятини иқтисодий фаолиятнинг алоҳида, ўзига хос таркибий қисми, хизматларни эса бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг алоҳида соҳаси сифатида қаралиши учун асос бўлиши керак. Иқтисодий адабиётларда кенг тарқалган, аксарият тадқиқотчилар қабул қилган ёндашувга биноан, хизматлар моддий ва номоддий турларга бўлинади.

Бизнинг тасаввуримизда хизматлар ҳеч қачон моддий шаклда бўлмайди. Хизматларнинг табиати, уларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришнинг қай бир босқичида кўрсатилаётганлиги ва казозолардан катти назар, улар фақат номоддий бўлиши мумкин. Моддий неъмат (маҳсулот) яратиш ёки унинг шаклини ўзгартириш билан боғлиқ фаолият турлари ишлаб чиқариш, қолган барчаси эса хизматлар деб қаралиши лозим. Демак, инсоннинг бирон-бир эҳтиёжини қондиришга қаратилган, лекин янги моддий неъмат яратиш ёки унинг шаклини ўзгартиришга йўналтирилмаган ҳар қандай меҳнат фаолияти хизмат ҳисобланади. Кенг қамровли ва

тўлароқ очиш ва у тўғрисида аниқроқ назарий тасаввурга эга бўлиш учун умумлаштирган ҳолда унинг қуйидаги жиҳатларини алоҳида ажратиш мумкин:

- ишлаб чиқарилган моддий неъматларни истеъмолчиларга қулай жойларга етказиб бериш ва айирбошлаш;
- моддий ва маънавий неъматлар истеъмолини ташкил қилиш;
- транспорт ва алоқа коммуникацияларини ўрнатиш;
- кишиларнинг билим савиясини ва маънавий кифоасини шакллантириш;
- саёҳат ва дунёни кезишни ташкил этиш;
- кишиларга дам олиш ва ҳордик чиқариш учун зарур шарт-шароитлар яратиб бериш;
- соғлиқни сақлаш ва уни тиклашда иштирок этиш;
- ишлаб чиқариш жараёнига кўмаклашиш.

Демак, хизмат инсон меҳнат фаолиятининг ўзига хос тури бўлиб, у кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун қулай шарт-шароитлар яратиб беради. Хизмат нафақат кишиларнинг, балки ишлаб чиқариш жараёнининг ҳам айрим эҳтиёжларини қондириш воситаси бўлиб ҳисобланади. Масалан, капитал оборотида пулнинг товарга айланиши, яъни пулни хом ашё, асбоб-ускуна ва ҳоказоларга айирбошлаш, уларни ишлаб чиқариш майдонига етказиб бериш ва ўрнатиш, тадбиркорни бозор ёки ишлаб чиқариш жараёни ҳақида керакли ахборотлар билан таъминлаш, маркетинг хизматлари кабилар ўз мазмун-моҳияти жиҳатидан ишлаб чиқариш эмас, лекин улар ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширишнинг муҳим шартини ҳисобланади.

“Хизмат” тушунчасининг мантикий мазмун-моҳияти шундаки, у инсон фаолияти маҳсули сифатида, меҳнатнинг бошқа турларидан ўзида алоҳида бир муҳим хусусиятни мужассамлаштирганлиги билан ажралиб туради.

Хизмат — кишилар ўртасидаги бевосита, тўғридан-тўғри, яъни моддий шаклдаги воситаларсиз, ўзаро фаолият — неъмат, ишлаб чиқариш, истеъмол муносабатларини ифодалайди. Хизмат кўрсатган, яъни уни ишлаб чиқарган ва истеъмолчига таклиф этган иқтисодий субъект ҳамда уни истеъмол қилган иқтисодий субъект ўртасидаги ўзаро муносабатлар товар ишлаб чиқарган ва уни истеъмол қилган субъектлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатлар доирасига нисбатан анча кенг ва мазмунлироқдир.

муносабатлар доирасига нисбатан анча кенг ва мазмунлироқдир. Одатда, товар номаълум шахс учун (товар истеъмолчи буюртмаси асосида ишлаб чиқарилган ҳоллар бундан истисно) ишлаб чиқарилади ва у бозорда ўз харидорини топади.

Товарни ишлаб чиқарувчи иқтисодий субъект ва уни истеъмол килувчи иқтисодий субъект бевосита ўзаро боғланишда бўлмайдилар, яъни улар юзма-юз учрашмайдилар. Натижада, ишлаб чиқарувчи истеъмолчининг товар, унинг сифати, бошқа тавсифий жиҳатларига бўлган муносабатини, таассуротини билиш, ҳис қилиш имкониятидан маҳрум. Истеъмолчи, ўз навбатида, муайян товарга бўлган муносабатини, унинг камчиликларига бўлган эътирозларини ёки аксинча, устун жиҳатларига бўлган олқишларини ишлаб чиқарувчига бевосита (ўзининг ширин сўзлари, хатти-ҳаракати, ташқи қиёфаси ва ҳоказолар билан) изҳор қила олмайди. Ушбу соҳада ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасидаги иқтисодий муносабатлар кўпроқ формаллашган бўлади.

Хизматлар соҳасида эса аксарият ҳолатларда, хизмат муайян иқтисодий субъектга кўрсатилади, ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўзаро мулоқотда бўладилар, юзма-юз учрашадилар. Хизмат кўрсатиш жараёнида ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчининг кўрсатилаётган (кўрсатилган) хизматдан қониқаётганлиги (қониққанлиги) ёки қониқмаётганлигини (қониқмаганлигини) унинг хатти-ҳаракатлари, муомаласи, ташқи қиёфасидаги ўзгариш, сўзлари ёки уларнинг оҳанги орқали билиб олиши, вазиятга мос равишда хизмат фаолиятига тегишли ўзгартиришлар киритиши ҳам мумкин. Хизмат соҳасида ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасидаги соф формаллашган иқтисодий муносабатлардан ташқари, ўзаро инсоний муносабатлар ҳам юзага келади ва улар хизмат олди-сотдисига, хизматга тўланган баҳода (хизмат учун олинган ҳақда) жиддий таъсир кўрсатиши мумкин. Айнан ишлаб чиқарувчи ёки истеъмолчида мужассамлашган айрим инсоний фазилатлар (муомала маданияти, нутқ санъати, хайрихоҳлик, ўзгаларга иззат-хурмат ва бошқалар) хизмат учун олинган ҳақнинг (хизмат учун тўланган ҳақнинг) ўз қийматидан маълум даражада паст ёки юқори бўлиши ҳаётда тез-тез учрайди. “Хизмат” тушунчасининг моҳиятини очишга қаратилган адабиётларда уни эзгулик, кишиларга яхшилик, манфаат келтириш деб талқин этилишида ушбу категориянинг айнан шу хусусияти асос бўлган бўлса ҳам ажаб эмас.

Хизматнинг ушбу жиҳатларини унинг ўзига хос алоҳида хусусияти сифатида тан олиш, уни ишлаб чиқарувчи ҳамда уни истеъмол қилувчи иқтисодий субъектлар ўртасидаги муносабатларда иқтисодий жиҳатларини инкор этиш, хизматларни умуман бозор категорияси сифатида тан олмасликни англабмайди. Бозор иқтисодиёти шароитида пуллик хизматларнинг умумий хизматлар ҳажмидаги улуши бепул хизматларга нисбатан анча юқори. Бозор муносабатлари ривожланиб, такомиллашиб борган сайин, ушбу тенденция ҳам кучайиб бораверади. Лекин масаланинг муҳим томони шундаки, ҳатто пуллик хизматлар кўрсатилган вақтда ҳам иқтисодий субъектлар ўртасидаги ўзаро муносабатларда олди-сотди, айирбошлаш муносабатларидан ташқари, уларнинг соф инсоний муносабатлари ҳам алоҳида ўрин тутди. Булардан қуйидагича хулоса чиқариш мумкин: хизмат ишлаб чиқарувчилардан (товар ишлаб чиқарувчилардан фарқли ўларок) истеъмолчиларга нисбатан хушмуомалада бўлиш, этика қоидаларига қатъий риоя қилиш, иззат-ҳурмат кўрсатиш, дўстона муносабатда бўлиш, меҳрибонлик қилиш, хайрихоҳлик, ҳамдардлик ва ҳоказолар талаб этилади. Хизмат кўрсатиш соҳаси ишчи ходимларида ушбу фазилатларни шакллантириш ва тобора ривожлантириш ушбу соҳани жадал суръатлар билан юксалтириш ва уни янги даражаларга кўтаришнинг асосий шароитларидан биридир.

1.4. Хизматларнинг инсон эҳтиёжларини қондиришдаги ўрни ва жамият ижтимоий-иқтисодий тарақиётини юксалтиришдаги аҳамияти

“Эҳтиёж” тушунчаси, унинг мазмун-моҳияти фалсафа, социология, психология, иқтисодиёт каби бир қатор муҳим фанлар предмети доирасида ўрганиладиган ҳамда таҳлил этиладиган ва шу билан бирга, кенг қамровли ва мураккаб категориялардан бири ҳисобланади. Ушбу тушунчанинг бир неча фан мутахассисларининг диққатини ўзига жалб этишининг чуқур сабаблари, қолаверса назарий ҳамда амалий аҳамияти бор.

Социологлар эҳтиёжларнинг инсон ҳўжалик фаолиятини мотивлаштиришдаги ролига алоҳида эътибор қаратиб, уларни

турли неъматларни қўлга киритиш, сақлаш ва улардан фойдаланиш зарурати ва имконияти сифатида талқин қиладилар¹⁰.

Иқтисодчилар инсоннинг тирикчилиги, турмуш фаровонлиги, ўз ҳаётидан қониқиши, иқтисодий фаолият билан шуғулланишини, ишлаб чиқариш жараёнини, унинг пировард натижалари, мулк, айирбошлаш, тақсимот муносабатларини, биринчи навбатда, эҳтиёжлар ва уларни қондириш зарурияти билан боғлайдилар. Агар инсонларга ҳеч қандай эҳтиёжлар ҳамда уларни қондиришга зарурият ҳос бўлмаганда эди, агар инсонларда ушбу эҳтиёжларни идрок этиш ҳамда уларни қондириш чораларини излаб топиш қобилияти бўлмаганда эди, умуман ҳеч қандай иқтисодий фаолият билан боғлиқ ишлаб чиқариш ҳам, унинг назарий ва амалий муаммоларини ечишга оид иқтисодий фанлар ҳам мавжуд бўлмаган бўлар эди. Фан тарихида “эҳтиёж” тушунчаси моҳиятини очиб беришга, унинг назарий жиҳатдан асосланган ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган таснифини келтиришга қаратилган жуда кўп илмий тадқиқотлар амалга оширилган, бу хусусда турли давр мутахассисларининг турли-туман илмий қарашлари ва фикр-мулоҳазалари атрофлича баён этилган. Ушбу мавзудаги манбалар синчковлик билан ўрганиш, таҳлил қилиш бир қатор илмий хулосалар чиқариш, янгича ёндашувларни шакллантириш учун асос бўлди.

Эҳтиёжлар жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиёти нуқтан назаридан ўта муҳим, лекин айна бир пайтда, жуда мураккаб, кенг қамровли ва шу сабабли иқтисодчилар ханузгача мазмун-моҳиятини ва аксарият кўпчилик тан оладиган таърифини ва таснифини ишлаб чиқишга эришолмаган, унинг инсон иқтисодий фаолиятидаги ўрнини ва аҳамиятини тўла очиб бера олмаган тушунчалардан биридир. Муаммонинг муҳимлиги илмий изланишнинг долзарблигини белгиласа, унинг мураккаблиги ва кенг қамровлиги илмий изланишнинг кўп ечимлилиги, якунланмаганлиги, мунозарали ва оғир кечишига сабаб бўлмоқда.

Эҳтиёж, унинг моҳияти ва ижтимоий-иқтисодий тараққиётда тутган ўрни билан алоқадор муаммоларга “иқтисодиёт назарияси” ва кўпгина иқтисодий фанларда катта эътибор қаратилган. Сабаби, эҳтиёжларнинг пул билан таъминланган қисми талабни юзага

¹⁰ Радаев В.В. Экономическая социология. -М.: Изд. дом ГУВШЭ, 2005, с. 91.

келтиради, уни қондириш учун товар ва хизматларни таклиф қилиш, яъни ишлаб чиқариш лозим бўлади.

“Иқтисодиёт назарияси” дарслигида эҳтиёжларга қуйидагича таъриф берилган: “Ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжлар – бу кишиларнинг ҳаёт кечириши ва камол топиши учун зарур бўлган турли-туман ноз-неъматлар, яъни барча маҳсулот ва хизматлар мажмуидир”¹¹.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “эҳтиёж” ибораси арабча муҳтожлик, зарурият, “бирор нарсага бўлган талаб, ҳожат, маъносини англатиши қайд этилган¹². Луғатда келтирилган изоҳда “нарс” сўзи нимани англатиши номаълум бўлсада, лекин “эҳтиёж” ибораси бир хил талқинга эга бўлмаган, талабдан тортиб то муҳтожликкача кенг маънони қамраб олувчи мураккаб мазмунга эга тушунча эканлиги қўриниб турибди. Бизнинг назаримизда бу сўзларнинг барчаси эҳтиёж тушунчасининг мазмунига жуда яқин бўлса ҳам, лекин уларнинг бирортаси ҳам ушбу тушунчанинг туб моҳиятини очиш имконини бермайди. Шу сабабли уларнинг биронтасини ҳам “эҳтиёж” тушунчасининг синоними сифатида ишлатиб бўлмайди.

Бизнингча, “эҳтиёж” тушунчаси мустақил мазмунга эга бўлиб, у муайян субъектни турли хил хатти-ҳаракатларни амалга оширишга ундайдиган, уни фаоллаштирадиган, унга туртки берадиган рағбат ёки сабаб сифатида қараш лозим. Ушбу нуктаи назардан талаб, зарурат, ҳожат ва бошқалар “эҳтиёж” сўзининг синоними эмас, балки унинг намоён бўлиш шакллари бўлиб хизмат қилиши мумкин. Масалан, инсон ўзининг еб-ичишга, кийинишга, рўзгор тебратишга бўлган эҳтиёжларини қондириш мақсадида товарлар ва хизматлар бозорига талаб билан чиқади ва уларни харид қилади, шу йўл билан ўз эҳтиёжларини қондиришга эришади. Бунда инсон эҳтиёжларининг пул билан таъминланган қисми бозордаги талаб шаклида намоён бўлади. Инсон яшаб, ҳаёт кечириши учун нафақат еб-ичиши, кийиниши лозим, балки тирик мавжудот сифатида, унинг хордиқ чиқариш, ухлаб дам олиш ва бошқа биологик эҳтиёжлари мавжуд бўлиб, уларни қондириш ўткир заруратга айланади.

¹¹ А. Ўлмасов, А. Ваҳобов. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик (тўлдирилган ва қайта ишланган нашри). – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2014, 19-б.

¹² Мадвалиев А. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т.: 2009, 69-б.

Эҳтиёжлар кишиларнинг жинси, ёши, касби, жамиятдаги мавқеи, даромади, ижтимоий аҳволи, соғлиғи ва ҳоказоларга қараб фарқланади. Масалан, эркак билан аёлнинг, ёш бола билан кекса кишининг, тадбиркор билан ёлланма ишчининг, бой билан камбағалнинг, меҳнатда банд бўлган киши билан ишсизнинг, деҳқон билан дурадгорнинг, соғлом киши билан беморнинг, меҳмон билан мезбоннинг, ўқувчи билан ўқитувчининг ва ҳоказоларнинг эҳтиёжларида кўп жиҳатлардан, айтилиқ, мазмун, сифат, миқдор бўйича кескин фарқ ва тафовутлар бўлиши табиий. Бундан ташқари, алоҳида индивиднинг шахсий фазилатлари, дунёқараши, мақсад ва интилишлари, ўзига ва ўз атрофидагиларга муносабати ва бошқа жиҳатлари ҳам унинг эҳтиёжларини шакллантиришда жуда катта рол ўйнайди.

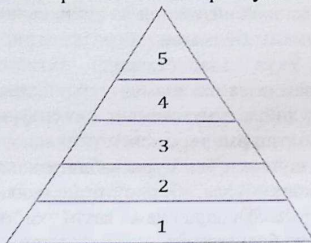
Эҳтиёжларнинг таснифланиши борасида ҳам турли хил ёндашувлар мавжуд. Неоклассик мактабнинг таникли намоёндаларидан бири А.Маршалл эҳтиёжларни бир неча турларга бўлган: мутлак ва нисбий, юқори ва қуйи, кечиктириб бўладигин ва кечиктириш мумкин бўлмаган, тўғри ва эгри, ҳозирги ва келажак эҳтиёжлари¹³. Ўқув адабиётларида эҳтиёжларни моддий ва номоддий, бирламчи ва иккиламчи, шунингдек, индивидуал (якка), гуруҳий, ҳудудий, умумжамият эҳтиёжи каби турларга бўлинганини кузатишимиз мумкин¹⁴.

“Эҳтиёж” тушунчаси ўта мураккаблиги ва жамият тараққиётида муҳим, агар жонз бўлса, биринчи даражали, рол ўйнаганлиги сабабли уни таснифлашда ҳам катта қийинчиликлар мавжуд. Шуниси таажжубланарлики, эҳтиёжларни таснифлашга онд уринишлар ва чоп этилган ишлар жуда кўп бўлишига қарамасдан, уларнинг ичида ўзининг мантикий якутини топишга даъвогар бўла оладиган, барча параметрлари билан кишини қониқтирадиган яхлит ёндашувни учратиш қийин. Ваҳоланки, эҳтиёжларнинг кенг камровли ва илмий-назарий жиҳатдан ҳар томонлама асосланган, тўлиқ, ушбу тушунчанинг серқирра ҳамда мураккаб мазмунига лойиқ таснифнинг ишлаб чиқилиши унинг туб моҳиятини англаб етиш ва унга тўғри таъриф ишлаб чиқиш муаммосининг ечимини анча осонлаштиради.

¹³ Маршалл А. Принципы политической экономики. М.: 1993, т 1. с. 153.

¹⁴ Иқтисодиёт назарияси. Дарслик (тўлдирилган ва қайта ишланган наشري). А. Ўлмасов, А. Ваҳобов. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2014, 19-б.

Эҳтиёжларни турларга бўлишга бўлган уриниш ва ҳаракатлар дастлаб қадимги грек файласуфи Арасту (э.а. 384-322 йй.) даврларига бориб тақалади. Ўша даврларда эҳтиёжлар 2 та катта гуруҳга: жисмоний ҳамда руҳий эҳтиёжларга бўлинган. Ушбу ёндашувнинг қизиқарли жиҳати шундаки, жисмоний эҳтиёжлар моддий неъматларни яратиш ва уларни истеъмол қилишни назарда тутса, руҳий эҳтиёжлар кишининг маънавий дунёсини шакллантириш билан боғлиқ бўлган неъматларни, яъни хизматларни яратиш ва уларни истеъмол қилишни назарда тутди. Кейинчалик эҳтиёжларни турларга бўлиш масаласида турли даврларда турли мамлакатларнинг жуда кўп тадқиқотчилари ва олимлари турли хил ёндашувларни ишлаб чиқишган ва батафсил баён этишган. Эҳтиёжлар назариясини шакллантиришда ва уларни таснифлаш муаммосини ҳал этишда Бентам, Бенфилд, Г.Госсен, Джевонс, Д. Маккелланд, А. Маршалл, Д. Герцберг, Дж. Хикс каби иқтисодчи ва психологларнинг хизматлари жуда катта.

Чизма 1.4.1. Маслоу эҳроми¹⁵.

Эҳтиёжларнинг кенг тарқалган ва кўпчилик тан олган таснифи америкалик психолог А. Маслоу томонидан ишлаб чиқилган. Унинг Маслоу эҳроми (пирамидаси) деб ном олган ёндашувида эҳтиёжлар 5 турга бўлинган (1.4.1- чизма).

Эҳромнинг асосий биринчи даражали эҳтиёжлар ташкил этади – бу физиологик эҳтиёжлар (озик-овқат, уй-жой, кийим-кечак). Ундан кейин муҳимлиги жиҳатидан иккинчи погонани хавфсизликка бўлган эҳтиёжлар (ҳар хил хавф-хатарлардан, касалликлардан, жиноятчиликдан ва бошқалардан

¹⁵ Баликоев В.З. Общая экономическая теория. Учебник для вузов. Москва – Новосибирск.: Омга – Л; – Сибирское соглашение, 2005 с. 44.

химояланганлик). Эҳромнинг учинчи поғонасидан ижтимоий эҳтиёжлар, яъни оила қуриш, бошқалар билан ўртоқлашиш, ўзаро мулоқотда бўлиш, жамоада яшаш кабилар жой олган. Обрў-эътибор, ҳурмат қозониш, ўз хулқини баҳолашга бўлган эҳтиёжлар, чизмадан кўриниб турганидек, эҳромнинг тўртинчи поғонасидан ўрин олган. А.Маслоунинг фикрига мувофиқ, муҳимлик жиҳатидан эҳтиёжлар таркибида энг охириги ўринда инсоннинг ўз қобилияти ва ижодий имкониятларини рўёбга чиқариш, шахс сифатида уни жамият тан олишига эришиш туради.

Ҳақиқатан ҳам инсон эҳтиёжларини унинг муҳимлиги нуктаи назаридан турларга бўлиш ва уларни мантикий асосда муайян кетма-кетликда жойлаштириш аҳоли эҳтиёжларини қондириш сиёсатини тўғри, оқилона шакллантиришнинг муҳим шарти ҳисобланади. Бу жиҳатдан А.Маслоу яратган эҳтиёжлар таснифи назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам бебаҳо ҳисобланади. Шу билан бир қаторда, аксарият кўпчилик тадқиқотчилар тан олган ушбу ёндашувга нисбатан айрим тадқиқотчилар томонидан қатъи эътирозлар ва танқидий қарашлар ҳам мавжуд. Масалан, Маслоу эҳромиди барча эҳтиёжлар тўлиқ ўз аксини топмаганлиги, жумладан эркинликка бўлган, эътиқодга бўлган, рухий покланишга бўлган эҳтиёжлар эътибордан четда қолиб кетганлиги хусусида билдирилган танқидий фикрлар мантикий асосдан ҳоли эмас. Адабиётларда келтирилган эътирозларга қўшимча сифатида айрим фикр-мулоҳазаларимизни билдирмоқчимиз. Биринчидан, эҳтиёжларнинг эҳром пастки қаватларидан унинг юқори қаватларига қараб поғонама-поғона динамикаси ўта нисбий бўлиб, жуда кўп ташқи омилларнинг ҳамда шарт-шароитларнинг таъсири остида ўз моҳиятини ўзгартиради. Иккинчидан, алоҳида индивидлар эҳтиёжларининг шаклланишида шахснинг табиати, инсоний фазилатлари, дунёқараши, мақсад ва интилишлари, қадриятлари ва бошқа кўп жиҳатлари жуда катта рол ўйнайди ва шу сабабли уларнинг муҳимлик даражасини ягона шаблон асосида изоҳлашнинг ҳеч имкони йўқ. Бу хусусда алоҳида тўхталмоқчимиз.

А.Маслоу эҳромининг моҳиятига мувофиқ, инсон олдин ўзининг физиологик эҳтиёжларини, кейин хавфсизлик ва энг охирида ўз қобилиятларини рўёбга чиқариш ва жамият олдида ўз қадрини оширишга ҳаракат қилиши керак. Аслида эса, инсон эҳтиёжларини қондиришда бундай кетма-кетликка риоя қилиб бўлмайди. Инсон физиологик эҳтиёжлари, яъни озиқ-овқат, кийим-

кечак, уй-рўзғор ва ҳоказоларга бўлган эҳтиёжлар бир неча даражага бўлинади, уларнинг ҳаммасини ҳам инсон яшаши ва камол топишининг биринчи даражали муҳим шарти сифатида қабул қилиб бўлмайди.

Лекин Маслоу эҳромининг моҳиятига кўра, инсон олдин ўзининг физиологик эҳтиёжларини қондириши ва ундан кейин, навбатдаги, яъни иккинчи поғонадаги эҳтиёжлар намоён бўлади ва ҳоказо. Агар масалага чуқурроқ ёндашадиган бўлсак, эҳтиёжларнинг барчаси яхлит ҳолда, уларнинг алоҳида турлари, жумладан физиологик эҳтиёжлар ҳам узлуксиз ўсиб бориш иқтисодий қонуни талабларига тўла бўйсунди. Ушбу қонунга мувофиқ, физиологик эҳтиёжларнинг ўзи узлуксиз тарзда ўсиб бораверади ва уларни қондиришнинг, демак, кейинги иккинчи поғона эҳтиёжларини қондиришга ўтишнинг ўзи мавҳумликка айланади. Ушбу ёндашувдан инсон қандай қилиб ва қачон ўзининг учинчи, тўртинчи, бешинчи даражали эҳтиёжларини қондиришга ўтиши кераклиги тўғрисидаги табиий саволга жавоб топишнинг имкони йўқ.

Айнан ана шу муаммони юмшатиш мақсадида А.Маслоу ўзининг эҳтиёжлар назариясига “эҳтиёжларни нисбий қондириш” тушунчасини киритади. Ушбу тушунчанинг моҳияти шундан иборатки, нисбатан юқори даражадаги эҳтиёжлар нисбатан пастроқдаги эҳтиёжлар ҳали тўла қондирилишига қадар пайдо бўлади. Агар биринчи даражали эҳтиёжлар ҳали тўла қондирилмасдан иккинчи даражали, иккинчи даражали эҳтиёжлар тўла қондирилмасдан учинчи даражали эҳтиёжлар ва ҳоказо пайдо бўладиган бўлса, унда эҳтиёжларнинг муҳимлигига қараб қондирилиш кетма-кетлиги ғоясининг аҳволи нима кечади?

А.Маслоу эҳтиёжлар назариясининг энг заиф томони, бизнинг назаримизда, хизматларга оид эҳтиёжларнинг ўз аҳамияти жиҳатидан унча муҳим бўлмаган, иккинчи даражали эҳтиёжлар сифатида қаралишидир. У ўз назариясида моддий неъматларга ҳамда хизматларга бўлган номоддий эҳтиёжларга алоҳида урғу берган бўлмаса ҳам, лекин уларга (хизматларга) бўлган эҳтиёжлар биринчи даражали, ўз аҳамияти жиҳатидан энг муҳим физиологик эҳтиёжлардан албатта кейин туриши кераклигини эътироф этган. Ваҳоланки, пайти келганда, айрим хизмат турларига бўлган эҳтиёжлар ўз аҳамияти ва қондириш зарурияти нуқти назаридан

физиологик эҳтиёжлардан ҳам устун туриши мумкин. Бу хусусда сал кейинроқ тўхталиб ўтамиз.

Ҳозир эса эҳтиёжлар ва уларнинг таснифланиши тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларни давом эттириб, бу борада ўзимизнинг айрим тасаввур ва фикрларимизни батафсилроқ баён этмоқчимиз.

Эҳтиёжларни таснифлашга оид мавжуд қарашларнинг ижобий томонларини эътироф этган ҳолда, уларни объектив ва субъектив эҳтиёжларга бўлишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Объектив эҳтиёжлар туркумига инсон онгига, унинг истак-иродаси ҳамда хоҳишига боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келадиган барча эҳтиёжларни киритиш мумкин. Бундай эҳтиёжларни кондирмаслик охир-оқибатда инсон ҳаётига катта хавф солади, муқаррар равишда унинг ҳалок бўлишига, нобуд бўлиб, ҳаётдан кўз юмишига олиб келади. Масалан, инсоннинг сув ичишга, овқатланишга, ухлаб дам олишга бўлган биологик эҳтиёжларини кондиришни фақат муайян муддатга кечиктириш имконияти мавжуд. Бу муддат ўтгандан кейин, тирик мавжудот сифатида у нобуд бўлади. Бизнинг назаримизда, ҳар қандай инсоннинг у қайси миллат, элат, ижтимоий гуруҳ, табақа, жинс ва ҳоказоларга мансуб бўлишидан, қайси ёшда эканлигидан қатъи назар, ўзининг объектив эҳтиёжларини кондириши шарт. Бунга ҳеч қандай қонун-қоида ҳам, ўрнатилган тартиб ва урф-одатлар ҳам тўсқинлик қилмаслиги лозим. Аксинча, давлат, жамоа, ўша кишининг атрофидагилар, биринчи навбатда, қавм-қариндошлари ва яқинлари унга мадад қўлини чўзиши, қўмаклашиши керак. Объектив эҳтиёжларни кондириш инсон онги ва тафаккурининг иштирокисиз ҳам амалга ошиши мумкин. Бунда инсон организми берадиган табиий рефлексларнинг ўзи кифоя.

Субъектив эҳтиёжларга эса объектив эҳтиёжлардан қолган барча эҳтиёжларни киритиш мумкин. Бундай эҳтиёжлар инсон онги ва тафаккури воситасида пайдо бўлади. Масалан, инсон тафаккур ёрдамида ҳозиргидан сифатлироқ ва кўпроқ ноз-неъматларни истеъмол қилиши, ҳозиргидан қулайроқ шароитларда яшаши мумкинлигини, турли-туман тасодифлардан ўзини ҳимоя қилиши лозимлигини идрок этади ва бунинг натижасида унда янада яхшироқ овқатланишга, чиройлироқ кийинишга, шинам, юкори қулайликларга эга уйлар қуришга, мол-дунё тўплашга ва ҳоказоларга эҳтиёж сезади. Айнан ана шу эҳтиёж инсонни ушбу ноз-неъматларни қўлга киритишга ундайди, уни ҳаракатга

келтиради, эҳтиёжини қондириш чора-тадбирларини излаб топишга рағбатлантиради.

Объектив асосга эга бўлган эҳтиёжлар инсоннинг яшаши ва ҳаёт кечириши учун зарур бўлган ноз-неъматларнинг қуйи, энг минимал чегараларини ифодаласа, субъектив эҳтиёжларнинг барчаси уларнинг юқори даражаларини белгилайди.

Бизнинг назаримизда, субъектив эҳтиёжларнинг ўзини икки даражага бўлиш лозим: биринчи ва иккинчи даражали эҳтиёжлар. Субъектив эҳтиёжларнинг биринчи даражаси инсоннинг оқилона яшаб, ҳаёт кечиришини таъминлайдиган эҳтиёжларни ўз ичига олади. Табиат саҳийлик билан инъом этган онг, ақл-заковат туфайли инсон ўз ҳаёти ва яшаш тарзини фақат объектив эҳтиёжлар ва уларни қондириш билан чегаралаб қўймасдан, қулай шароитларда маданиятли ва фаровон турмуш кечиришга даъвогарлик қилишга ҳақли. Инсон субъектив эҳтиёжлари биринчи даражасининг қуйи чегараси унинг объектив эҳтиёжлари билан белгиланса, унинг юқори чегараси озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилишнинг физиологик меъёрлари ҳамда нооziқ овқат товарларини истеъмол қилишнинг оқилона меъёрлари билан белгиланади.

Бирок, инсон онгли мавжудот сифатида, ўзининг фақат физиологик эҳтиёжларини қондириш билан чегараланиб қолмасдан, балки А.Маслоу эҳромининг кейинги поғоналарида кўрсатилган бошқа барча эҳтиёжларни ҳам қондиришга интилади. Бу эҳтиёжларнинг барчасини инсоннинг иккинчи даражадаги субъектив эҳтиёжлари сифатида қараш мақсадга мувофиқ. Бундан ташқари, инсоннинг иккинчи даражали, субъектив эҳтиёжлари таркибига унинг айрим ноз-неъматларни эртанги кун, келажак учун ғамлаб боришга қаратилган уриниш ва хатти-ҳаракатларини киритиш мумкин. Инсон ўз табиатига кўра эҳтиёткор, у фақат бугунги кун ташвишлари билангина чекланиб қолмай, балки эртанги кун, келажак тўғрисида ҳам қайғуради. Бу эҳтиёжлар инсоннинг яшаш, ҳаёт кечириш заруратидан келиб чиқади ва кўп ҳолларда уни қутилмаган, тасодикий, нохуш ҳолатлардан ҳимоялайди. Масалан, инсон бетоб бўлиб қолганида, кексайган чоғида ўзини тегишли ноз-неъматлар билан таъминлашга зарурат сезади ва уни қондириш чораларини излайди.

Лекин, амалиёт шундан далолат берадики, инсон эҳтиёжлари фақат объектив ҳамда биринчи ва иккинчи даражали субъектив эҳтиёжлар билан чегараланиб қолмайди. Ушбу эҳтиёжларнинг

устиди турган ва қондирилиш кетма-кетлиги жиҳатидан энг охирги ўринни эгаллайдиган, ақл юзасидан тушунтириш қийин бўлган ғайритабиий эҳтиёжлар ҳам мавжуд. Ғайритабиий эҳтиёжлар фақат айрим индивидларга хос бўлиб, бировларда улар бепоён мол-мулк ва давлат тўплашга, бошқаларда чексиз шон-шухрат қозониш ва хукмронлик қилиш, яна бировларда эса ижод ва кашфиётга интилиш, кимлардодир диний эътиқодларга кучли берилишда намоён бўлади. Айрим шахсларда ғайритабиий эҳтиёжлар яшашнинг асосий мазмунига, унинг бош мақсадига айланади. Бундай шахслар ўз ҳаётининг бош мақсади даражасига кўтарилган эҳтиёжларни қондириш йўлида бошқа барча эҳтиёжларидан воз кечишга тайёр бўладилар, аниқроғи, уларни қурбон қилишдан ҳам қайтмайдилар.

Ғайритабиий эҳтиёжлар ижодий қобилияти кучли ривожланган, ўта истеъдодли, катта ақл-идрок соҳибларига, яъни даҳоларга хос фазилатдир. Бундай шахсларнинг ўз эҳтиёжларини қондириш ва мақсадларига эришиш йўлидаги хатти-ҳаракатлари ва интилишлари жамият ҳаётида туб бурилишлар, кескин ўзгаришлар бўлишига сабаб бўлиши мумкин. Таникли француз файласуфи А.Бергсон (1859-1941) фикрига кўра, “Даҳо ижоди жараёнида инсон ва табиат ўртасидаги барча тўсиқлар йўқолади”¹⁶. Демак, даҳо оддий ақл ечолмаган муаммоларни ечиш, ҳодиса ва воқеликларни туб моҳиятини очиб бериш, табиатда ва инсон ҳаётида туб бурилишлар яшашга қодир. Франциялик файласуф Д. Дидро (1713-1787) бунини шундай изоҳлайди: “Санъатда, фанда ва амалий фаолиятда даҳо, айтиш мумкинки, нарсаларнинг асл табиатини ўзгартиради: унинг ўзига хослиги нимагаки қўл урса, ўша нарсаларнинг ҳаммасига кўчиб ўтади...”¹⁷.

Инсоният тараққиётида шишанинг (эрамиздан аввалги 2200 йилда), темирни эритиш технологиясининг (эрамиздан аввалги 1550 йилда), мис ишлаб чиқаришнинг (эрамиздан аввалги 3 минг йил илгари), пўлат ишлаб чиқаришнинг (эрамиздан аввалги 300 йил илгари), цемент ишлаб чиқаришнинг (XVIII аср) кашф этилиши, олов, ғилдирак, ёзув, қоғоз, телефон, антибиотик ва бошқа жаҳоншумил аҳамиятга эга бўлган нарсаларнинг ихтиро қилиниши нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлигини изоҳлаб ўтиришнинг

¹⁶ Бергсон А. Творческая эволюция. М.: Академический проект, 2015, с. 12

¹⁷ Д. Дидро. Эстетика и литературная критика – М.: 1996, с. 213.

хожати бўлмаса керак. Шарқнинг буюк мутафаккирлари Ибн Сино, М.Улуғбек, А.Навоий, Фаробий, Ал-Хоразмийларнинг илм-фан, санъат соҳасидаги яратувчилк фаолияти инсоният ҳаётини тараққий эттиришда беқиёс рол ўйнаганлигини, жаҳон илм-фанига муносиб хисса қўшганлигини бутун дунё тан олади.

Лекин, айрим шахсларнинг ғайритабиий эҳтиёжлари ва уларни кондиритиш мақсадида ўта фаоллик билан амалга оширган хатти-ҳаракатлари, уларнинг рўёбга чиқиши ҳамма вақт ҳам жамиятга омад ва бахт келтиравермайди. Баъзи ҳолларда ушбу тоифадаги шахслар мақсадларининг ушалиши, улардаги ғайритабиий эҳтиёжларининг кондиритилиши жамиятга жуда қимматга тушиши, катта бахтсизликларга сабаб бўлиши ҳам мумкин. Бундай шахсларга А.Македонский, Б.Напалеон, А.Гитлер, А.Д.Сахаров кабиларни мисол қилиб келтириш мумкин. А.Гитлернинг дунёга ҳукмронлик қилишга даъвогар бўлиши, унинг бу борадаги мақсад, хатти-ҳаракатлари оқибатида турли мамлакатлар ҳисобидан жами 50 млн. киши жанг майдонларида қурбон бўлди, қанча шаҳарлар харобага айланди, боғ ва экинзорлар яксон қилинди. Академик А.Д. Сахаров ва унинг бошқа издошлари томонидан яратилган ядро қуроли бугунги кунда бутун дунё халқлари ҳаётига жиддий хавф солиб турган қирғин воситасига айланди.

Ҳали барча сир-асрорлари фан томонидан очиб берилмаган, фанга номаълум бўлган ғайритабиий қобилият ва даҳоликнинг илм-фаннинг айрим буюк намоёндалари томонидан инсоннинг носоғлом руҳий ҳолати сифатида талқин этилиши ҳам бежиз эмас. Қадимги грек файласуфи, Сукротнинг шогирди, Платон (эрамиздан аввалги 428-348 йиллар) неъматлар гоёсини яратар экан, алахсирашни маъбудлар инсонга тухфа қилган илоҳий неъмат, деб таърифлайди. Ғайритабиий қобилиятни таърифлашда шунга ўхшаш ёндашувларни Демокрит, Аристотель, Паскал каби донишмандларнинг асарларида ҳам учратамиз.

Антропология йўналишининг асосчиси, дунёга таниқли италиялик психиатр И.Ломброзо (1835-1909 йй.) “Даҳолик ва жиннилик” номли асар ёзиб, нафақат даҳолар, балки барча ўта қобилиятли, истеъдодли шахсларда руҳий хасталик, хафақонлик моҳият тарзида мавжудлигини, улар табиатининг ўзига хос хусусияти эканлигини илмий ва амалий жиҳатдан асослаб берди¹⁸.

¹⁸ Фред З. Письмо невесте. – СПб.: Азбука-классика, 2007, с. 208.

Оддий ақл даҳоларда мужассамланган ғайритабiiй, алоҳида эҳтиёжларни ва уларни қондиришга қаратилган интилиш ва хатти-харакатларни тушунтириб беришга ожизлик қилади. Лекин бир нарса аёнки, чизиксиз, ностандарт фикрлайдиган кучли истеъдод соҳиблари, жумладан, даҳолар, жуда кўп нарсага қодир бўлган шахс, унинг ғоясини, тутган йўлини минглаб, миллионлаб кишилар кўллаб-қувватлайдиган, орқасидан эргашадиган ўзига хос бир олам, сирли мўъжиза. Немис файласуфи Ф.Ницше (1844-1900 йй.) “Заротустра шундай деган эди” ҳамда “Ҳокимиятга томон ирода” асарларида кучли шахснинг ғайриинсоний фазилатларини “Келажак одами” орқали тавсифлайди ва у қиёслаган, юқори андаза тариқасида таърифлаган аъло одам қонунларни бузиб, янги қонунлар яратадиган одамдан ҳам баланд туради. А.Ницше ўз асарларида моҳирлик билан тасвирлаган кучли шахс, яъни “Келажак одами” табиат ва жамият ривожланишининг янги қонун ва қонуниятларини очади, янги кашфиёт ва ихтиролар қилади, ижтимоий ишлаб чиқаришни юксалишнинг янги поғоналарига кўтаради. Шунинг учун бўлса керак, қадим замонлардаги донишмандлар даҳоларни, кучли қобилият соҳибларини табиатни тасвирлайдиган одамлар эмас, балки ўзи мўъжиза бўлган мавжудот, қаромат эгаси сифатида тасвирлаганлар.

Инсоннинг ғайритабiiй эҳтиёжлари ҳақида фикр юритар эканмиз, унинг яна бир ўзига хос жиҳатини кўрсатиб ўтмоқчимиз. Даҳолар, кучли истеъдод соҳиблари ўзларининг ғайритабiiй қобилиятларини, мақсад ва истакларини рўёбга чиқарганда фақат ўзларининг шахсий манфаатларини кўзлаб ҳаракат қилмасдан, аксарият ҳолларда кўпроқ ўзгаларнинг манфаатларини, уларнинг эҳтиёжларини қондиришни мўлжалга оладилар. Кучли истеъдод соҳиблари, кашфиётчилар, улуғ давлат раҳнаmolари, йўлбошчилар, буюк саркардалар, биринчи навбатда – инсон уларга ҳам бошқа барча инсонлар сингари, объектив ва субъектив эҳтиёжлар хос ва улар ушбу эҳтиёжлардан тамоман воз кечолмайдилар. Шу билан бирга бу тоифадаги шахслар ўзларининг шахсий эҳтиёжларини ва манфаатларини ҳимоя қилишга анча бефарқ бўладилар. Фан, санъат, амалиёт ва бошқарув фаолияти билан шуғулланган кўплаб буюқ доҳийларнинг ҳаёт йўли ва биографияси шундан далолат берадики, уларнинг аксарият қисми мол-дунё тўплашга хирс қўймаган шахслардир. Ваҳоланки, буюқ шахсларнинг беҳисоб давлатга эғалик қилиш иложи ва имкониятлари оддий одамларга

нисбатан бир неча карра юкори бўлса ҳам молу-дунё тўплаш ниятидан йироқда бўлган ва бутун умри манфаатпарастликка йўл қўймасдан, қаноат билан яшаб, ҳаёт кечирган кўплаб буюк шахсларни фикримизнинг исботи сифатида мисол келтириш мумкин: Спиноза, Моцарт, Эйнштейн, Резерфорд, Нақшбандий, Ал-Фаробий, А.Навоий, М.Улуғбек ва бошқалар.

Санъатга, фанга, амалиёт ёки бошқа фаолиятга бўлган ғайритабиий эҳтиёжларни яшашнинг бош мақсадига айлантирган буюк шахслар тўқ, фаровон ҳаёт кечириш лаззатларидан воз кечиб, ҳаттоки ўз жонини хавф остига қолдириб, ўз мақсадларига эришиш йўлидан қайтмаган. Инсоният тарихи бундай мисолларга тўлиб-тошиб ётибди. Буюк кашфиёт ва ихтиролар соҳиби, қадимги юнон олими Архимед (эрамиздан олдинги 287-212 йиллар) ўз ҳаётини хавф остига қолдириб, қуршовда қолган Сирокознинг (Сицилия) мухандислик ҳимоясини ташкил этишда фаол қатнашди. Дунёга машҳур композитор Д.Д.Шостакович (1906-1975 йй.) иккинчи жаҳон уруши йилларида ёв қамалида қолган шаҳарларда ўз ҳаётини хавф остига қолдириб, ўзининг буюк санъат асарларини яратган. Франциялик математик Э.Галуа (1811-1832 йй.) қамокда бўлган чоғларида ҳам юкори даражали бир номаълумли алгебра назариясини яратишга асос солган. Буюк мутафаккир Мирзо Улуғбек руҳонийларнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, ўз ҳаётини, давлату-арқонини хавф остига қолдириб, коинот сирларини ўрганишда, илмий асарлар ёзишда, буюк кашфиётлар қилишда давом этган. Илм-фанга бўлган эҳтиёжларни яшашнинг бош мақсади қилиб қўйган, ўзининг моддий, маънавий, ҳаттоки ҳукмронлик қилиш, омманинг олқишига сазовор бўлиш борасидаги барча эҳтиёжларини қондиришга жуда катта, айтиш мумкинки, бепоён имкониятларга эга бўлган буюк истеъдод соҳибининг тақдири охир-оқибатда нима билан тугаганлигини тарихий манбалардан яхши биламиз. Фикримизнинг исботи тариқасида бундай мисолларни келтиришда давом этиш мумкин.

Танланган кишиларгагина хос бўлган ғайритабиий эҳтиёжлар, уларнинг хусусиятлари ва жамият тараққиётидаги ўрни ва аҳамияти билан бир қаторда, эҳтиёжлар назариясида яна бир турдаги эҳтиёжлар қатлами тўғрисида фикрлар билдириш лозим бўлади.

Гап юкорида баён этилган, ўз мазмун-моҳияти жиҳатидан инсоннинг объектив, биринчи ва иккинчи даражали субъектив

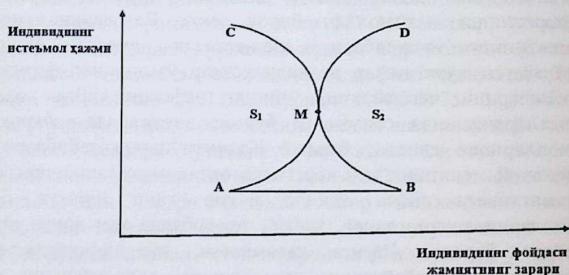
ҳамда ғайритабиий эҳтиёжлари таркибига кирмайдиган алоҳида қатлами ҳақида бораёпти.

Объектив асосга эга бўлган эҳтиёжларни қондириш, ундан кейин биринчи ва иккинчи даражали субъектив эҳтиёжларни қондириш инсон учун тўқ, фаровон, маданиятли, бахтли ҳаёт кечиришни таъминлайди. Лекин инсон шу эҳтиёжларни қондириш билан чекланиб қолмайди. Масалан, инсон овқатланишнинг илмий жиҳатдан асосланган физиологик меъёрларига мувофиқ бир кунда 100 гр гўшт ва гўшт маҳсулотлари истеъмол қилиши керак. Бироқ, у имконият пайдо бўлганда, ушбу озиқ-овқат маҳсулотини белгиланган меъёрдан бир неча марта кўп истеъмол қилиши ҳам мумкин. Ушбу ҳолат бошқа озиқ-овқат турлари бўйича ҳам такрорланиши эҳтимолдан йироқ эмас. Ваҳоланки, кишилиқ жамиятининг тажрибаси, азал-азалдан амалга оширилиб келинаётган кузатишлар ва тадқиқотлар ўзларининг физиологик эҳтиёжларини чегаралаган, ўзининг нафсини тийган одамлар бошқалардан анча соғлом ва бунинг натижасида узоқроқ умр кўришларидан далолат беради. Қадимги замон табиблари ҳам, замонавий медицина ҳам керагидан ортиқ овқатланишнинг инсон саломатлигига зиёни ҳақида инкор этиш мушкул бўлган далилларни келтирганлар, ҳаётий тажрибалар ҳам айнан шундан далолат беради. Шунга қарамадан, кўп ҳолларда инсон физиологик эҳтиёжларини қондиришда хулқ-атворини қатъи назоратга ололмай қолади ва бунинг оқибатида ўз бошига кўп муаммо ва маломатлар орттиради: биринчидан, маҳсулотнинг харид қилишнинг қўшимча молиявий манбаларини излайди, иккинчидан, ушбу маҳсулотни хариди ва истеъмоли учун вақт сарфлайди, учинчидан, ўзининг соғлиғига зиён етказди ва ҳоказо.

Инсоннинг ўз эҳтиёжларини қондиришда овқатланишнинг физиологик меъёрларига қаноатланмасдан, ундан ортиқ, зиёдрок истеъмол қилиши турли сабаблар оқибатида содир бўлиши мумкин. Кўп ҳолларда истеъмолчи озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилишнинг физиологик меъёрлари, шунингдек, уларни меъёридан ортиқ истеъмол қилишнинг салбий оқибатлари тўғрисида яхши билим ва тасаввурга эга бўлмаганлиги сабаб бўлиши мумкин. Бу ерда А. Маршаллнинг асарида келтирилган эҳтиёжнинг босқичма-босқич ўсиб бориши тўғрисидаги ғоя ҳам муҳим ўрин тутди: "...рўйхатда куйида турган ҳар бир эҳтиёж турининг қондирилиши

янада юқорирок эҳтиёжни қондиришга истак туғдиради”¹⁹. Ушбу гоյ нафақат озиқ-овқат маҳсулотларини, балки ноозиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилишда ҳам бўлаётган исрофгарчилик, керагидан ортиқчалик, нооқилоналикларни изоҳлаш учун яхши асос бўла олади.

Инсоннинг физиологик ва бошқа эҳтиёжларини қондиришда оқилоналик тамойилларига риоя қилмаслик нафақат индивиднинг ўзига, балки жамиятга ҳам катта зиён келтиради. Эҳтиёжларни қондиришда ҳаддан ташқари эрк беришнинг алоҳида индивид ва жамият учун салбий оқибатларини чизма шаклида қуйдагича изоҳлаш мумкин (1.4.2-чизма).

Чизма 1.4.2. Индивид шахсий истеъмолини оқилоналаштириш модели.

Чизмадан кўриниб турибдики, индивид А нуктасида ўзининг объектив асосга эга бўлган эҳтиёжларини қондириш имконига эга бўлади. Борди-ю у ўзининг объектив эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган маблағларни ишлаб топишга ёши, соғлиги, вақтинча ишсизлиги ва бошқа асосли сабабларга кўра имконияти бўлмаса, унинг объектив эҳтиёжларини қондиришни ижтимоий ҳимоя воситалари ёрдамида давлат ўз зиммасига олади ёки ўша шахснинг яқин қариндошлари, атрофидаги кишилар, маҳалла ҳомийлари ва бошқалар моддий ёрдам кўрсатиш, кўмак бериш, қўллаб-қувватлаш йўли билан бу тоифадаги шахсларнинг эҳтиёжларини ташқи манбалар ҳисобидан қондирилишида иштирок этишлари мумкин. Меҳнатга лаёқатсиз индивиднинг ҳаётий эҳтиёжларининг

¹⁹ Маршалл А. Принципы экономической науки. М, Прогресс, 1993.

кондирилиши минимал даражада, яъни А нуктасида бўлганда, жамиятда ноз-неъматлар тақсимоотида ижтимоий адолат тамойилларини ўрнатиш ғоясига мувофиқ жамият (давлат ва индивидга мадад, кўмак, ёрдам бераётган кишилар)нинг унга нисбатан харажатлари максимал, яъни В нуктада бўлади. Меҳнатга лаёқати бор индивид эса ўзининг меҳнат фаолияти, ўз эҳтиёжларини кондириш мақсадидаги хатти-ҳаракатлари билан даромад топади ва бу даромаднинг миқдори кўп ички ҳамда ташқи омилларнинг кучли таъсири остида шаклланади.

Индивид даромадларининг шахсий моддий эҳтиёжларини кондиришга йўналтирилган қисми (индивид даромадларининг фақат бир қисмини ўзининг моддий эҳтиёжларини, қолганини эса ижтимоий, интеллектуал, жамғариш ва бошқа эҳтиёжларини кондиришга йўналтиради) А нуктадан С нуктагача оралиқда бўлиши мумкин ва шунга мос равишда унинг истеъмол миқдори ҳам ўзгаради. Индивид истеъмолининг аста-секин кўпайиб бориши унинг турмуш фаровонлиги, соғлиғи, меҳнат қилиш қobiliяти, кайфияти, ҳар томонлама ривожланган шахс бўлишига ижобий таъсир кўрсатади. Бу ижобий жараён, яъни индивиднинг истеъмоладан наф кўриш жараёни истеъмол ҳажми М нуктага етганга қадар давом этади. Шунга мос равишда, ВМ оралиқда индивид истеъмол ҳажмининг тобора кўпайиб бориши, яъни нафақат унинг объектив асосга эга бўлган эҳтиёжларини, балки биринчи ва иккинчи даражали субъектив эҳтиёжларининг кондирилиб бориши натижасида, жамиятнинг шу индивид истеъмолидан кўрадиган зарари ҳам тобора камайиб боради ва М нуктада у нолга тенг бўлади. Ушбу нуктада индивид ўзининг “араваси”ни ўзи тортади, жамиятга ҳеч бир ортиқча ташвиш ва харажатлар келтирмайди. М нуктаси шахс манфаатларининг жамият манфаатларига тўла мос келиш нуктаси бўлиб, у ҳар иккала томон манфаатларини мувозанатга келтиради. Айнан М нуктасида юқорида қайт этганимиздек, индивид истеъмол ҳажмининг озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилишнинг физиологик ҳамда нооziқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилишнинг оқилона меъёрларига мос келади.

Лекин кўп кишилар ўзларининг моддий эҳтиёжларини оқилона меъёрлар билан чегаралаш, каноат қилиш маданиятига эга эмаслар. Индивиднинг истеъмол ҳажми М нуктадан С нуктага томон, яъни МС оралиқда, кўпайиб борган сайин, унинг ўз моддий

эхтиёжларини кондиришдан оладиган ижобий самараси ҳам тобора пасайиб боради ва охир-оқибат С нуктада, унинг истиёмоли миқдор жиҳатидан бир неча марта кўпайиб кетганлигига қарамасдан, ўз истеъмолидан оладиган фойдаси миқдор жиҳатидан бошланғич А нукта даражасигача тушиб кетади.

Индивиднинг назоратсиз истеъмолдан кўрадиган ижобий натижа пасайиб борган сайин, МА ораликда жамиятининг индивид истеъмолидан кўрадиган зарари ҳам пропорционал тарзда кўпайиб боради ва Д нуктада яна ўзининг максимал даражасига етади. Юзаки қараганда истеъмол миқдорининг М нуктасидан юқорига томон максималлашиб бориши фақат индивидга зарар келтиргандай (унинг истеъмол сарфлари кўпаяди, соғлиғига путур етади ва ҳоказо), жамият нуктаи назаридан эса у зарарсиздай туюлади. Индивид истеъмолининг жамият нуктаи назаридан зарарли эканлигига эътироз сифатида истеъмол миқдорига мос тарзда истеъмолчи тўлайдиган даромад солиқлари, акциз солиқларининг кўпайиши, товарларнинг сотилиши, демак, ишлаб чиқарувчилар учун такрор ишлаб чиқаришни амалга оширишга шароит пайдо бўлиши, улар томонидан давлат бюджетига келадиган тушум ва тўловларнинг ортиб боришини кўрсатиш мумкин. Яъни истеъмол ҳажмининг кўпайиши жамият тараққиётининг муҳим шартларидан биридир.

Бироқ, масалага чуқурроқ ёндашилса, юқорида қайд этилган даромадлар индивид истеъмолининг белгиланган меъёрлардан кўп бўлишидан кўрадиган зарарларининг фақат бир қисмини қоплайди, холос. Аслида индивид истеъмолининг М нуктадан юқори бўлишидан жамият кўрадиган зарарлар жуда кўп. Булар хусусидаги ўз фикр-мулоҳазаларимизни баён этамиз.

Биринчидан, жамият, давлат фақат айрим танланган гуруҳ, синф манфаатларини эмас, балки аҳоли кенг қатламлари манфаатларининг ифодачиси сифатида бировлар ўзининг объектив асосга эга бўлган, қондирилмасликнинг иложи бўлмаган энг зарурий эҳтиёжларини ҳам қондиришга қурби етмаётган, ожизлик қилаётган бир пайтда, бошқа бировларнинг оқилона меъёрлардан зиёд озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилиш оқибатида турли хил дардларга мубтало бўлиши, ҳар хил, аксарият ҳолларда, кераксиз бўлган хашаматлар, тақинчоқлар, безаклар, ортиқча уй-рўзгор буюмлари, оқилоналик меъзонларига сиғмайдиган кийим-кечак ва бошқа нарсаларга хирс қўйиб, муккасидан кетиши оқибатида маънавий

дунёси қашшоқлашиб боришига бефарқ муносабатда, оддий кузатувчи ролида бўлиши мумкин эмас.

Бу хусусда А.Маршаллнинг кўп йиллар илгари билдирган фикрлари эътиборга молик: “Ҳашамларга қарши йўналтирилган барча қонунлар натижа бермади, лекин агар жамиятнинг юксак маънавий дунёси кишиларни индивидуал бойликнинг барча кўринишлари жозибасидан холос бўлишга эришса, катта ютук бўлган бўлар эди”²⁰. Демак, жамият моддий эҳтиёжларни қондиришда ақл-заковат доирасидан чиқиб кетаётган, унга ҳаддан зиёд эрк бераётган шахсларга нисбатан чора-тадбирлар қўллаш, ушбу нохуш жараёнга таъсир кўрсатиш масалалари билан жиддий шуғулланиши лозим. Ўз фикрларини ривожлантириб, А.Маршалл индивиднинг истеъмолига таъсир кўрсатишни иқтисод фанининг муҳим амалий вазифаларидан бири эканлигини куйидагича таъкидлайди: “...агар ҳар бир киши нарсаларни камроқ ва оддийроқ сотиб олса, дунё ҳам анча мукамалроқ бўлган бўлар эди. ... ҳар бир индивидиум ўз даромадларини қандай сарфлаётганлигининг умумий фаровонликка кўрсатган таъсири орқали қараш — бу иқтисодиёт фанининг турмуш тарзига амалий жорий этишнинг энг муҳим вазифаларидан биридир”²¹.

Бозор иқтисодиёти шаронтида барча жамият аъзолари истеъмолини қатъиян М нуктаси даражасида бўлишини таъминлашнинг иложи ҳам, бунга ҳеч қандай зарурат ҳам йўқ. Ҳаттоки истеъмолда тенглик ўрнатиш орқали жамиятда ижтимоий адолатни қарор топтиришни бош мақсад қилиб қўйган режали иқтисодиёт даврида ҳам тараққиётнинг бу чалкаш муаммоси ҳал этилмади. Агар, борди-ю, унинг бирон-бир амалий ечими бўлган тақдирда ҳам, у ҳозиргача фанга номаълумлигича қолмоқда. Лекин, жамиятнинг индивидуал истеъмолининг мувозанат нуктасига имкон қадар яқинлаштириш, аҳоли ўртасидаги моддий, айниқса, озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли даражасидаги тафовутларни пасайтириш ва шу йўл билан жамиятнинг ундан кўраётган йўқотишларни минималлаштириш, яъни А ва С нукталари орасидаги масофани қисқартириш, давлат микроиқтисодий сиёсатининг муҳим устувор йўналишларидан бирига айланиши лозим. Ушбу

²⁰ Маршалл А. Принципы экономической науки. —М.: Прогресс, 1993, Т. 1, с. 206.

²¹ Ўша жойда.

нукталар ўртасидаги масофанинг қисқаришидан жамият ҳам, давлат ҳам, барча истеъмолчилар ҳам бирдек манфаатдордирлар.

Иккинчидан, жамият ва унинг номидан иш кўрадиган давлат аҳоли турли гуруҳлари ўртасидаги моддий неъматларни истеъмол қилиш, демак, моддий эҳтиёжларни қондиришдаги тафовутларнинг кучайишидан ижтимоий соҳада катта зарар кўради. Озиқ-овқат маҳсулотларини меъёридан зиёд истеъмол қилаётганлар беҳуда еб-ичиш оқибатида, уни меъёридан жуда кам истеъмол қилувчилар эса организмда турли витамин ва микроэлемента­ларнинг етишмовчилиги натижасида, ҳар хил оғир касалликларга дучор бўладилар. Давлат эса ўз фуқароларининг соғлом бўлишидан устун даражада манфаатдор ва шу сабабли аҳоли соғлиғи тўғрисида доимо ғамхўрлик қилади, аниқроғи, ғамхўрлик қилиши керак. Бундан ташқари, лоақал ўзларининг моддий неъматларга бўлган минимал эҳтиёжларини қондиришга ҳам қийналаётган одамларда ижтимоий норозилик, давлатнинг ижтимоий сиёсатидан қониқмаслик кайфиятлари кучаяди. Моддий табақаланишнинг ҳаддан зиёд чуқурлашиб кетиши эса бу кайфиятларнинг янада кучайишига сабаб бўлиши муқаррар.

Учинчидан, моддий неъматлар истеъмолида табақаланишнинг кучайишидан давлат, жамият катта иқтисодий зарар кўради. Чунки аҳолининг ижтимоий аҳволи, кайфияти ижтимоий ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларига, самарадорлигига жуда катта ва бевосита таъсир кўрсатади.

Тўртинчидан, айрим шахслар моддий истеъмолнинг юқори даражаларига ғайриқонуний даромадларни қўлга киритиш эвазига эришадилар. Бу мамлакатда ноқонуний йўл билан, жумладан, хуфёна иқтисодиёт, норасмий бандлик каби нохуш воқеликларнинг ривожланишига сабаб бўлади.

14.2-чизмада изоҳланган S_1 (АМС ярим шар) майдони қанча кичик бўлса, жамиятнинг истеъмоли оқилона меъёрлардан паст бўлган жамият аъзоларини моддий қўллаб-қувватлаш ташвишлари, уларга мадад ва ёрдам кўрсатиш бўйича харажатлари шунча кам бўлади. S_2 (BMD ярим шар) майдони қанча кичик бўлса, истеъмоли керагидан кўп, ортиқча бўлган жамият аъзоларининг жамиятга келтирган зиёни шунчалик кам бўлади ва аксинча, мамлакатда иқтисодиёт юксалиб, моддий мўл-кўлчилик таъминланиб борган сайин, S_1 майдон сатҳи ҳам қисқариб бораверади. Чунки иқтисодиёти тез ривожланаётган ёки юксак ривожланган мамлакат-

да бандлик даражаси юқори бўлади, иқтисодиётда банд бўлганларга муносиб иш ҳақи тўланади, ижтимоий химояга мухтож бўлган аҳоли сони эса жуда кам бўлади. Лекин бундай мамлакатда ортиқча истеъмолга мойил аҳоли сони аста-секин кўпайиб боради ва шунга мос равишда, S_2 майдони ҳам кенгаяди.

Жамият аҳоли айрим қатламлари моддий эҳтиёжларининг кондирилиш даражаси меъёрдан паст бўлганда ҳам, аксинча, у меъёрдан зиёд бўлганда ҳам зарар кўрганлиги сабабали, унинг аҳоли моддий табақаланишидан кўриши мумкин бўлган умумий зарарининг миқдори $S=S_1+S_2$ га тенг бўлади. Жамият умумий зарарида S_1 нинг улуши қанча кам бўлиб, мос равишда S_2 нинг улуши қанча кўп бўлса, мамлакатда аҳоли даромадлари ва турмуш даражаси ҳам шунча юқори бўлади.

Эҳтиёжларнинг моҳиятини очиб бериш, уларни таснифлаш билан бир қаторда, кондиритиш манбалари ва воситаларини аниқлаш ҳам методологик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Бизнингча, инсон эҳтиёжларини кондиритишнинг учта манбаларини алоҳида ажратиб кўрсатиш лозим.

Биринчиси – табиат тайёр ҳолда инъом этган ва инсон уни ҳеч қандай ишлов бермасдан истеъмол қилиши мумкин бўлган ноз-неъматлар. Иқтисодиёт назарияси дарсликларида бундай неъматлар ноиқтисодий,²² бошқа баъзи бирларида эса эркин неъматлар туркумига киритилган. Ноиқтисодий неъматлар инсонга “сув текин” бўлса-да, табиат учун улар жуда “қиммат”га тушади. Мутахассисларнинг фикрига кўра, кесиб олинган ўрмондаги дарахтларнинг қайта тикланиши учун, дарахтларнинг турига қараб, 20-40 йил вақт керак бўлади, ер қатлами остидаги торфлар жуда катта тарихий давр мобайнида – 4 минг йиллар давомида вужудга келган ва ҳоказо.

XVIII асрда Фарб иқтисодчилари томонидан яратилган “Иқтисодий одам” (“homo economicus”) моделига мувофиқ, индивидни ҳаракатга келтирадиган, ундайдиган бош мотив унинг пул даромадлари ҳисобланади. Ушбу назарий ёндашувнинг моҳияти шундан иборатки, худбинлик кайфиятлари устун ривожланган “иқтисодий одам” ўзининг пул даромадлари нафлилигини максималлаштиришга ҳаракат қилади. “Иқтисодий одам” моделида индивидиумнинг хулқ-атвори оқилоналиги, унинг

²² Баликов В. З. Общая экономическая теория. Учебник. Москва – Новосибирск.: Омега – Л; – Сибирское соглашение, 2005, 43-б.

кам харажатлар билан юқори натижага эришишга қаратилган интилишлари имкониятларнинг, яъни пул даромадларининг чекланганлиги асосида таъминланади. Лекин табиат инсонга “текин”га инъом этган ноз-неъматларга нисбатан меҳнат билан топиладиган пул даромадлари кишиларнинг хулқ-атвори ва интилишларини оқилонлаштирувчи, чекловчи восита вазифасини бажаришга ожизлик қилади. Бу эса табиат жамиятга сахийлик билан инъом этган ноз-неъматларнинг инсон томонидан нооқилона, баъзи ҳолларда вахшийларча фойдаланишига сабаб бўлади.

Иккинчиси – инсон ўз меҳнати воситасида табиатга таъсир кўрсатиб, уни ўзгартириш йўли билан яратиладиган ноз-неъматлар. Иқтисодиёт назариясида инсон ижтимоий ишлаб чиқариши жараёнида яратадиган барча нарсалар иқтисодий неъматлар деб номланган. Худбин, шахсий манфаатлари устун ривожланган “иқтисодий одам” табиатда тайёр ҳолда бўлмаган, лекин ўз эҳтиёжларини қондириш учун ишлаб чиқарган ноз-неъматларга нисбатан оқилона муносабатда бўлишга, харажатларни минималлаштириб, натижаларни максималлаштиришга астойдил интилади. Чунки инсон катта ақл-заковат соҳиби сифатида заррача беҳуда ҳаракатдан ўзини сақлайди (вақтни тежаш қонуни). Фан билан қуролланган, фан бевосита ишлаб чиқариш кучига айланган ҳозирги замонда инсоннинг ноз-неъматлар ишлаб чиқариш имкониятлари унинг фақат ўзида мужассамланган ишчи кучи балн эмас, балки ундан неча марта, кўп ҳолларда неча юз марта унумлироқ бўлган техника билан белгиланади. Бу имкониятлардан кенг фойдаланиб, инсон моддий неъматларни мисли кўрилмаган миқдорда ва таркибда ишлаб чиқармоқда. Бунинг оқибатида инсон ўз қўли билан яратаётган моддий ноз-неъматлар миқдори аллақачонлар ҳар қандай оқилоналикнинг доираларидан анча ташқарига чиқиб кетди.

Учинчидан, инсоннинг ўз меҳнати сингмаган, ўзгалар меҳнати эвазига яратилган ноз-неъматларнинг ўзлаштирилиши. Худбин, шахсий манфаатлари устун ривожланган “иқтисодий одам” ўз эҳтиёжларини қондиришга нафақат табиатга, ҳайвонларга нисбатан, балки ўзисимон бошқа зотларга, ўзининг сафдошларига, бошқа инсонларга нисбатан ҳам хиёнат қилиши, адолатсизликка йўл қўйиши мумкин. Ўзгаларга тегишли бўлган ноз-неъматларни ўз эҳтиёжларини қондириш мақсадида ўзлаштириш, уларни қўлга киритишнинг бир неча шакллари мавжуд: ўғирлик, таъмагирлик,

порахўрлик, алдаш, куч билан тортиб олиш, иш ҳақи эвазига ёки бировларни текин ишлатиш ва ҳоказо.

Алоҳида индивидларнинг ўзгаларга тегишли бўлган ноз-неъматларни, мол-дунё, бойликни ўзлаштириш йўлида ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари, хулқ-атвори қабила, элат, миллат, мамлакат, давлат, давлатлар гуруҳи миқёсида ижтимоий тус олади ва инсоният тараққиёти шундан далолат берадики, пировард натижада, жуда даҳшатли оқибатларга олиб келади. Азал-азалдан айрим қабила ва элатларнинг, ҳозирги замонда эса катта-кичик давлатларнинг ўзаро низо ва жанжалларининг, келишмовчилик ва қирғинбарот урушларнинг чуқур илдизи бир жамиятнинг бошқа бир жамиятга тегишли бойликни ўзлаштиришга бўлган ҳаракатлари билан изоҳланади.

Алоҳида индивиднинг ўзгаларга тегишли ноз-неъматлар, имкониятларни ўзининг шахсий эҳтиёжларини қондириш манбаи сифатида фойдалинишга интилиши ва хулқ-атворини тартибга солиш нисбатан осон. Алоҳида шахс, қабила сардори, корхона раҳбари, ҳаттоки мамлакат президентининг хулқ-атворини, хатти-ҳаракатларини қонунлар, шунингдек, ижтимоий тартиб қоидалар ва бошқалар ёрдамида тартибга солишнинг самарали институционал механизмлари яратилган. Лекин мамлакат, давлат миқёсида ўзаро низо ва урушларнинг олдини олиш, уларга йўл қўймасликнинг амалий натижа берадиган, юқори самарали механизмлари яратилмаган. Ваҳоланки, жамиятда шундай механизмларнинг амалда қўлланилишига жуда катта эҳтиёж бор.

Илдизидида иқтисодий манфаат ва эҳтиёж-имконият ётган мамлакатлараро уруш, жанжал ва низоларнинг олдини олиш, уларни бартараф этишнинг имкониятларидан бири сифатида кишилиқ жамияти томонидан БМТ ихтиро қилинди. Ушбу нуфузли ташкилот мамлакатлараро муносабатларни тартибга солишда муайян даражада ижобий рол ўйнаётган бўлса-да, лекин мамлакатлар ўртасида юзага келаётган барча низо ва жанжал-келишмовчиликларни, адолатсизлик ва зўравонликларни ҳал этишга ожизлик қилади. БМТ биринчи жаҳон урушини ҳам, иккинчи жаҳон урушини ҳам олдини олиш, ҳозирги кунда Сирия ва Украина муаммоларини на сиёсий йўл билан ва на куч ишлатиш йўли билан ҳал этиш имкониятларини тополмади. Чунки алоҳида давлат ва мамлакатларнинг иқтисодий манфаатлари кесишган паллада БМТнинг қарама-қарши турган тарафларга сиёсий таъсир

кўрсатишга қаратилган тавсия ва тадбирлари катта амалий натижа бермай қолади. БМТ фаолияти амалиётидан буни исботловчи далил сифатида, яъни ушбу ташкилот томонидан қабул қилинган қарор (резолүция) ва берилган тавсия (рекомендация)ларнинг бажарилмай қолганлиги хусусида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Чунки БМТ қарор ва тавсияларини сўзсиз бажарилишини тўла таъминлашнинг самарали механизмлари ҳозирча мавжуд эмас.

Низо ва урушларнинг олдини олиш ва бартараф этишнинг самарали воситалари яратилмаганлигини эътироф этар экан, ХХ асрнинг таниқли социологи Питирим Сорокин эътиборга молик фикрларни илгари сурган.

Унинг ёзишича, жамият тарихида бирон-бир ғоя, мафкура, дин, ташкилот урушларнинг, низоларнинг, жиноятларнинг ва ҳоказоларнинг олдини ололмади. Шу сабабли муаммонинг ечимини одамлар ўртасидаги муносабатларнинг янги тизимини шакллантиришдан излаш керак²³. Бизнингча, кишилиқ жамияти ҳозиргача ҳал эта олмаган бу мураккаб муаммонинг ечимини кишилар ўртасидаги муносабатларнинг янги тизимини шакллантиришдан эмас, балки кишилараро муносабатларнинг асосини ташкил этувчи ҳар бир индивиднинг шахсий эҳтиёжларини қондириш маданиятини юксалтиришдан излаш керак.

Учинчи, яъни ноқонуний манбаларнинг инсон эҳтиёжларини қондиришдаги ролини тобора пасайтириш, уни минимал даражага келтириш жамиятнинг уруш-низоларсиз, зиддиятларсиз, тинч, раво ривожланишининг, иқтисодий манфаат заминида содир бўлаётган ҳар қандай жиноят ва ҳуқуқбузарликларнинг, зўравонлик ва адолатсизликларнинг кескин қамайиши, барча мамлакатлар халқлари доимо орзу қиладиган ижтимоий адолат тамойилларини мустаҳкамлашнинг муҳим шартини ва етакчи омили ҳисобланади. Инсон фақат эҳтиёжларга қўп ҳам эрк бермасликка, ўз эҳтиёжларини қондиришда уларнинг мазмун-моҳияти, айниқса қондирилиш манбаларига эътиборли бўлишга, кези келганда унга фойдадан кўра кўпроқ зарар олиб келадиган, аксарият ҳолларда унинг бошига осойиштасизлик ва кулфат соладиган нооқилона эҳтиёжларни чеклашга, уларни қондиришнинг хатарли йўлларидадан воз кечишга одатланиши керак.

²³ Сорокин П. Долгий путь. Сыктывкар. 1991, с. 231.

Эҳтиёжлар ва уларни қондириш инсон ҳаётининг муҳим шарти ҳисобланиб, унинг асосий мазмунини ташкил этади. Инсон яшаш учун ўз эҳтиёжларини қондириши зарур. Айнан эҳтиёжларни қондириш зарурати инсонларни доимо интилишга, ҳаракатда бўлишга, уларни қондириш воситаларини излаб топишга, иқтисодий фаолият билан шуғулланишга, табиатга таъсир кўрсатиб, турли ноз-неъматлар ишлаб чиқаришга ундайди.

Инсон эҳтиёжларини мазмунига кўра 2 гуруҳга бўлиш мумкин: моддий ҳамда номоддий эҳтиёжлар. Инсон иқтисодий фаолият жараёнида ўзининг моддий ҳамда номоддий эҳтиёжларини қондириш мақсадида ҳар хил ноз-неъматлар яратади²⁴. Инсоннинг меҳнати эвазига яратилган ва унинг эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган барча иқтисодий неъматларни ҳам шаклига кўра юқорида таъкидлаганимиздек, 2 та катта гуруҳга бўлиш мумкин: моддий неъматлар ҳамда номоддий неъматлар.

Моддий неъматлар инсоннинг физиологик эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади, уларнинг таркибига озиқ-овқат, кийим-кечак, турар жой, уй-рўзгор буюмлари, транспорт воситалари ва бошқа моддий кўринишга эга бўлган барча ноз-неъматлар киради. Бундай ноз-неъматлар табиатга бевосита таъсир кўрсатиш, уни ўзгартириш, меҳнат предметларига бошқача шакл бериш, янги, табиатда мавжуд бўлмаган предметлар яратиш фаолияти жараёнида пайдо бўлади.

Лекин инсон онгли мавжудот сифатида номоддий неъматларга ҳам эҳтиёж сезади. Бундай неъматлар таркибига билим, тиббий ёрдам хизматлари, дам олиш ва туризм хизматлари, транспорт ва алоқа хизматлари ва бошқалар киради. Номоддий неъматлар ҳам инсон иқтисодий фаолиятининг маҳсули бўлсада, улар моддий неъматлардан тубдан фарқ қилади. Номоддий неъматлар инсоннинг физиологик эҳтиёжларини эмас, балки унинг рухий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Номоддий неъматлар яратиш жараёнида инсон табиатга ҳеч қандай таъсир кўрсатмасдан, бевосита ўзига, руҳиятига, маънавий дунёсига, қобилиятига, соғлиғига, кайфиятига ва ҳоказоларга таъсир кўрсатади.

Демак моддий ва номоддий неъматларни ўзаро бирлаштирувчи умумий асослари ва уларни бир-биридан тубдан фарқлантирувчи

²⁴ Инсон ўз эҳтиёжларини қондиришда табиатда тайёр ҳолда бўлган, ўзининг меҳнати сингмаган, яъни (ноиктисодий неъматлардан, масалан ҳаво, куёш нури, дарё ва денгиз сувлари, ёввойи хайвонлар ва ўсимликлар ва ҳоказолардан ҳам фойдаланади).

жиҳатлари мавжуд. Уларни, яъни моддий ҳамда номоддий неъматларни ўзаро бирлаштирувчи, шунингдек, уларни бир-биридан фарқлантирувчи жиҳатларини илмий далиллар билан очиб бериш бугунги иктисодиёт фанининг энг муҳим ва ечимини пайсалга солиб бўлмайдиган ўта долзарб муамоларидан бири деб таъкидлашга тўла асосларимиз бор. Чунки, юқорида таъкидлаганимиздек, кишилиқ жамияти босиб ўтган узоқ йиллар мобайнидаги тараққиёт жараёнида инсон эҳтиёжлари ва уни қондириш, қоплаш воситалари (неъматлар) ҳам шаклан, ҳам мазмунан кескин ўзгарди, миқдор жиҳатидан эса жуда кенгайиб, кўпайиб кетди. Масалан, эрамиздан олдинги даврлардаги тиббий ёрдам билан ўрта асрлардаги тиббий ёрдам ёки айтайлик, улар билан бугунги кундаги тиббий ёрдам ўртасида мазмун, миқдор, сифат жиҳатидан тенглик ишорасини кўйиб бўлмайди. Бу ерда ўтган тарихий давр мобайнида тиббий ёрдам соҳасида содир бўлган улкан ўзгаришлар (сифат, миқдор, мазмун, таркиб ва бошқа жиҳатлардан) тўғрисида илмий далил ва хулосалар келтириш, фикр-мулоҳазалар юритиш ўринли.

Бундан ташқари, моддий ва номоддий неъматларни ўзаро бирлаштирувчи, ягона маҳражга келтирувчи умумий жиҳатлари ҳамда уларни бир-бирларидан катъиян фарқлантирувчи ўзига хос хусусиятларини илмий жиҳатдан асослаб бериш иктисодиёт фани олдида турган кўпгина назарий ҳамда амалий муаммоларни ечишда ҳам муҳим ўрин тутadi. Жумладан, “хизмат” ва у билан боғлиқ тушунчаларнинг моҳиятини очиш, уларга таъриф бериш, таснифлаш, ушбу фаолият турининг жамият ҳаётида, миллий иктисодиётда ва бошқа соҳалардаги аҳамиятини очиб беришда катта рол ўйнайди.

Моддий ва номоддий эҳтиёжларни бир маҳражга келтириш имконини берадиган умумий жиҳатлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин.

Биринчидан, моддий неъматлар ҳам, номоддий неъматлар ҳам инсоннинг у ёки бу эҳтиёжларини қондириш учун хизмат қилади-лар. Агар моддий неъматлар инсоннинг овқатга, ичимликка, кийим-кечакларга бўлган эҳтиёжларини қондирса, номоддий неъматлар унинг таълимга, санъатга, тиббий ёрдам ва ҳоказоларга бўлган эҳтиёжларини қондиради. Ҳар иккала ҳолатда ҳам инсон турли қўринишдаги ноз-неъматлар воситасида ўзининг ҳаётий, яъни яшаш ва камол топиш учун зарур ҳисобланган эҳтиёжларини

кондиради. Яъни неъматлар, биз уларни қандай гуруҳ ёки турларга ажратишимиздан, уларни қандай номлашимиздан катъи назар, барибир, улар инсоннинг ҳаётий эҳтиёжларини қондириш воситаси ҳисобланадилар.

Иккинчидан, моддий неъматлар ҳам, номоддий неъматлар ҳам инсон иқтисодий фаолиятининг, яъни меҳнатининг маҳсули ҳисобланади. Дарвоқе, табиатда эркин, яъни инсон меҳнатининг иштирокисиз яратилган моддий ва номоддий неъматлар ҳам мавжуд. Буларга мисол сифатида инсоннинг нафас олишга бўлган эҳтиёжини қондириш воситаси бўлган ҳавони, сув ичишга бўлган эҳтиёжини қондиришга хизмат қиладиган булоқ сувларини, даволанишга бўлган эҳтиёжини қондиришда табиатдаги турли хил шифобахш сув ва гиёҳларни, дам олишга хизмат қиладиган табиатнинг гўзал манзарасини, завқланишга бўлган эҳтиёжларини қондиришга турли қушларнинг сайрашларини ёки бошқа ёввойи ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатлари ва ҳоказоларни келтириш мумкин. Лекин табиат инъом этган тайёр ҳолдаги эркин ноз-неъматлар билан инсон ўзининг барча эҳтиёжларини қондиришга эриша олмайди, айнан табиатда тайёр ҳолда мавжуд бўлмаган ёки мавжуд бўлган тақдирда ҳам, уни етарли даражада қопламаган ноз-неъматларни истеъмол қилиш зарурати инсонни ҳаракатга, изланишга, иқтисодий фаолият юритишга ундайди. Биз бу ерда инсоннинг иқтисодий фаолияти натижасида яратилган, том маънода инсон меҳнати ёрдамида янгидан юзага келган иқтисодий ноз-неъматларни назарда тутаяпмиз.

Учинчидан, инсон иқтисодий фаолияти натижасида яратилган моддий неъматлар ҳам, номоддий неъматлар ҳам қийматга ва истеъмол қийматига эга, инсон учун қадри ва нафлидирлар. Шу сабабли улар бозорда олди-сотди объектлари бўлиши, яъни сотилиши ва сотиб олиниши мумкин. Бундан ҳар қандай моддий ҳамда номоддий неъматлар фақат бозорда сотилиши ва сотиб олиниши шарт, деган хулоса чиқариш, нотўғри. Ибтидоий жамоа тизимининг дастлабки босқичларида, ҳали товар-пул муносабатлари юзага келмаган натурал ҳўжалик ҳукмронлик қилганда ҳам, ҳозирги товар ҳўжалиги ўта ривожланган замонда ҳам инсон иқтисодий фаолияти жараёнида яратилган моддий ва номоддий неъматлар бозорда сотилмай, ўз оила аъзолари, яқин кишиларига ўзаро ёрдам, кўмак, қўллаб-қувватлаш воситаси сифатида ҳада этилиши мумкин. Жамият тараққиётининг дастлабки босқичида

улар қабила доирасидаги муносабатларнинг ягона асосини ташкил этган. Лекин товар-пул муносабатлари ўта ривожланган ҳозирги жамиятда ўзаро ёрдам сифатида бепул ҳадя этиладиган моддий ва номоддий неъматларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришдаги улуши бениҳоят кам. Шу сабабли биз сотишга мўлжалланган моддий ва номоддий неъматлар хусусида батафсил фикр юритмоқчимиз.

Юқорида қайд этганимиздек, моддий ва номоддий неъматларни ўзаро бирлаштирувчи, яқинлаштирувчи умумий асослари билан бир қаторда, уларни бир-биридан тубдан фарқлантирувчи жиҳатлари ҳам мавжуд. Бизнингча, улар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин.

Биринчидан, моддий неъматлар инсон иқтисодий фаолияти жараёнида табиий ресурсларга таъсир кўрсатиш, уни қайта ишлаш, шакли ва мазмунини ўзгартириш натижасида яратилади. Номоддий неъматлар эса, бундан фарқли ўлароқ, инсон иқтисодий фаолияти жараёнида бевосита инсоннинг ўзига таъсир кўрсатиш ёки унинг меҳнати эвазига яратилган моддий неъматларни сақлаш ва ташиш жараёнида яратилади.

Иккинчидан, моддий неъматлар муайян предмет кўринишга эга бўлиб, инсон бундай неъматларни қўл билан ушлаш, кўз билан илғаш имкониятига эга. Номоддий неъматлар эса предмет кўринишига эга эмаслиги билан моддий неъматлардан фарқланади. Айнан шу сабабли инсон уларни ўз қўли билан ушлаб кўриш имкониятидан маҳрум.

Учинчидан, моддий неъматларни яратиш ва уларни истеъмол қилиш фазалари муайян вақт билан фарқланган бўлади. Бу эса моддий неъматларни истеъмолгача, истеъмолчидан ажралган ҳолда ишлаб чиқариш имконини беради. Номоддий неъматлар эса аксарият ҳолларда хизмат кўрсатувчи ҳамда истеъмолчи бир-бири билан юзма-юз бўлишини, хизмат кўрсатиш ва уни истеъмол қилиш эса аynи бир вақтда содир бўлишини тақозо этади.

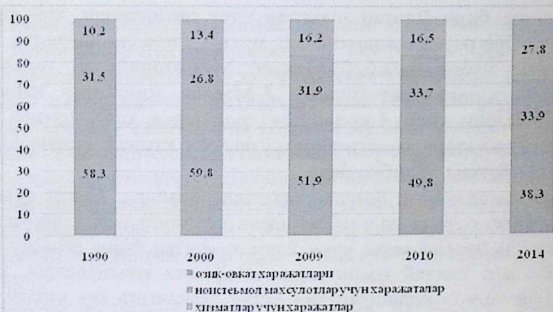
Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, аҳолининг бой-бадавлат яшайдиган қатламларида физиологик эҳтиёжларни қондиришда ҳеч қандай муаммо йўқ. Моддий ишлаб чиқариш кўламлари кенгайиб борган сайин ер юзида бундай оилалар сони ҳам тобора кўпайиб бормокда. Жуда бадавлат яшайдиган оилаларда эҳтиёжларни қондиришда Маслоу эҳромидаги кетма-кетлик ўзининг мазмун-моҳиятини йўқотади. Ҳеч нарсага муҳтож бўлмаган, ўзининг ҳар қандай эҳтиёжини, айниқса, физиологик эҳтиёжларини, қондириш-

да чегара билмайдиган шахслар учун овқатланиш, кийиниш ёки кулай шароитларда яшашни энг муҳим, биринчи даражали эҳтиёж сифатида қабул қилиб бўладими? Муаммонинг шу томонларига эътибор қаратадиган бўлсак, А.Маслоу томонидан киритилган “эҳтиёжларни нисбий кондириш” тушунчаси ҳам у ихтиро қилган эҳтиёжлар назариясидаги айрим ўзига хос камчиликларни бартараф этишга яроқсиз бўлиб қолади.

Ёки масаланинг бошқа жиҳатини олайлик. Сувда чўкаётган, ҳаёти хавф остида қолган ёки юрак хуружига учраб, нобуд бўлиш арафасида турган шахс учун ўлим хавфидан ўзини асрашга бўлган эҳтиёж ҳар қандай физиологик эҳтиёжини кондиришдан, ҳаттоки овқат истеъмол қилишдан ҳам устун эканлигига ҳеч қандай шубҳа йук. Бундай аҳволга тушган шахслар тез ёрдам хизматларига муҳтож ва муҳимлилик жиҳатидан айнан шундай хизматлар биринчи даражали эҳтиёжга айланиши муқаррар.

Ҳар қандай назариянинг куч-қудрати, ҳаётийлиги пировард натижада унинг амалий муаммоларни ечишга йўналтирилганлиги, яъни амалий аҳамияти билан белгиланади. Айнан ана шу парадигмани асос қилиб оладиган бўлсак, эҳтиёжларни таснифлаш методологиясида барча эҳтиёжларни иккита катта гуруҳга: моддий ва номоддий эҳтиёжларга бўлиш асосий ўринни эгалламоғи лозим. Вазиятга қараб ҳар иккала эҳтиёж, яъни моддий ёки номоддий эҳтиёж муҳимлиги жиҳатидан Маслоу эҳромининг биринчи поғонасидан бемалол ўрин олиши мумкин.

Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида моддий неъматларга нисбатан хизматларга бўлган эҳтиёжлар анча тез суръатлар билан ўсиб бормокда. Сабаби талабнинг аҳоли даромадларининг ўсишига нисбатан эластиклик коэффиценти моддий неъматлар бўйича номоддий неъматларга қараганда юқори, Аҳоли даромадлари кўпайиб ва унинг ўз эҳтиёжларини кондириш имкониятлари кенгайиб борган сайин, дам олиш, интеллектуал салоҳиятини юксалтириш, саёҳат қилиш, спорт билан шуғулланиш ва ҳоказоларга эҳтиёжи ҳам тез суръатлар билан ривожланади. Фикримизнинг исботи сифатида Ўзбекистонда мустақиллик йилларида аҳоли истеъмоли таркибида юз берган ўзгаришларни тавсифловчи статистик маълумотларни келтирмоқчимиз (1.4.3- чизма)

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика Қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

1.4.3-чизма. Ўзбекистонда мустақиллик йилларида аҳоли истеъмолининг таркиби.

Бизнингча, яқин ва узоқ келажакда ҳам аҳоли истеъмоли таркибида хизматлар улушининг тобора ўсиб бориш тенденцияси сақланиб қолади ва аҳоли даромадларининг ўсиш суръатларига мос равишда кўпайиб боради. Аҳоли даромадлари ва унинг истеъмоли таркибида моддий неъматларга ва хизматларга эҳтиёжнинг нисбати ўртасидаги боғлиқлик миллий иқтисодий тартибга солиш ва уни таркибий ўзгариш стратегиясида ўз ифодасини топмоғи лозим.

1.5. Хизматларнинг таснифланиши, баҳолаш мезонлари ва кўрсаткичлари

Ҳозирги даврда “хизмат” тушунчаси билан инсон ҳаёти, унинг турмуш даражаси ва фаровонлиги, бугунги тирикчилиги, келажак ва истиқболлари ҳар томонлама ва ҳамбарчас боғлиқ. Бугунги кунда хизмат кўрсатиш соҳаси жамиятнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида шу қадар мустаҳкам ўринни эгаллаб олдики, ушбу соҳасиз аҳоли бандлиги, даромадлари, турмуш даражаси, яъни ички маҳсулот ишлаб чиқаришни ривожлантириш иқтисодий ўсишга эришиш, замонавий янги иқтисодий шакллантириш ва жамият раўнақининг бошқа муҳим жиҳатларини тасаввур қилиб бўлмайди. Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида инсоннинг кундалик иқтисодий фаолияти, унинг истеъмоли, турмуш сифати, мазмунли ҳаёт кечириши кўп жиҳатдан хизмат кўрсатиш соҳаси билан

боғлиқ. Айнан хизмат кўрсатиш соҳасининг ялпи ички маҳсулотдаги улушига қараб мамлакат аҳолисининг турмуш даражаси тўғрисида хулоса чиқариш, мамлакатнинг тоифасини, унинг ривожланганлик даражасини (ривожланган, ривожланаётган, қолоқ), тараққиётнинг қайси босқичига (индустриал, пост-индустриал) ўтганлигини аниқлаш мумкин.

Ҳозирги босқичда хизматларнинг ривожланганлик даражаси мамлакатда кечаётган мураккаб иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий жараёнлар мажмуасидаги ўзаро таъсирининг натижаси ва айтиб бериш пайтида, келажакда ушбу жараённи янада жадаллаштиришнинг бош омилдир. Масалан хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланганлик даражаси – бу бизнинг кундалик истеъмолимизда муҳим хизматлар ҳажмининг ошиб бораётганлигини, улар сифатининг яхшилаётганлигини, янгидан-янги хизмат турларининг пайдо бўлаётганлигини ва бизнинг эҳтиёжларимизни қондиришнинг муҳим воситаси сифатида истеъмолимизнинг таркибий қисмига айланиб бораётганлигини англатади. Лекин аслида, бизнинг назаримизда оддийгина туюлган ва шу сабабли биз унинг чуқур сабаблари ва оқибатларига жиддий эътибор бермаётган хизматларнинг ривожланганлик даражаси заминида ҳаётимизнинг барча жабҳаларида содир бўлаётган мураккаб жараёнлар, жиддий таркибий ўзгаришлар, ички институционал силжишлар ётади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда хизмат кўрсатиш соҳасида яратилаётган ялпи ички маҳсулотнинг мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги улуши 33,8 фоиздан (1990 йил) 54,5 фоизгача (2015 йил) ошди, аҳоли истеъмолида эса пуллик хизматларнинг улуши мос равишда, 10,2 фоиздан 27,8 фоизгача кўтарилди²⁵. Биринчи қарашда оддийгина кўринган бу рақамлар нималардан далолат беради?

Биринчи галда, хизматлар соҳасининг жадал суръатлар билан ривожланаётганлиги ва унинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги мавқеининг тобора мустаҳкамланаётганлиги мамлакат миллий иқтисодиёти тараққиётнинг қуйроқ босқичидан юқорироқ босқичига, яъни индустриал жамиятдан постиндустриал жамият томон тез ривожланиб бораётганлигидан далолат беради.

Бундан ташқари, мустақиллик йилларида хизмат кўрсатиш соҳасининг жадал суръатлар билан ривожланиши миллий

²⁵ Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Ўзбекистон рақамларда. Тошкент, 2010 й.

иктисодиётда чуқур таркибий ўзгаришлар содир бўлаётганлигини, қолаверса, ушбу соҳага жалб этилаётган моддий, молиявий, меҳнат, ресурслари кўламининг кескин кенгайиб бораётганлигини кўрсатади. 1990-2010 йиллар мобайнида ушбу соҳага киритилган инвестициялар ҳажмининг 8,4 мартага, банд бўлганлар сонининг эса 2,1 мартага кўпайганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир.

Инсоният цивилизациясининг ҳозирги босқичида ҳар қандай мамлакат миллий иқтисодиётининг юксалишини, унинг яқин ва узоқ келажакдаги истиқболларини давлат аралашувисиз тасаввур қилиш қийин. Мамлакатлараро иқтисодий интеграция ривожланиб, глобаллашув жараёнлари тобора кучайиб бораётган бугунги кунда, яхлит жаҳон бозорининг ажралмас қисми бўлган ҳар бир мамлакат миллий иқтисодиётининг равнақи ёки ундаги тушқунлик ва рецессия ҳолати – бу биринчи навбатда, давлат томонидан олиб борилаётган макроиқтисодий сиёсат самарадорлигининг натижаси, десак айни реал ҳақиқатни айтган бўламиз. Бундай самарага эришишда мамлакатимизда иқтисодий ислохотларнинг дастлабки босқичларидан бошлаб, хизматлар соҳасини ривожлантиришга бўлган катта эътибор, ушбу соҳани ривожлантиришнинг устувор вазифа сифатида қаралиши, уни юксалтириш борасида кетма-кет қабул қилинган Президент фармонлари ва ҳукумат қарорлари муҳим рол ўйнади. Хизматлар соҳасини жадал суръатлар билан ривожлантириш ва аҳоли истеъмоли таркибида хизматларнинг салмоғини ошириш муаммосини, аҳолининг реал даромадларини кескин кўпайтирмасдан туриб, амалга ошириб бўлмайди. Бозор иқтисодиёти шароитида хизматларнинг аксарият қисми аҳолига кўрсатилади, яъни сотилади ёки давлат муассасалари ҳамда ижтимоий ташкилотлар ҳисобидан бепул кўрсатилади, яъни ҳадя этилади. Муҳими шундаки, аҳоли даромадлари кўпайиб, харид қилиш (тўлов) қобилияти ошиб борган сайин, пуллик хизматларнинг жами хизматлардаги салмоғи ҳам ошиб боради²⁶.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон миллий иқтисодиёти қарийб 6 марта, аҳоли жон бошига реал даромадлар эса 9 мартадан зиёдрокқа ошди²⁷. Аҳоли реал даромадлари ва турмуш

²⁶ Бинобарин, пуллик ва бепул хизматларнинг жами хизматлар қиймати таркибидаги нисбати, ушбу нисбат билан иқтисодий ўсиш ўртасидаги боғлиқлик, унинг аҳоли турмуш даражаси ва сифати кўрсаткичларига таъсири ва шу каби бир қатор масалалар бугунги кунда ўз ечимини кутаётган долзарб илмий-назарий муаммолардан саналади.

²⁷ “Асосий вазифамиз – жамиятимизни ислоҳ этиш ва демократлаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнларини янги босқичга кўтаришдан иборат” Ўзбекистон Республикасининг

фаровонлигининг ошиши натижасида мамлакат ижтимоий ҳаётида содир бўлаётган ижобий силжишлар хизматларга, уларнинг сифатига ҳамда янги хизмат турларига бўлган талабни кенгайтирди (шакллантирди) ва уни тобора такомиллаштирди. Масалан, мустақилликка эришгунга қадар ёки мустақилликнинг дастлабки йилларида таълим соҳасида электрон доскаларга, соғлиқни сақлаш соҳасида компьютер томографиясига, ахборот соҳасида интернетга, туризм соҳасида узоқ хорижга сафарга чиқишга талаб бўлмаган ёки бўлганда ҳам жуда чегараланган ҳажмда бўлган. Сабаби ўша даврларда шундай хизмат турининг ўзи мавжуд бўлмаган ёки мавжуд бўлган тақдирда ҳам аҳолининг харид имкониятлари паст бўлганлиги туфайли, унинг эҳтиёжлари реал талабга айланмаган.

Хизматлар ҳажмини кенгайтириш ва сифатини яхшилаш учун аҳоли реал даромадларининг ошиши моддий асос бўлиб хизмат қилади. Лекин аҳоли пул даромадларининг кўпайиши ва харид қилиш қобилиятининг ошиши, хизмат кўрсатиш соҳасини жадал суръатлар билан юксалтириш ва шу асосда, жамият тараққиётининг кейинги, яъни юқориқ босқичи – постиндустриал жамиятга ўтиш учун етарли эмас. Осмонда булутнинг пайдо бўлиши қор ёки ёмғир ёғишининг асосий, лекин ягона шарт эмас. Табиий воқеликнинг содир бўлиши, яъни осмонда сузиб юрган булутнинг қор ёки ёмғирга айланиши учун бошқа зарурий шарт-шароитлар (табиий муҳит) яратилиши лозим. Худди шу сингари иқтисодий воқеликнинг содир бўлиши учун, яъни аҳоли истеъмоли таркибида хизматлар улушининг кескин кўпайиши учун даромадларнинг ўсиши ўта муҳим моддий асос бўлиб хизмат қилади. Лекин аҳоли истеъмоли таркибида хизматлар улушининг узлуксиз ошиб бориши учун бошқа шарт-шароитлар, биринчи навбатда керакли ижтимоий-маданий муҳит яратилиши лозим. Кишиларнинг реал даромадлари ошиб борган сайин, уларнинг ўз истеъмоллари саватини такомиллаштиришга, унинг таркибида сифатли, замонавий маҳсулотларни кўпайтиришга интилишлари кучаяди. Хизматлар соҳасида бу аҳолининг ўз интеллектуал салоҳиятини юксалтиришга, дунёқарашини кенгайтириш, соғлиғини мустаҳкамлаш, маданий дам олиш, ҳордиқ чиқариш, бўш вақтини мароқли ўтказиш, туризм, спорт ва ҳоказоларга бўлган қизиқишларининг узлуксиз ортиб

боришида намоён бўлади. Бошқача сўзлар билан айтганда, аҳоли реал даромадларининг кўпайиши унинг турли-туман ноз-неъматларни, жумладан, хизматларни харид қилиш қобилиятини моддий жиҳатдан таъминлайди. Лекин бу даромадларни қандай товарлар ва хизматлар учун ва қандай нисбатда тақсимлаш, улардан қайси бир турларини кўпроқ харид қилишга мойиллик билдириш аҳолининг маънавий дунёсини тавсифловчи бошқа хислатларига (инсоний кадриятлар, миллий анъаналар, маданият, дунёқараш ва ҳоказоларга) боғлиқ.

Инсон эҳтиёжларини қондириш тизимида хизмат турларининг барчаси, у инсоннинг қайси бир муайян эҳтиёжини қондиришлигидан қатъи назар, барибир муҳим ўрин тутати. Лекин, ушбу мантикий хулоса ҳар бир киши ўз даромадларининг хизматларга сарфлайдиган қисмини ҳамиша барча хизмат турларига бир хил нисбатда ва бир текисда тақсимлайди, деган маънони англатмайди. Табиийки, инсон тирик мавжудот сифатида, ўзининг физиологик, яъни озиқ-овқатга, кийим-кечакка ва ҳоказоларга бўлган эҳтиёжларини қондириш мақсадида савдо, умумий овқатланиш, коммунал хўжалик хизматларига талаб билдиради. Инсоннинг хизматларга йўналтирилган умумий бюджетидан, унинг асосий хизмат турларига эҳтиёжларини қондиришга кетган сарфларидан ортиб қолган қисмигина хизматнинг бошқа турларига сарфланиши мумкин. Лекин, ҳар бир кишининг бошқа юртга саёҳат қилиш ёки айтайлик, театрга боришга талаби пайдо бўлиши учун бўш вақт, керакли маблаг ва ишлаб чиқарувчиларнинг таклифидан ташқари, унинг бундай хизмат турларига шахсий эҳтиёжи, ички зарурати, қизиқиши, интилиши бўлишлиги шарт. Акс ҳолда, у ўзининг даромадларини бундай хизматларга сарфламай, бошқа мақсадларда ишлатади ёки жамғармага айлантиради. Санъатга, мусиқага қизиқмаган одам ҳеч қачон мўмайгина пул тўлаб, театрга бормади, ўзининг соғлиғини кадрламаган одам профилактик тиббий кўрикдан ўтмайди, билимга қизиқмаган одам катта маблаг тўлаб, контракт асосида таълим олмайди ва ҳоказо.

Юқоридагилардан хулоса шундан иборатки, хизмат кўрсатиш соҳасининг ҳолати, ушбу соҳада ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулотнинг ҳажми ва шунга мос равишда, унинг мамлакатда ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулотдаги улуши, соҳада банд бўлган аҳоли сони ва унинг иқтисодиётда банд бўлган аҳоли сонигаги улуши, аҳоли истеъмоли таркиби ва унда хизматлар

айрим турларининг нисбати каби бир қатор муҳим кўрсаткичлар хизматлар соҳасининг, биринчидан, мамлакат иқтисодий юксалишидаги аҳамиятининг баҳолаш имконини берса, иккинчидан, унинг ижтимоий тараққиётда тутган ўрнига баҳо бериш учун асос бўла олади. Мамлакатнинг иқтисодий равақи аҳоли реал даромадларининг ўсишида ўз ифодасини топса, унинг ижтимоий тараққиёти аҳоли истеъмоли таркибида хизматлар улушининг ошиши ва улар алоҳида турларининг нисбатидаги ижобий ўзгаришларда намоён бўлади. Бизнинг назаримизда, жамият ривожланиб, ундаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар такомиллашиб борган сайин, мамлакатда хизматлар, биринчидан, миқдор жиҳатдан ўсади, иккинчидан эса сифат жиҳатдан яхшиланади, учинчидан, турлар бўйича кенгайди ва тўртинчидан, аҳоли истеъмолидаги нисбати бўйича такомиллашади.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги мавқеи ва тутган ўрни мустаҳкамланиб борган сайин, ушбу соҳа, унинг таркибидаги алоҳида тармоқлар ҳамда корхона ва бошқа хўжалик субъектлари фаолиятини баҳолаш тизимини такомиллаштириш ва шу асосда соҳада содир бўлаётган сифат ва миқдор ўзгаришлар тўғрисида тўла тасаввурга эга бўлиш зарурати ҳам тобора кучайиб боради. Индустринал жамиятда ва тараққиётнинг ундан олдинги боскичларида, объектив сабабларга кўра, инсоният тараққиётининг асосини моддий ишлаб чиқариш ташкил этган ва шу сабабли асосий эътибор айнан шу соҳани ривожлантиришга қаратилган.

Табиийки, бундай жамиятда хизмат кўрсатиш соҳасининг миллий иқтисодиётда, умуман, ижтимоий-иқтисодий тараққиётда унчалик аҳамияти бўлмаган ва у иккинчи даражали соҳа сифатида қаралган. Хизмат кўрсатиш соҳасига бўлган бундай муносабат унинг мамлакат миллий хўжалигига, унда яратилган миллий даромадга қўшган ҳиссасини расмий ҳисобга олиш ва баҳолашда ҳам ўз ифодасини топганлиги табиий ҳол. Буни тўғри англаган К.Гренросс хизмат кўрсатиш соҳасида расмий статистиканинг пайдо бўлиши жараёнини шундай изоҳлайди: «Саноат ва аграр секторларга киритилмаган нарсалар хизматлар деб аталган»²⁸. К.Гренросс фикрига қўшимча равишда шуни айтиш мумкинки, кейинги йилларда ҳақли равишда кўпчиликнинг диққат марказида

²⁸ Котлер Ф., Армстронг Г. и др. Основы маркетинга – М.: Прогресс, 1990, с. 15.

турган, давлат макроиктисодий сиёсатининг устувор йўналишига айланган хизмат соҳасига бундай «муносабат» бугунги кун талабларига жавоб бермайди. Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида хизмат кўрсатиш соҳасининг мамлакатда эришилаётган иқтисодий ўсиш, аҳоли турмуш даражасини яхшилаш, уни сифат жиҳатидан янги поғоналарга кўтаришга қўшаётган ҳиссасини аниқ баҳолаш ва улардан келиб чиққан ҳолда, хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқлари ва хизмат турларини муайян ҳудудларда ривожлантириш истиқболларини белгилашда янгича, замонавий, ушбу соҳанинг бугунги моҳияти ва мазмунига, тобора мустаҳкамланиб бораётган мавқеига мос келадиган ёндашувларни қўллаш зарур, деб ўйлаймиз.

Хизматлар тизимининг кенг камровлиги, унда кечаётган ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг мураккаблиги, мамлакат тараққиёти ва аҳоли турмуш даражаси кўрсаткичларига соҳа таъсирининг кучлилиги ва кўп қирралиги, хизматлар бўйича фаолият турларининг кўплиги уларни илмий таснифлаш муаммосининг долзарблигини белгилайди. БМТ таснифлагичида 160 хизмат турлари рўйхатга олинган. Ўзбекистон Республикаси таснифлагичида 2076 хизмат турларини учратамиз²⁹. Бошқа мамлакатларда ҳам хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланиш даражаси ва унга берилаётган эътиборга қараб, соҳани таснифлашга нисбатан турли ёндашувлар мавжуд.

Шу ўринда яна бир муҳим масалани алоҳида таъкидлаш лозим. Жаҳон амалиётида узоқ йиллар давомида хизматларга оид кўп сонли чуқур назарий тадқиқотлар ўтказилган ва уларнинг натижасида турли илмий қарашлар ва фикр-мулоҳазалар шаклланган. Постиндустриал, ахборотлашган жамият назариясида хизматлар соҳаси тобора мустаҳкам, ҳал қилувчи ўрни эгалламоқда. Бундай жамиятда хизматлар, уларнинг ривожланишига доир назарий ва амалий масалалар мамлакат тараққиётининг бугунги ҳолати ва келажак истиқболларининг ажралмас таркибий унсурига, муҳим омилига айланади. Зотан, постиндустриал жамият даражасига кўтарилган ҳар қандай мамлакатда тараққиёт суръатлари, биринчи навбатда, хизматлар соҳасида эришилган миқдор ва сифат ўзгаришлар билан белгиланади. Шу сабабли жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида хизматлар соҳаси, уни

²⁹ Ўзбекистон Республикаси фаолият турлари бўйича хизматларни таснифлаш. О'zD1010, 2006.

жадал ривожлантиришнинг назарий ва амалий муаммоларига оид илмий тадқиқотларнинг кўлами кенгайиб, тобора такомиллашиб бормоқда. Лекин, ханузгача хизматларни таснифлашнинг илмий тамойиллари ишлаб чиқилмаган, уларни гуруҳлашда ва таснифлашда иқтисодчи олимлар ўртасида аксарият кўпчилик тан оладиган илмий қарашлар шаклланмаган. Бунинг оқибатида хизматлар соҳасининг ҳолатини, ушбу соҳанинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётида тутган ўрнини таҳлил қилишда ва баҳолашда маълум камчиликларга йўл қўйилмоқда, тўсиклар ва қийинчиликлар юзага келмоқда.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Давлат Статистика қўмитаси томонидан чоп этилаётган йиллик тўпламларда хизмат турлари қуйидагича таснифланган ва мос равишда улар бўйича статистик маълумотлар келтирилаган:

- транспорт ва алоқа;
- савдо, умумий овқатланиш, тайёрлов;
- уй коммунал хўжалиги, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш;
- соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот;
- таълим, маданият, санъат, фан ва илмий хизмат;
- туризм;
- молия, кредит ва суғурталаш;
- бошқа тармоқлар.

Умумроссия хизматлар таснифлагичида назарда тутилган хизмат турлари (йириклаштирилган гуруҳлар бўйича) ҳам Ўзбекистон Республикаси хизматлар таснифлагичидан деярли фарк қилмайди: маиший хизматлар, алоқа хизматлари, савдо, умумий овқатланиш, бозор хизматлари, таълим, банк, молиявий воситачилик, суғурта хизматлари, соғлиқни сақлаш, туристик-экскурсион хизматлар, маданият, физкультура ва спорт, транспорт хизматлари, бошқа хизматлар. Жаҳон савдо ассоциацияси амалиётида маиший хизматлар мустақил алоҳида гуруҳ сифатида ажратилмаган бўлса-да, унда экологик хизматлар бўйича ҳисоб йўлга қўйилган. Халқаро саноат стандартлари (ISJC) ҳамда иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти барча хизмат турларини 4 гуруҳга таснифлаган: алоқа хизматлари; омборхоналар, савдо, ресторанлар, меҳмонхоналар; ижтимоий, индивидуал ва социал хизматлар; транспорт хизматлари.

Бизнинг фикримизча, хизматларнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётида тутган ўрни, шунингдек, яратилган жами

ЯИМга қўшаётган ҳиссасини баҳолашда замон талабларидан келиб чиққан ҳолда, айрим услубий ўзгаришлар киритиш зарур ва бу ўзгаришлар аҳоли истеъмолини ҳамда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш таркибида содир бўлаётган туб сифат ўзгаришларни ўзида ифодалаши лозим. Авваламбор ижтимоий хизматларнинг аҳоли кенг қатламлари турмуш фаровонлигини ошириш ҳамда аҳолининг моддий табақаланиш даражсини пасайтириш (энг юқори даромад оладиган оилалар билан энг кам даромад оладиган оилалар ўртасидаги тафовутларнинг кескинлашиб кетишига йўл қўймаслик) муаммоларини ҳал этишдаги ролини ошириш мақсадида, жами хизматлар таркибида “бепул хизматлар”ни алоҳида ажратиб кўрсатиш зарур. Жами хизматларни “пуллик” ва “бепул” хизматларга ажратиб кўрсатишни хизмат кўрсатишнинг барча тармоқлари бўйича амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларида моддий ишлаб чиқариш соҳасида яратилган ишлаб чиқариш ресурслари (меҳнат қуролилари, меҳнат воситалари сифатида) кенг қўлланилади. Айниқса жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида фан ва техника ютуқларидан, инновацион асосда ривожланишнинг улкан имкониятларидан миллий иқтисодиётнинг барча соҳаларида, жумладан хизматлар соҳасида унумли фойдаланилмоқда.

Моддий ишлаб чиқариш соҳасида яратилган, лекин хизмат кўрсатиш тармоқлари короҳоналарида ишлаб чиқариш ресурсларига айланган, яъни капиталлашган техника, мослама, бино ва иншоотлар хизмат кўрсатиш жараёнида янги қиймат яратмайдилар, балки ўз қийматларини аста-секинлик билан қисман-қисман амортизацион чегирмалар сифатида ишлаб чиқарилган хизматларга ўтказиб борадилар. Бинобарин, хизмат кўрсатиш соҳасида ва унинг алоҳида тармоқларида ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулот ҳамжмини шакллантиришда амортизацион чегирмалар ҳам тўла иштирок этади. Демак, хизматлар ҳажмини қимматбаҳо техника асбоб-ускуналар ва мосламаларни қўллаш, замонавий бинолардан фойдаланиш асосида тез суръатлар билан кенгайтириш учун реал имкониятлар мавжуд. Шу сабабли, назаримизда, хизмат кўрсатиш соҳаси иқтисодиётига фақат хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган ишчи ходимларнинг меҳнати билан яратилган қийматни ўзида акс эттирадиган янги кўрсаткич жорий этиш керак. Ушбу кўрсаткични “соф хизматлар” деб номлаш мақсадга мувофиқ бўлади, чунки

шундай ном унинг моҳиятига мос келади. Бизнинг назаримизда, хизматларга оид масалаларни ўрганишда айнан “соф хизматлар” кўрсаткичини қўллаш яхши ижобий натижалар беради, жумладан хизматлар соҳасининг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётига қўшаётган реал ҳиссасини баҳолашда ялпи хизматлар таркибида соф хизматларни, яъни хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган ишчи ва ходимларнинг меҳнати билан яратилган қийматини алоҳида ажратиб кўрсатиш соҳани ривожлантириш бўйича самарали давлат сиёсатини олиб бориш имконини яратади. Бундай маълумотларни Давлат статистика бошқармаси томонидан оммалаштириладиган расмий тўпламларда акс эттириш лозим. Соф хизматлар ҳақидаги маълумотлар хизматлар соҳасининг мамлакат тараққиётига қўшаётган ҳиссасини реал баҳолаш имконини яратиш билан бир қаторда, ушбу соҳа ва унинг алоҳида тармоқларида меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари ва уларнинг динамикаси, жонли ва жонсиз меҳнат ўртасидаги нисбат ва бошқа шунга ўхшаш бир қатор муҳим кўрсаткичларни ҳисоблаш учун асқотади.

1.6. Хизматлар соҳасини инновацион ривожлантиришни таъминлашда инвестицияларнинг ролини ошириш стратегияси

Ўзбекистоннинг келажаги, уни ривожланган мамлакатлар даражасига кўтариш стратегиясининг амалга ошиши авваламбор инновацион тараққиёт суръатларига боғлиқ. Иқтисодий ўсиш, диди баланд истеъмолчи диққат-эътиборини ўзига тортадиган сифатли товар ва хизматлар ишлаб чиқариш, миллий иқтисодиётнинг жаҳон бозоридаги мавқеини мустаҳкамлаш, янги бозорларни забт этиш, рақобатбардошликни ошириш, янги маҳсулот ишлаб чиқариш каби муаммолар ечимлари авваламбор инновация ва инновацион фаолият билан чамбарчас боғлиқ.

Инновацион тараққиёт Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг дунё бозоридаги рақобатбардошлигини ошириш, унинг жаҳон хўжалигидаги мавқеини мустаҳкамлаш учун истиқболли ва кенг имкониятлар яратиб бериши мумкин бўлган бош омил ҳисобланади. Ушбу омил устунликларидан унумли фойдаланиш, янги ва замонавий инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш, фан ва техника ютуқларини амалиётга кенг жорий қилиш бугунги куннинг энг долзарб муаммоларидан ҳисобланади. Шу йўл билан мамлакат-

да ишлаб чиқариш кучларининг сифат жиҳатидан тубдан фарк қиладиган ва юқори самара берадиган янги авлодини яратиш ҳамда унинг самарасини Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматларда мужассамлаштириш, яъни истеъмолчи барча талабларига тўла жавоб берадиган юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш асосидагина рақобатбардош миллий иқтисодиётни шакллантириш муаммосини ҳал этиш мумкин. Шу сабабли, иқтисодий юксалишнинг инновацион шаклига ўтиш учун реал имкониятлар яратиб берадиган инновацион муҳитни такомиллаштириш, бозор субъектларининг инновацион фаоллигини ошириш йўли билан ялпи ички маҳсулот таркибида инновацион асосда ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар улушини узлуксиз ошириб бориш лозим.

Инновацияларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётдаги роли ошиб борган сари, ушбу тушунчанинг моҳияти, унинг тарихи, келиб чиқиш сабабларига қизиқиш ҳам табиий равишда ортиб боради, илмий изланишлар қўлами кенгайиб, такомиллашиб боради. Кейинги йилларда мамлакатимизда инновацион ишланмаларга инвестицияларни фаол жалб этиш, унинг механизмлари, дастакларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этишга эътибор кучаймоқда. Бу эса “инновация” иборасининг моҳиятига қизиқишни кучайтирмоқда. “Инновация” оммавий ахборот воситаларида, илмий адабиётларда қўлланилмоқда ва кенг тарқалмоқда. У билан узвий боғлиқ бўлган бир қатор сўз бирикмалари ва иборалар ҳам мавжуд бўлиб: “инновацион иқтисодиёт”, “инновацион фаолият”, “инновацион жараён” ва бошқалар. “Инновация” ибораси ва у билан боғлиқ сўз бирикмалари ва тушунчаларнинг бутун дунё мамлакатлари, жумладан, Ўзбекистонда ҳам кенг тарқалишига сабаб, унинг иқтисодиётдаги ролининг ортиб бораётганлигидадир.

Бизнинг тадқиқотларимиз адабиётларда “инновация” тушунчасининг моҳиятини очишда ва унга тариф беришда турли хил ёндашувлар мавжудлигини кўрсатди. Инновация иборасини инсоният тарихида биринчи бор қўллаган, яъни шу иборанинг “ихтирочиси” австриялик иқтисодчи И.Шумпетер бўлиб, у ушбу иборани бозордаги рақобат курашида ғолиб чиқиш, тадбиркорликнинг даромадини кўпайтириш мақсадида ишлаб чиқариш омилларни янгича илмий-ташкилий асосда ўзаро мувофиқлаштиришни ифода этувчи тушунча сифатида қўллаган.

И.Шумпетернинг инновация тушунчасини ихтиро этганлиги ва уни қўллаганлигининг сабаби ўша пайтларда иктисодий тараққиётда юзага келган янги вазият эди. Ўша даврларда ишлаб чиқариш кучлари жуда ривожланиб кетди ва бунинг натижасида таклиф ҳажми беқиёс даражада кенгайди. Бозор ҳажмининг кенгайиши бозорда рақобат курашининг бениҳоят кескинлашиб кетишига сабаб бўлди. Бу рақобат курашида ғолиб чиқиш янгилик яратиш ва уни жорий этиш асосида эришилиши мумкин эди. Кескин рақобат кураши шароитида янги маҳсулот ишлаб чиқарадиган, янги бозорларни забт этади, ишлаб чиқариш омилларини янги асосда ўзаро қўшадиган тадбиркоргина катта ютуқларга эришилиши мумкин эди. Бошқача қилиб айтганда, иктисодий тараққиётда шундай бир вазият шаклландики, кескин рақобат курашида енгиб чиқиб, катта даромад олиш учун эски усул ва ёндашувлардан воз кечиш ва янги ёндашувларни қўллаш керак эди. Иктисодий тараққиётнинг ушбу муҳим жиҳатини тўғри ва ўз вақтида англаб етган иктисодчи олим И.Шумпетер тадбиркорлар иктисодий фаолиятида содир булиши лозим бўлган янгиликни, ўзгаришни “инновация” ибораси билан номлади. Иктисодий тараққиётда содир бўлган туб ўзгаришларнинг, янги ёндашувларнинг моҳиятини ўзида акс эттирган ушбу ибора шунча йиллар давомида ўзининг аҳамиятини йўқотгани йўқ. Аксинча, унга эътибор тобора кучайиб бормокда. Ўз вақтида И.Шумпетер тадбиркор фаолиятида содир булиши мумкин бўлган ва келажакда унинг ички ва ташқи бозордаги рақобатбардошлигини таъминлайдиган ўзгаришларнинг 5 та шаклини кўрсатиб берган эди:

1. Ишлаб чиқаришда янги техника ва технологик жараёнларни қўллаш. Янги техника ва технология маҳсулот сифатини яхшилаш, меҳнат унумдорлигини оширишнинг муҳим шarti, асосий омилли ҳисобланади. Демак, тадбиркор товар ва хизматлар ишлаб чиқаришда янги техника ва технологияни қўллаш асосида ўзи ишлаб чиқараётган товар ва хизматларнинг бозордаги рақобатбардошлигини ошириш имконини берадиган иккита муҳим вазифаларни бажаради. Биринчидан, товар ва хизматларнинг сифати ошади, иккинчидан, уларнинг таннарни пасаяди.

2. Янги хусусиятларга эга бўлган маҳсулотни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш. Тадбиркор маҳсулот хусусиятини ўзгартириш, унга янги хусусиятлар яратиш, кашф этиш асосида унинг истеъмол қийматини, нафлилигини оширишга эришади. Янги хусусиятларга

эга бўлган товар ишлаб чиқарилганда ва бозорга таклиф қилинганда, табиийки, дастлабки пайтларда тадбиркорнинг бошқа рақобатчилари бўлмайти ва у бозорда монополист, яъни яккахукумрон бўлади. Бу ҳолат муайян давр давом этади, яъни айнан шундай хусусиятларга ва истеъмол қийматиға эга бўлган товар ва хизматлар ишлаб чиқарувчилар сони кўпайиб кетганға қадар уни биринчи бўлиб ишлаб чиқаришни йўлга қўйган тадбиркор бозорда яккахукумрон бўлишға ва ундан юқори манфаат, фойда олишға эришади. Янги хусусиятға эга бўлган маҳсулотни ишлаб чиқаришни йўлга қўйган даврдан бошлаб, уни ишлаб чиқаришни бошқа тадбиркорлар томонидан ўзлаштирилиб, бозорда рақобат муҳитини юзаға келтирганларига қадар, тадбиркор бозорда юқори монопол мавқеға эга бўлади. Демак, янги хусусиятларға эга бўлган маҳсулотни ишлаб чиқаришни айнан биринчи бўлиб йўлга қўйиш тадбиркор учун катта фойда олиш манбаи бўлиб хизмат қилади.

3. Ишлаб чиқариш жараёнида янги хом ашёдан фойдаланиш. Маҳсулот ишлаб чиқаришда хом ашё муҳим рол ўйнайди, чунки тадбиркорнинг сарф-харажатлари таркибида у катта улушға эга. Ишлаб чиқариш ҳажми узлуксиз тарзда кенгайиб бориши оқибатида қимматбаҳо моддий ресурсларға бўлган талаб ҳам доимо ортиб боради. Натижада хом ашёнинг маҳсулот таннархидаги улуши ҳам тобора кўпайиб боради. Одатда янги хом ашё турларидан фойдаланиш, эски хом ашёни янгиси билан алмаштириш маҳсулот таннархини пасайтириш ёки унинг сифатини ошириш (хизмат қилиш муддатини узайтириш, ташқи кўринишини яхшилаш, мустаҳкамлигини ошириш, ёнғин хавфсизлигини таъминлаш, инсон саломатлигига салбий таъсирининг олдини олиш ва бошқалар) мақсадида амалға оширилади. Натижада маҳсулотнинг бозордаги рақобатбардошлиги ортади.

4. Ишлаб чиқаришни ҳамда унинг моддий-техника таъминотини ташкил этишдаги ўзгаришлар. Ишлаб чиқаришни янғича ташкил этиш асосида уни такомиллаштириш ҳар бир жамоа аъзоси ўртасида меҳнатни тўғри тақсимлаш, ортиқча меҳнат сарфларига барҳам бериш асосида вақтни тежаш иқтисодий қонун талабларини қондириш меҳнат жараёнларини илмий асосда ташкил этишни назарда тутайди. Ишлаб чиқаришнинг моддий-техника таъминотини ташкил этишни такомиллаштириш маҳсулот сифатини ошириш, техник шарт талабларига жавоб бермайдиган маҳсулот улушини

камайтириш имконини беради. Буларнинг барчаси тадбиркор сарф-харажатларининг камайишига, маҳсулот таннархининг пасайишига олиб келади ва шу билан бир қаторда, унинг бозордаги мавқеини мустаҳкамлайди.

5. Янги бозорларнинг забт этилиши. Тадбиркор ўз маҳсулотининг бозорини кенгайтирса, уни рақобатчилар сони ҳали жуда кам бўлган ёки улар ҳали умуман бўлмаган бозорларга олиб чиқса, монопол фойда олишга эришади. Айнан ана шу омил таъсири остида ҳар қандай янги маҳсулот дунё бозорлари бўйлаб тез тарқалади, мамлакатлараро меҳнат тақсимоти жараёнлари тамомланиб, ўзаро иқтисодий интеграция кучаяди.

Тадбиркорнинг юқори фойда олишга бўлган қаттиқ қизиқиши янги бозорларни забт этишга ундайди. Демак, И.Шумпетер иқтисодий фаолиятда товарнинг истеъмол қиймати ва қийматини ўзгартиришга молик ва пировард натижада тадбиркорнинг фойдасини оширишни таъминлайдиган ҳар қандай янгиликни инновация сифатида эътироф этган.

И.Шумпетер “инновация” иборасини дастлаб қўллаган даврдан буён кўп вақт ўтди. Шу давр мобайнида иқтисодий ўсиш омиллари таркибида ва мазмунида катта ўзгаришлар содир бўлди, инновацияларнинг иқтисодий тараққиётдаги роли ва аҳамияти жуда ошиб кетди ва бу жараён жадал суръатлар билан давом этмокда. Шунга мос равишда, иқтисодчиларнинг ҳам инновация ва у билан боғлиқ бошқа тушунчаларнинг моҳиятига, уни ривожлантириш муаммолари ва амалга ошириш йўлларига бўлган қизиқишлари ҳам мунтазам ортиб бормокда.

Ҳозирги кунда технология соҳасидаги инновацияларга оид халқаро стандартлар ишлаб чиқилган. Фан, техника ва инновациялар статистикасидаги халқаро стандартларга мувофиқ инновация қуйидагича талқин этилган: “Инновация инновацион фаолиятнинг охириги натижаси бўлиб, бозорга киритиладиган янги ёки такомиллашган маҳсулотда ифодасини топган ёки амалиётда фойдаланадиган такомиллашган технологик жараён ёйинки ижтимоий хизматлар кўрсатишда янгича ёндашув”. Ушбу таърифга кўра, инновация инновацион фаолиятнинг натижаси бўлиб ҳисобланади.

Юқорида изоҳланган инновация тўғрисидаги фикрларни умумлаштириб, шундай хулоса чиқариш мумкинки, “инновация” тушунчаси мазмунининг хусусиятини ўзгаришлар ташкил этади.

инновацион фаолиятнинг асосий функцияси эса ўзгаришлардан иборат.

Демак, инновация инновацион фаолиятнинг якуний натижаси бўлиб ҳисобланади. Ваҳоланки, кўп манбаларда инновацияга жараён сифатида қаралади. Лекин, бизнинг фикримизча, “инновация” тушунчаси “инновацион фаолият” тушунчалари ўзаро бир-бирига жуда яқин бўлса-да, улар бир-биридан фарқ қилади.

Кейинги йилларда, жумладан, ўтган 2015 йилда фаолият кўрсатаётган корхоналарни модернизация қилиш, иқтисодиётнинг барча тармоқларида, айниқса хизмат кўрсатиш соҳасида ишлаб чиқаришни техник ва технологик қайта жиҳозлаш ҳамда замонавий, юксак технологияларга асосланган янги ишлаб чиқаришни ташкил этишни тезлаштириш борасида қўйилган муҳим вазифаларнинг бажарилиши авваламбор инвестицион жараёнларни жадаллаштириш билан чамбарчас боғлиқ.

Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёт йўлини ўзида мужассам этган ўзбек моделининг энг муҳим тамойилларидан бири бўлган давлатнинг бош ислохотчи экани ҳақидаги принципдан келиб чиқиб, давлат томонидан микро ва макро даражада оқилона, фаол инвестиция сиёсати олиб борилмоқда. Буни ўзлаштирилган капитал қўйилмалар миқдорининг узлуксиз ўсиб бораётганлигидан ҳам англаб етиш мумкин. Рақамларга эътибор қаратадиган бўлсак, мамлакатимиз иқтисодиётини таркибий ўзгартириш, тармоқларни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашга доир лойиҳаларни амалга ошириш учун инвестицияларни жалб қилиш борасида бажарилаётган ишлар алоҳида эътиборга лойик. 2015 йилда ана шу мақсадларга барча молиялаштириш манбалари ҳисобидан 15 миллиард 800 миллион АҚШ доллари миқдорида инвестициялар жалб этилди ва ўзлаштирилди. Бу 2014 йилга нисбатан 9,5 фоиз кўп демакдир. Жами инвестицияларнинг 3 миллиард 300 миллион доллардан зиёди ёки 21 фоиздан кўпроғи хорижий инвестициялар бўлиб, шунинг 73 фоизи тўғридан-тўғри чет эл инвестицияларидир³⁰.

Мамлакат миллий иқтисодиёти ва унинг алоҳида соҳалари, жумладан хизмат кўрсатиш соҳаси иқтисодиётига киритилаётган

³⁰ И.А.Каримовнинг 2015 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2016 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузасидан. «Халқ сўзи»газетасининг №-11-сон, Тошкент, 2016 йил 16 январь.

инвестицияларнинг йилдан-йилга ўсиб боришида юртимиздаги мавжуд инвестицион ресурслар ва қулай инвестиция муҳити алоҳида аҳамият касб этаётганини таъкидлаш жоиз. Бунда айниқса қуйидаги асосий омилларни ҳам қайд этиш ўринлидир:

- сиёсий барқарорлик. Давлат томонидан барча ижтимоий-иқтисодий соҳаларда олиб борилаётган тизимли ислохотлар ва Ўзбекистонда истиқомат қилаётган 100 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари учун яратиб берилаётган тенг имкониятлар, ҳар бир шахс, ҳар қайси хўжалик юритувчи субъектга ўз имкониятларини тўлақонли намойиш этиши учун барча шароитларнинг мавжудлиги.

- миллий иқтисодиётнинг барқарор суръатларда ривожланиб бораётгани. Ўзбекистон ўз мустақиллигининг дастлабки йилларида бозор иқтисодиётига ўтишининг дунёда ўзбек модели сифатида тан олинган ўзига хос йўлини танлаб, уни изчил амалга ошириши натижасида МДХ (Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги) ҳудудидаги кўпгина давлатлардан фарқли равишда, ишлаб чиқариш ва аҳоли турмуш даражасининг кескин пасайиб, давлатнинг ички ва ташқи қарзлари ҳаддан зиёд ошиб кетишига йўл қўймасликка эришди. Ўзбекистон иқтисодиёти 1997-2003 йиллар давомида йилига 3,8-5,2 фоиз ўсиш суръатлари билан ривожланди. Қулай ишчан муҳит яратиш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашга қаратилган иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш жараёнларининг натижаси сифатида мамлакатимиз иқтисодиёти 2005 йилдан эътиборан йилига ўртача 8 фоиз даражасидаги юкори ва барқарор ўсиш суръатларини намойиш қила бошлади³¹.

- географик ва геосиёсий жойлашувига мувофиқ Ўзбекистон Марказий Осиёнинг чорраҳасида жойлашган бўлиб, самарали минтақавий ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиш, минтақавий ва трансмиллий лойиҳаларда иштирок этиш учун қулай транспорт коридорларига эга мамлакатдир³².

- ривожланган инфратузилманинг мавжудлиги. Мамлакатимизда транспорт инфратузилмасининг муҳим таркибий қисми бўлмиш темир йўллар, автомобиль йўллар ҳамда ҳаво йўллари яхши

³¹ Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогноزلари статистик тўплам. – Т.: “Ўзбекистон”, 2011. – 13-б.

³² Юлдашев Р.З. Инвестиционное обеспечение приватизированных предприятий в Узбекистане: управленческий аспект. Монография. – Т.: Иқтисодиёт, 2009. с. 93.

ривожланган. Темир йўллارнинг узунлиги 6,5 минг километр, автомобиль йўлларининг узунлиги 43,5 минг километрга тенг. Миллий авиакомпания томонидан мунтазам равишда дунёнинг 40 дан ошиқ шаҳарларига тўғридан-тўғри рейслар амалга оширилади, шунингдек, жаҳоннинг 24 та давлатида унинг 43 дан ортиқ ваколатхонаси бор. Республикада йилига 48 миллиард килловат соат электр энергияси ва 10 миллион килокалория иссиқлик энергияси ишлаб чиқарилади. Бу нафақат ички эҳтиёжимизни тўла таъминлаш, балки хорижга экспорт қилиш учун ҳам имкон яратади.

- қулай солиқ ва божхона сиёсати. Ўзбекистон иқтисодиётига қиритилаётган хорижий инвестициялар учун инвесторларга қатор имтиёз ва преференциялар яратилган ва уларнинг кафолати қонун билан мустаҳкамлаб қўйилган. Хусусан, улар мулк солиғидан, тадбиркорлик фаолиятидан олинаётган даромад солиғидан ҳамда бир қатор божхона божларини тўлашдан озод этилган.

- юксак салоҳиятга эга ишчи кучининг мавжудлиги. Ўзбекистон юқори салоҳиятга эга бўлган мутахассис кадрларга эга бўлиб, юртимизда аҳоли саводхонлиги даражаси 100 фоизни ташкил этади.

Мамлакатимизда ҳар тўрт кишидан бири олий ёки ўрта махсус маълумотга эгадир. Биргина таълим соҳасини оладиган бўлсак, мамлакатимизда ўз мазмун-моҳиятига кўра ўта самарали бўлган Кадрлар тайёрлаш миллий дастури муваффақиятли амалга оширилди. Ушбу дастур ўн икки йиллик яхлит мажбурий узлуксиз таълим тизимига ўтиш ҳамда таълим жараёнларининг сифатини тубдан ва тизимли равишда оширишга, кадрларнинг юксак даражадаги умумий ва касбий маданиятга эга бўлган янги авлодини тарбиялашга қаратилган махсус чора-тадбирларни амалга ошириш имконини берди. Аҳолининг турмуш шароитини ошириш, билим олиш имкониятларини кенгайтириш, саломатлигини мустаҳкамлаш, ишчи кучи сифатида ижтимоий фойдали меҳнатда иштирок этиш салоҳиятини юксалтириш давлатимиз ижтимоий сиёсатининг устувор йўналишларидан ҳисобланади. Шу маънода, юртимизда аҳоли муҳофазасини таъминлашдаги биринчи ва асосий вазифа – инсонни камол топтириш, унинг оила ва жамиятдаги ўрни ҳамда нуфузини кўтариш билан боғлиқ. Бинобарин, жамиятнинг инсонпарварлиги мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятининг қанчалик юксаклиги билангина эмас, балки бу салоҳият ҳар бир

кишининг фаровон яшаши ва ҳар томонлама ривожланиши учун йўналтирилганлиги билан ҳам баҳоланади.

Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийни диверсификациялаш, иқтисодий тармоқларининг рақобатдошлигини ошириш ҳамда маҳаллий ишлаб чиқариш корхоналарининг экспортдаги ҳажмини кенгайтиришга қаратилган инвестиция фаолиятини тартибга солувчи 50 дан ортиқ ҳуқуқий-меъёрий ҳужжат қабул қилинди, жумладан, “Концессиялар тўғрисида”ги, “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги, “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги, “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги, “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги, “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида”ги қонунлар айти шу мақсадга хизмат қилмоқда. Инвестицион сиёсатнинг ҳуқуқий базасини такомиллаштириш – миллий иқтисодийни инновацион ривожлантириш муаммоларини муваффақиятли ҳал этишнинг муҳим шарти ҳисобланади. Хизмат кўрсатиш соҳасида инновацион жараёнларни жадаллаштиришни инвестициялар таъминоти муаммоси янада долзарб аҳамиятга эга.

Хизматлар соҳасини инновацион ривожлантириш ва уларни инвестициялар билан таъминлашнинг ролини ошириш стратегиясини белгилашда инновацияларни инвестициялаш таъминоти билан боғлиқ жараёнларни самарали механизмларини яратиш муҳим аҳамият касб этади. Бу биринчи навбатда, минтақада инвестицияолди фаолиятини режалаштиришда намоён бўлади. Шунингдек, бундай фаолият алоҳида олинган инновацион лойиҳалардаги маҳаллий характерга эгаллиги билан ажралиб туради.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш ва уни мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг етакчи омилига айлантириш борасида изчил ва мақсадли сиёсат олиб борилмоқда. Узоқни мўлжаллаб олиб борилаётган макроиқтисодий сиёсатнинг амалий натижаси ушбу соҳанинг мамлакатда ишлаб чиқарилаётган ялпи ички маҳсулотдаги ҳиссасининг кескин ошишида, аҳоли бандлиги, даромадлари, турмуш даражасини шакллантиришнинг етакчи омилига айланганлигида ўзининг яққол ифодасини топмоқда. Мустақиллик йилларида хизмат кўрсатиш соҳасининг ЯИМдаги

улуши 33,8% дан (1990 йил)³³ 54,5 фоизгача (2015 йил) ошди. Ҳозирги кунда иқтисодиётда банд аҳолининг ярмидан кўпроғи хизмат кўрсатиш соҳасида иш билан таъминланган³⁴. Ушбу соҳанинг аҳоли истеъмолидаги улуши 58,9% га етди, хизматлар учун тўловларнинг аҳоли ялпи харажатларидаги улуши эса қарийб 30% ни ташкил этади³⁵. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш бўйича эришилган ютуқлар – марранинг охириги нуктаси эмас. Ўзбекистон Президенти томонидан келажакда ушбу соҳани янада жадалроқ суръатлар билан ривожлантириш ва унинг мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги улушини 54-56% га етказиш вазифаси қўйилди. Бундай вазифани бажариш айнан инновацион жараёнлар соҳа иқтисодий ўсишининг ҳал қилувчи омилига, уни таъминлашга қаратилган давлат сиёсати эса бутун макроиқтисодий сиёсатнинг ажралмас таркибий қисмига айланмоғи лозим. Иқтисодиёти бағоят ривожланган Ғарб давлатлари амалиёти миллий иқтисодиёт ранаки ва унинг тобора глобаллашиб бораётган жаҳон бозоридаги мавқеи айнан янги техника ва технологияларни жорий этиш ҳамда улардан унумли фойдаланиш билан боғлиқ эканлигидан, инновацион жараёнлар кескин иқтисодий рақобат курашида ғолиб чиқишнинг асосий воситасига айланганлигидан далолат бермоқда. Мутахассисларнинг фикрига кўра, ривожланган мамлакатларда иқтисодий ўсишда инновацияларнинг улуши 70% дан то 100% гача етади. Иқтисодчилар эмпирик тадқиқотлар натижасида фан тараққиёти ва илми ривожлантиришга харажатларнинг ЯИМдаги улушини 0,1% га ошириш узок келажакда унинг ҳажмини 12% гача ошириш мумкин, деган хулосага келадилар. Шу боисдан Европа Иттифоқи мамлакатларига фан тараққиёти учун сарфларнинг ЯИМдаги улуши 3% гача етказиш тавсия этилган. Ҳозирги кунда ушбу кўрсаткич ривожланган мамлакатларда 0,3-0,5% ни ташкил этаётганлигини инобатга олиш, уни 3% гача кўтариш иқтисодий ўсиш нуктаи назаридан қандай амалий натижаларга олиб келиши мумкинлиги тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш қийин эмас.

³³ Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларда мўлжалланган прогнозлари. статистик тўплам. - Т "Ўзбекистон", 2011й., 49, 98-66.

³⁴ Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 2015 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг якунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурунинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишлаган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси //Халқ сўзи, 16 январь 2016 йил.

³⁵ Ўзбекистонда ижтимоий ривожланиш ва турмуш даражаси. Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси тўплами. -Т.: Тошкент.: 2012, 14-6.

Ривожланган мамлакатлар учун 3% нисбий жиҳатдан унча юкори туюлмаса-да, миқдор жиҳатдан – бу жуда салобатли кўрсаткич. Жоиз бўлса, ривожланган мамлакатлар ЯИМнинг анча-мунча мамлакатлар ЯИМнинг мутлақ миқдоридан ҳам кўп. Масалан, йиллик ЯИМнинг ҳажми 15,2 трлн.долларни (2011 йил) ташкил этадиган АҚШ учун унинг 3 фоиз 450 млрд.долларни ташкил этади ва у миқдор жиҳатидан Покистон – 393 млрд.доллар (2006) ҳамда Украина 136 млрд.доллар (2010) биргаликда оладиган ЯИМ умумий ҳажмига тенг бўлмаса ҳам, лекин шунга яқин.

Юкоридагилардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, ривожланган мамлакатлар томонидан инновацион фаолиятни ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг бош омилига айлантириш мақсадидаги ҳаракатлари бутун дунё мамлакатларига берилган ўзига хос чақириқ, айнан инновацион асосда ривожланишга қаратилган даъват сифатида қаралмоғи лозим.

Дунёнинг ривожланган мамлакатлари замонавий инновацион иқтисодиётни шакллантиришда аллақачон қўлга киритган ютуқлари бир томондан, уларнинг келажакда ўз ҳудудларида инновацион жараёнларни янада жадаллаштириш, миллий иқтисодиётнинг жаҳон бозоридаги мавқеини мустаҳкамлашда илм-фандан унумли фойдаланиш бўйича белгиланган салобатли мақсад ва вазифалари, иккинчи томондан ҳеч бир мамлакатни инновацион фаолият самарасидан тўла фойдаланиш муаммоларига бефарқ, қўл қовуштириб туриши учун сира йўл қўймайди. Глобаллашув жараёнлари тобора жадаллашуви натижасида жаҳон бозорида юзага келган кескин рақобат муҳити шароитида иқтисодий тараққиёт пойгасида пешқадамлик қилаётган Ғарб давлатлари томонидан бутун дунё мамлакатларига инновацион ривожланиш борасида майдонга ташланган чақириқларга нисбатан эътиборсиз бўлган ҳар қандай мамлакат келажакда иқтисодий қолоқликка ва қарамликка маҳкум этилиши, тараққиёт пойгасида ортда қолиши муқаррар. Ҳозирги кунда рақобатбардош миллий иқтисодиётни шакллантириш ва жаҳон бозорида, яъни халқаро меҳнат тақсимоотида, муносиб ўринни эгаллашнинг ягона йўли – инновацияларни ижтимоий-иқтисодий юксалишнинг бош омилига айлантиришдан иборат. Инновацион жараёнлардан ортда қолиш ҳам, уларга нисбатан эътиборсиз бўлиш ҳам сира мумкин эмас. Бу объектив зарурат.

Инновацияларнинг саноатдаги роли ва аҳамиятини инкор этмаган ҳолда, унинг илмий тадқиқотлар ва ишланмаларни жорий этиш натижаси сифатида миллий иқтисодиётнинг бошқа барча соҳа ва тармоқлари учун ҳам жуда аҳамиятли эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Ҳозирги кунда ушбу атама турли вазиятларда турлича мазмунда ишлатилади, унга турли хил талқин ва изоҳлар берилади, инновация соҳасида пайдо бўлган муаммоларни ечишда турли хил ёндашувлар мавжуд. Уларнинг тафсилоти таҳлилига алоҳида тўхталмасдан, ҳозирги кунда инновацияларнинг нафақат ишлаб чиқариш, балки фан, маданият, таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқа хизмат турларида ҳам тараққиёт ва такомиллашиш воситасига айлантириш ўта зарур ва жуда аҳамиятли эканлигини алоҳида қайд этиш лозим. Бугунги кунда айнан хизмат кўрсатиш соҳасида инновацион жараёнларни жадаллаштиришнинг муҳимлиги, аҳамиятлилиги, долзарблигини бугунги реал иқтисодий ҳаётни бир неча белгилайдиган муҳим хусусиятларини эътиборга олиш лозим.

Биринчиси, ҳозирги кунда хизмат кўрсатиш соҳаси миллий иқтисодиётнинг етакчи соҳасига (мамлакат ялпи ички маҳсулотдаги улуши, иқтисодиётда банд аҳоли сонига улуши, аҳоли исътемоли харажатларидаги улуши, жами харажатлар таркибидаги улуши, бюджет даромадларини шакллантиришдаги улуши ва ҳоказолар), мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг бош омилига айланганлиги. Модомики, асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар бўйича хизмат кўрсатиш соҳаси гегемонлиги ўрнатилаётган экан, миллий иқтисодиётда инновацион жараёнларнинг ривожланиш даражаси ҳам, миллий инновацион тизим самарадорлиги ҳам, табиийки, биринчи навбатда, айнан ана шу соҳанинг инновацион салоҳияти, соҳада кечаётган инновацион жараёнлар самарадорлиги билан белгиланади. Демак, миллий инновацион тизим истиқболларини ва унинг миллий иқтисодиётнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини таъминлашдаги ижобий таъсирини оширишни хизмат кўрсатиш соҳасининг иштирокисиз тасаввур қилиб ҳам, унга эришиб ҳам бўлмайди.

Иккинчиси, хизмат кўрсатиш соҳасида инновацион жараёнларнинг нисбатан (моддий ишлаб чиқариш соҳасига) суст ривожланганлиги ва демак, бу соҳада инновацион жараёнларни ривожлантириш имкониятларининг кенглиги. Яқин вақтларгача хизмат кўрсатиш соҳаси, унинг тармоқларига А.Смит ва умуман

мумтоз иқтисодий мактаб намоёндалари даврларидан мерос қолган эскича муносабат сақланиб қолган эди. Мазкур қарашларга биноан, хизмат кўрсатиш билан боғлиқ меҳнат унумсиз меҳнат ва бу соҳа мамлакат миллий бойлигини шакллантиришда иштирок этмайди, мамлакатнинг миллий бойлиги фақат моддий ишлаб чиқаришда (саноат, қишлоқ хўжалиги) унумли меҳнат воситасида яратилади. Хизмат кўрсатиш соҳасига нисбатан бундай “муносабат”да бўлиш, уни иккинчи даражали, мамлакат миллий бойлигини яратишга дахлсиз соҳа сифатида қараш, ушбу соҳа муаммоларига, қолаверса, соҳада инновацион фаолиятни ривожлантиришга эътиборсизлик кайфиятининг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Фақат Ўзбекистон ўзининг мустақиллигига эришгандан сўнг, ушбу соҳага муносабат тубдан ўзгарди, уни ривожлантириш эса давлат иқтисодий сиёсатининг устувор йўналиши сифатида қараладиган бўлди. Демак, соҳа тармоқлари ва корхоналарида инновацион фаолиятни ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар ҳам яратилди.

Учинчиси, хизмат кўрсатиш соҳаси хўжалик субъектларининг бозор муносабатларига кириб бориши, ушбу соҳада ҳам миллий иқтисодиётнинг бошқа соҳа ва тармоқлари сингари ишлари, иқтисодий ислохотлар натижасида бозор муносабатлари қарор топди. Хизмат кўрсатиш соҳасида хусусий мулк асосида фаолият юритаётган субъектларнинг пайдо бўлиши, босқичма-босқич нодавлат секторининг вужудга келиши тармоқлараро ва тармоқ ичидаги рақобат муҳитини яратиш ва аста-секин такомиллаштириш учун асос бўлди. Эркин бозор муносабатлари ҳамда кескин рақобат ноёб ва нодир ресурслардан унумли фойдаланишга, ҳар бир бирлик ресурс сарфларига имкон қадар кўпроқ ва сифатлироқ натижалар олишга қаратилган инновацион фаолиятни жадаллаштиришнинг муҳим омилга айлантирди. Агар мустақиллик йилларида Ўзбекистон миллий иқтисодиёти ислохотлар йўли билан маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор муносабатларига асосланган замонавий иқтисодий тизимга ўтмаганда эди, инновацион тараққиёт ҳақидаги гоё ва даъватлар оддийгина шиорга айланиб қолган бўлар эди.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, яъни хизмат кўрсатиш соҳасида инновацион жараёнларни жадаллаштириш имкониятлари кўплиги ва истикболлари кенглигини ҳисобга олган ҳолда, айнан шу соҳага эътиборни кучайтириш, уни ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг ҳозирги босқичида Ўзбекистон миллий иқтисодиёти

рақобатбардошлигини ошириш ва тобора глобаллашиб бораётган жаҳон бозоридаги мавқеини мустаҳкамлашнинг асосий омили сифатида қараш якин ва узоқ келажакда катта амалий натижалар беради.

1.7. Ўзбекистон иқтисодиётининг ривожланишида хизмат кўрсатиш соҳасининг ўрни ва истиқболли йўналишлари

Амалга оширилаётган кенг қўламли иқтисодий ислохотлар иқтисодиётни модернизациялаш, ишлаб чиқаришни техник-технологик янгилаш шароитида республикада туризм ва хизматлар соҳасини янада юқори суръатлар билан ривожланишига олиб келмоқда.

Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти ва барқарор иқтисодий ўсишига эришишдаги давлат сиёсатининг устувор вазифаларидан бири – аҳолига хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлган муаммоларни ҳозирги кун талабларидан келиб чиққан ҳолда ҳал этиш, бу соҳа учун ўта муҳим бўлган рақобатбардошлик жараёнларини фаоллаштириш масалалари ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасининг ташкилий бошқарув тузилмасида хизматлар турларини тўғри шакллантириш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бунда хизмат кўрсатиш билан боғлиқ жараёнларни янада ривожлантириш ва самарадорлигини оширишга ҳар доим катта эътибор бериш лозим бўлади. Мамлакатимизда хизматлар соҳаси учун қулай имкониятлар яратиш борасидаги изчил ислохотлар бугунги кунда ўз самарасини бермоқда. Хусусан, И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Иқтисодиётимизни таркибий ўзгартириш ва диверсификация қилишни чуқурлаштириш, бандликни таъминлаш, аҳолининг даромади ва ҳаёт сифатини оширишнинг муҳим омил ва йўналишларидан бири тарикасида хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш борасидаги тизимли ишлар изчил давом эттирилмоқда”³⁶. Жумладан, хизматлар соҳасини кенг ривожлантириш мақсадида республика ҳукумати томонидан “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш Дастури”³⁷ ишлаб чиқилиб, 2016 йилгача

³⁶ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси.

³⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-1754-сонли қарори. 10.05.2012й.

мамлакатимизнинг ялпи ички маҳсулотида хизмат кўрсатиш соҳасининг улушини 55 фоизга етказиш, шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари ҳудудларининг қурилишини режалаштиришда тасдиқланган меъёрлардан келиб чиққан ҳолда минтақалар аҳолисига турли ижтимоий ва коммунал-маиший хизмат кўрсатиш сифатини ошириш ва улардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш масалалари кўзда тутилган. Шуларга мувофиқ, “Республикамизда 2015 йилда ялпи ички маҳсулот ўсишининг ярмидан кўпи хизмат кўрсатиш соҳаси ҳиссасига тўғри келгани бу тармоқнинг иқтисодийтимиздаги ўрни ва таъсири нақадар катта эканини кўрсатади. Бугунги кунда хизмат кўрсатиш соҳасининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 2010 йилдаги 49 фоиздан 54,5 фоизга етди. Жами банд аҳолининг ярмидан кўпи ушбу соҳада меҳнат қилмоқда”³⁸.

Бундан ташқари, мустақиллик йилларида хизмат кўрсатиш соҳасининг жадал суръатлар билан ривожланиши миллий иқтисодийтда чуқур таркибий ўзгаришлар содир бўлаётганлигини, қолаверса, ушбу соҳага жалб этилаётган моддий, молиявий, меҳнат ресурслари кўламининг кескин кенгайиб бораётганлигини кўрсатади. Қишлоқ жойларда сўнгги уч йилда 22 минг 800 дан ортиқ лойиҳа амалга оширилди, кўрсатилаётган хизматлар ҳажми 1,6 баробар, қишлоқда бир кишига тўғри келадиغان хизматлар ҳажми 1,5 баробар ошганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир.³⁹

Маълумки, хизмат кўрсатиш соҳаси республикамизда 13 та асосий турлари бўйича тақсимланади. Улар: Алоқа ва ахборотлаштириш, компьютерни дастурлаштириш, молия (банк, суғурта хизматлари ва молиявий лизинг), транспорт, қурилиш, технологик ускуналарга техник хизмат кўрсатиш ва уларни таъмирлаш бўйича, қишлоқ хўжалик техникалари, савдо ва умумий овқатланиш хизматлари, таълим ва соғлиқни сақлаш, туристик, маиший ва бошқа хизмат турлари киритилган.

Яқин келажакда компьютерни дастурлаштириш, шунингдек, савдо ҳамда умумий овқатланиш хизматлари бўйича энг юқори ўсиш суръати 2,4 баробар ортиши кутилмоқда. Соғлиқни сақлаш,

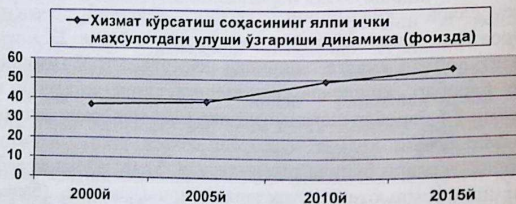
³⁸ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси маълумотлари.

³⁹ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг 2015 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг яқинлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишлаган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 16 январь 2016 йил.

туристик, маиший ва технологик ускуналарга техник хизмат кўрсатиш ва уларни таъмирлаш бўйича хизматлар соҳасида ўсиш 2,3 баробар бўлиши прогноз қилинмоқда.

Бугунги кунда аҳолининг фаровон ва қулай шароитда ҳаёт кечиришлари учун хизматлар соҳасида бир қатор қулайликлар таъминлаб берилмоқда. Натижада мамлакатимизнинг қишлоқ жойларида сервис инфратузилмасининг ривожланиши эвазига қишлоқ аҳолисининг яшаш тарзи шаҳар аҳолисининг яшаш тарзига яқинлашмоқда.

Мамлакатимиз иқтисодиётини диверсификация қилиш ва таркибий ўзгартириш бўйича аниқ йўналтирилган комплекс чоратadbирларни амалга ошириш натижасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик билан биргаликда, ушбу соҳада хизмат кўрсатиш соҳасининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши ҳам ортиб бормоқда. Жумладан, хизмат кўрсатиш соҳасининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 2000 йилда 37 фоизни, 2005 йилда 38,7 фоизни, 2010 йилда 49 фоизни, 2015 йилда 54,5 фоизни ташкил қилди (1.7.1-чизма).

1.7.1-чизма. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши

Бугунги кунда хизматлар сифати юқорилигининг асосий мезони бўлиб, мазкур соҳани давлат томонидан қўллаб-қувватланаётганлиги ҳисобланади. Хусусан, хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш мақсадида бир қатор ишлар амалга оширилган бўлиб, ушбу ишларнинг давоми сифатида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 26 февралда “2016-2020 йилларда хизматлар соҳасини ривожлантириш дастури

тўғрисида”ги 55-сонли Қарори қабул қилиниши алоҳида аҳамиятга эга.

Мазкур қарорда хизматлар соҳаси корхоналари фаолиятини балансли ривожлантириш ва диверсификациялашни таъминлаш, улар кўрсатадиган хизматларнинг рақобатбардошлигини ва сифатини ошириш белгиланган бўлиб, қарорга мувофиқ хизматлар соҳасини ривожлантиришга тижорат банклари томонидан бериладиган кредитларнинг прогноз ҳажмлари кўпайтирилди. Бундан ташқари, ушбу қарорда кўзда тутилган чора-тадбирлар хизматлар соҳасининг устун ва барқарор ривожланишига имкон беради :

- хизматлар соҳасини ривожлантириш ҳисобига ялпи ижтимоий маҳсулотни кўпайтириш, унинг республика иқтисодиётидаги улушини 48,7 фоизга етказиш;

- 2020 йилга бориб қишлоқ жойларида хизматларни 1,8 бараварга ўстириш;

- муҳандислик-коммуникация, йўл-транспорт инфратузилмасини ривожлантириш, тармоқларда замонвий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш ҳисобига хизматлар соҳаси таркибий ўзгаришларини жадал ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш;

- рақобат муҳитини шакллантириш, кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектларини ривожлантиришга қўмаклашиш;

- турли инновация хизматлари, янги алоқа воситаларини кенгайтириш;

- аҳолининг телекоммуникация тармоқларидан фойдаланиши, техник имкониятларини таъминлаш, улар асосида сифатли хизматлар кўрсатиш, телефон алоқаси ва телевидениенинг рақамли тизимларига тўлиқ ўтиш, 2020 йилга бориб алоқа ва ахборотлаштиришнинг республика иқтисодиётидаги улушини 2,5 фоизгача етказиш;

- энг янги электрон, тўлов технологияларини жорий этган ҳолда хизматларни ривожлантириш;

- соғлиқни сақлаш соҳасида юкори технологияли хизматларни янада ривожлантириш.⁴⁰

⁴⁰ Қаримов И.А. Бош мақсадимиз – мавжуд кийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир. / Ўзбекистон Республикаси биринчи президенти Ислам Қаримовнинг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий

Демак истикболда хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш ҳисобига унинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини 2020 йилда 48,7 фоизга етказиш, республика бўйича йиллик ўсиш суръатларини (олдинги йилга нисбатан 111,2 фоиздан 113,3 фоизга, яъни 2015-2020 йиллар давомида 1,8 мартага ошириш назарда тутилмоқда. Шу жумладан, алоқа ва информацион технологиялар хизматини 119,6 фоиздан 127,8 фоизга, молиявий хизматларни 112,2 фоиздан 113,0 фоизга, транспорт хизматларини 107,0 фоиздан 109,4 фоизга, овқатланиш ва яшаш хизматларини 111,5 фоиздан 112,7 фоизга, савдо хизматларини 110,0 фоиздан 111,0 фоизга, бошқа хизматларни эса 111,5 фоиздан 112,7 фоизга ошириш вазифаси белгиланди (1.7.1-жадвал).

Таъкидлаш жоизки, хизматлар соҳасини ривожлантириш узок давом этувчи ва мураккаб жараён ҳисобланади. Айниқса, унинг таркибидаги тузилмаларни барпо этиш учун уларнинг иқтисодий табиатидан келиб чиққан ҳолда алоҳида ёндашув зарур бўлиб, бу борадаги тадбирлар босқичма-босқич ва изчил равишда амалга ошириб борилиши лозим. Шунга кўра, мамлакатимизнинг Биринчи Президенти И.А.Каримов, авваламбор, бозор шароитида хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида ўзаро муносабатларни таъминлайдиган муҳит яратиш зарурлигини таъкидлаган ҳолда хизматлар бозорини яратиш биринчи даражали вазифалардан эканлигини кўрсатиб берди.

Республикаимизнинг қишлоқ жойларида ҳам хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш катта аҳамиятга эгадир. Бугунги кунда ушбу соҳани кенгрок ривожлантириш чора-тадбирларини қўллаш зарурдир. Қишлоқда аҳоли жон бошига тўғри келадиган хизматлар кўрсатиш ҳажми шаҳардагига нисбатан анча ортда қолмоқда. Шунингдек, қишлоқ жойларида алоқа хизмати, банк-молия ва коммунал хизматлар соҳасини ривожлантириш учун катта салоҳият мавжуд бўлиб, ундан самарали фойдаланиш зарур.

ривожлантириш якунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. // "Халқ сўзи", 2016 йил 16 январь.

**Ўзбекистон Республикасининг 2016-2020 йилларга
мўлжалланган хизматлар соҳасини ривожлантириш бўйича
мақсадли параметрлари⁴¹ (олдинги йилга нисбатан % да)**

№	Хизматларнинг номланиши	2016й	2018й	2020й	2020 йил 2016 йилга нисбатан
	ЯИМдаги улуши	47.5	48.2	48.7	
	Ўзбекистон Республикаси	111.2	112.2	113.3	
	Шу жумладан :				
1	Алоқа ва информация хизматлари	119.6	123.8	127.8	2.9 марта
2	Молиявий хизматлар	112.2	112.5	113.0	1.8 марта
3	Транспорт хизматлари	107.0	108.2	109.4	1.5 марта
3.1	Шу жумладан автотранспорт хизматлари	108.0	108.4	109.5	1.5 марта
4	Овқатланиш ва яшаш хизматлари	111.5	112.1	112.7	1.8 марта
5	Савдо хизматлари	110.0	110.5	111.0	1.6 марта
6	Кўчмас мулк хизматлари	107.0	108.6	110.0	1.5 марта
7	Таълим доирасидаги хизматлар	108.3	108.9	110.0	1.5 марта
8	Соғлиқни сақлаш доирасидаги хизматлар	113.7	113.8	114.0	1.9 марта
9	Ижара хизматлари	112.0	112.3	112.8	1.8 марта
10	Маиший хизмат товарлари ва компю-терларни таъмирлаш хизматлари	110.0	110.5	111.0	1.6 марта
11	Индивидуал хизматлар	110.0	110.9	111.5	1.7 марта
12	Архитектура, муҳандислик изланувчанлик ва техник синов ва таҳлиллар хизматлари	111.5	111.7	111.9	1.7 марта
13	Бошқа хизматлар	111.5	112.1	112.7	1.8 марта

Шунингдек, 2016-2020 йилларда хизматлар соҳасини
ривожлантириш дастурида қишлоқ жойларидаги хизматлар

⁴¹ Каримов И.А. Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамадан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодийётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир. / Ўзбекистон Республикаси биринчи президенти Ислам Каримовнинг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якуналари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурининг энг муҳим устувор йўналишлари бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //“Халқ сўзи”, 2016 йил 16 январь.

соҳасини ривожлантириш бўйича мақсадли параметрлар ишлаб чиқилган бўлиб, уни амалга оширишда, яъни қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш соҳасини янада ривожлантириш учун қуйидагиларга катта аҳамият берилган:

- қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш соҳасини кенгайтириш имкониятларидан фойдаланган ҳолда, барча мавжуд ресурсларни жалб қилиш;

- коммунал ва ахборот-коммуникация технологиялари соҳаларида қўшимча кичик корхоналарни ташкил этиш;

- ичимлик суви билан таъминлаш тизимини модернизациялаш ва таъмирлаш бўйича бажариладиган ишларни жадаллаштириш;

- қишлоқ жойларида кўрсатилаётган хизматлар ҳажми ва турини кўпайтириш ва янги истиқболли хизмат турларини жадал ривожлантириш;

- қишлоқ жойларида автоматлаштирилган молия тўловларига ўтиш, электрон пул ўтказишни такомиллаштириш;

- қишлоқ аҳолисига таълим хизматларини кўрсатиш ва пуллик таълим хизматларини ташкил этиш, фуқароларнинг маълумот эгаллаш билан боғлиқ хизматларини ташкил этиш ва кенгайтириш;

- қишлоқ аҳолисининг тиббий маданиятини оширишда тиббий хизматларни жорий этиш ва юқори хизмат кўрсатишни такомиллаштириш.

Хизматлар соҳасини ривожлантиришга қаратилган бу каби чоратadbирларнинг кенг миқёсда амалга оширилиши маълум вақт ичида ушбу соҳа муассасалари фаолиятининг кенгайиши, иш самадорлигининг ошиши ва пировард натижада иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши орқали республикаимз аҳолиси моддий фаровонлигининг янада юксалишига имкон яратади.

Бугунги кунда фаолият юритаётган кичик бизнес субъектларининг 80,4 мингтагини ёки 81 фoизи айнан хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият юритмокда.

Республика бўйича соҳада фаолият юритаётган 2 мингдан ортик корхоналар дастур доирасида белгиланган имтиёзлардан фойдаланмокда.

Соҳада ривожланишнинг асосий юқори суръатлари молия, қурилиш, соғлиқни сақлаш, алоқа ва ахборотлаштириш, компьютерда дастурлаш, қишлоқ хўжалиги техникаларига техник

хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш ҳамда маиший хизматларида кузатилди.

Алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, соҳа ўсишига таъсир кўрсатаётган асосий омиллардан бири бу кичик бизнес соҳасига яратиб берилаётган қулайликлар, имкониятлар, қулай инвестицион иқлим ҳамда тижорат банклари томонидан ажратилаётган кредит маблағлари ҳисобланади. Мисол тариқасида келтириш мумкинки, соҳада фаолият юритаётган субъектларга 2012-2015 йиллар мобайнида 4 трлн 167,5 млрд сўм кредит маблағлари ажратилган. Шунингдек, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурлари амалга оширилиши натижасида ҳисобот даврида 51,9 мингта лойиҳа амалга оширилган.

Қолаверса, қишлоқ жойларида ҳамда намунавий лойиҳалар асосида қурилган уй-жойлар массивларида хизматлар ва сервис соҳасини ривожлантириш юзасидан 2013-2015 йиллар мобайнида қарийб 22 мингдан ортиқ лойиҳалар ишга туширилди.

Хизмат кўрсатишда хусусий тадбиркорлик фаолиятини молиялаштириш, аксарият ҳолларда уларга банклар томонидан кредит бериш орқали амалга оширилади. Банк муассасалари хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият юритиш билан биргаликда, тадбиркорлик субъектларига ҳам хизмат кўрсатиб, уларнинг ривожланишига муҳим туртки бўлади. Банклар хусусий мулк эгалари ва кичик корхоналар фаолияти билан боғлиқ операцияларни бажаришга ўз маблағларини сафарбар этиб хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорликнинг барқарор фаолиятини таъминлайди.

Қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш ҳамда сервис соҳасини жадал ва мувозанатлашган тарзда ривожлантириш, қишлоқ аҳолисининг замонавий юқори технологик ва бозор хизмат турларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш, бунинг асосида янги иш ўринларини яратиш ва аҳоли даромадлари оширилишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 17 апрелда қабул қилинган “2013-2016 йилларда қишлоқ жойларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини жадал ривожлантириш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 1957-сонли Қарорига мувофиқ, 2013-2016 йилларда қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият юритувчи

тадбиркорлик субъектларига 406,4 млрд сўм миқдорида кредит маблағлари ажратиш кўзда тутилган эди.⁴²

Мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш орқали унинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини ошириш, аҳолини иш билан банд қилиш, улрнинг реал дароматларини кўпайтириш, айниқса, кишлок жойларида аҳоли турмуш фаровонлигини яхшилашда ушбу соҳани молиялаштириш муҳим аҳамият касб этади. Молиялаштириш меҳнатга лаёқатли, иқтидорли аҳолини ишга жалб этиш орқали даромад олиш манбаларини кенгайтириш, турмуш фаровонлигини яхшилаш асосида хизмат кўрсатиш субъектларига янги иқтисодий ривожланиш имкониятларини очиб беришдан иборат.

Хизмат кўрсатиш соҳасини жадал ривожлантиришнинг муҳим йўналишларидан бири – соҳа корхона ва ташкилотларининг хўжалик фаолиятини самарали молиялаштириш ва кредит ресурслари билан таъминлашдан иборат. Таҳлил натижалари бўйича, 2015 йилда барча молиялаштириш манбалари ҳисобидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига республика бўйича 12 112 00 млн сўм ажратилган кредитларнинг 13,6 фоизи ёки 1 644 532 млн сўми тўғридан-тўғри хизматлар соҳасини ривожлантиришга йўналтирилганлигини кўришимиз мумкин.

2016 йил 1 январ ҳолатига кўра, республикамызда 26 та тижорат банки фаолият кўрсатаётган бўлиб, шундан 7 таси хусусий ва 5 таси чет эл капитали иштирокидаги банклар ҳисобланади. Бугунги кунда республика ҳудудларида тижорат банкларининг 854 та филиали фаолият кўрсатмоқда. Банк муассасаларини аҳоли зич жойлашган манзилларга яқинлаштириш мақсадида тижорат банкларининг 4295 та мини-банк ва маҳсус кассалари ташкил этилган. Уларнинг 2221 таси кишлок жойларидаги аҳоли ва фермер хўжаликларига сифатли банк хизматларини кўрсатиб келмоқда⁴³.

Мазкур соҳа бўйича олиб борилган тадқиқотлар давомида республикамыз, вилоят, шаҳар ва туманларда, хусусан, кишлок жойлари ҳамда бориш қийин бўлган узоқ ҳудудларда филиаллари ва шахобчалари фаолият кўрсатаётган банк муассасалари фаолияти ҳамда уларнинг кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари фаолиятини молиялаштирилиши ва кредитлар бериш

⁴² www.lex.uz

⁴³ www.cbu.uz

механизми, Ўзбекистон Республикаси Халқ банки ва Агробанк муассасаларининг интернетдаги расмий сайтларидаги маълумотлар асосида ўрганиб чиқилди.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Халқ банки томонидан, хизмат кўрсатиш соҳасидаги тадбиркорлик субъектларига:

- айланма маблағларни тўлдириш мақсадида миждознинг кредит лаёқатини ҳисобга олиб, 3 йилдан 5 йилгача, кредит ставкасини кўриб чиқиш учун воситачилик ҳақи олмасдан, йиллик фоиз ставкаси 18-22 фоизгача бўлган, кредит таъминоти кредит миқдоридан 125 фоиз қийматда бўлиши шарти билан тижорат кредитлари;

- ушбу соҳага капитал киритиш ва асосий воситаларни сотиб олиш мақсадида кредит лаёқатини ҳисобга олиб, 3 йилдан 5 йилгача миждознинг, кредит ставкасини кўриб чиқиш учун воситачилик ҳақи олмасдан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси бўйича, кредит таъминоти кредит миқдоридан 125 фоиз қийматда бўлиши шарти билан имтиёзли кредитлар;

- хизмат кўрсатиш соҳасида ускуналарни импорт қилишни узок муддатли молиялаштириш учун 3 йилдан 5 йилгача бўлган муддатга, 15 фоиз аванс ва 85 фоиз аккредитив берилиши бўйича экспорт агентликларининг иштирокида узок муддатли молиялаштириш;

- хизмат кўрсатиш учун ихчам ўлчамли ускуналарни сотиб олиш, бизнесни кенгайтириш ва ривожлантириш, сервис хизматларини тақдим этиш, туристик хизматларни ривожлантириш учун 1 йилдан 3 йилгача бериладиган, фоиз ставкаси 18 фоиз ва ундан юқори бўлган ҳамда кредит суммаси энг кам иш ҳақининг 1000 бараваригача бўлган микрокредитлар;

- айланма маблағларни тўлдириш, кўчар ва кўчмас мулкларни сотиб олиш, капитал таъмирлаш, техник қайта қуроолантириш (модернизация) харажатларини қоплаш, бизнесни кенгайтириш учун 1 йилдан 3 йилгача бериладиган, фоиз ставкаси 18 фоиз ва ундан юқори бўлган, кредит таъминоти ликвид кўчар ва кўчмас мулк, акциялар бўлган миллий валютадаги кредитлар кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига бериб келинмоқда.

2015 йилда акциядорлик тижорат Халқ банки томонидан 12109 та кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик вакилларига 1 трлн

6.9 млрд сўмлик кредитлар ажратилиб, 2014 йилга нисбатан 134.8 фоизга ўсиши таъминланган. Жумладан, 7581 та тадбиркорга ажратилган микрокредитлар ҳажми 305.9 млрд сўмни ташкил қилиб, 2014 йилга нисбатан 1.4 баробарга ёки 138 фоизга ўсиши таъминланган. Кичик бизнесни молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида 4160 та аёл тадбиркорларни қўллаб-қувватлашга 125.6 млрд сўм, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришга 210.3 млрд сўм, касб-хунар коллежларини 3566 нафар битирувчиларига тадбиркорлик фаолиятини бошлаш учун 33.6 млрд сўмлик, шунингдек, оилавий тадбиркорликни қўллаб-қувватлашга 2642 та лойиҳа 49.9 млрд сўмлик кредитлар ажратилган.

Агробанк томонидан 2015 йилда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кредитлаш борасида улкан ишлар амалга оширилди. Соҳага 2014 йилга нисбатан 130 фоиз кўп, яъни 931 млрд сўм микдорида кредит маблағлари ажратилиб, 275 млрд сўмлик микрокредит хизматлари кўрсатилган. Шундан 270 млрд сўм маблағ аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини таъминлашга қаратилган лойиҳаларга, 38,4 млрд сўмлик кредитлар эса касб-хунар коллежлари битирувчиларининг соҳага доир бизнес-режаларини қўллаб-қувватлашга йўналтирилган. Натижада 77.5 мингта янги иш ўринлари ташкил этилган.⁴⁴

Бироқ, тадқиқотлар натижасидан шу ҳол аниқланди-ки, хизмат кўрсатиш соҳасидаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини молиялаштириш борасида мамлакатимизда бир қатор ижобий кўрсаткичлар билан бир қаторда, бу борада маълум камчиликлар мавжуд. Жумладан :

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка асосаланган хизмат кўрсатиш соҳасини молиялаштиришда барча имкониятлардан тўлиқ фойдалана олмаганлиги, хусусан, кишлққ жойларида хизмат кўрсатиш соҳасидаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни молиялаштиришнинг алоҳида йўналиш бўйича кредит линиялари очилмаганлиги;

- бугунги кунда республикаимизда ташкил этилган давлат, акциядорлик тижорат, хусусий ва хорижий капитал иштирокидаги банклар (йил январь ҳолатига) 26 тани ташкил этса-да, ушбу банклардан асосан 4 тасининг (Ўз.Р ТИФ Миллий банк, Агробанк

⁴⁴ www.agrobank.uz

АТБ, Микрокредитбанк АТБ, ДТ Халк банки) филиаллари республикамизнинг барча ҳудудлари, хусусан, қишлоқлар, тоғли ҳудудлар ва бошқа аҳоли пунктлари жойлашган туманларда мавжудлиги, қолган банкларнинг филиаллари эса факатгина вилоят марказлари, шаҳарларда ташкил этилганлиги;

- ҳудудларда ташкил этилган банк филиалларида банк хизматлари тадбиркорлик субъектларига ўз вақтида ва сифатли кўрсатилишида камчиликлар мавжудлиги;

- қишлоқ жойларида аксарият аҳолининг интернет билан ишлаш учун имконияти йўқлиги инobatган олиниб, фуқароларнинг тадбиркорлик фаолиятига қизиқтириш, уларни молиялаштириш бўйича яратилган қулайликлар, хусусан, банк томонидан берилаётган кредитлар, кредитларнинг фоизлари ва муддатлари тўғрисида маҳалла ва қишлоқларда тарғибот ишлари олиб бориш етарли даражада йўлга қўйилмаганлиги;

- молиялаштириш ишларини жадаллаштириш мақсадида аҳолининг бўш турган маблағларини омонатларга жалб қилиш бўйича ишлар талаб даражасида ташкил этилмаганлиги;

- тадбиркорлик субъектларига кредит беришда (гаров, яъни кредит таъминоти кўчар ва кўчмас мулк қўйиш талаби) муаммолар мавжуд бўлса-да, уларни бартараф этиш борасида қўшимча имкониятлардан фойдаланиш даражаси пастлиги;

- аксарият кредитлар нақд пулда берилмаслиги, фоиз юқорилиги, унинг ривожланиши учун имтиёзли давр берилмаслиги, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолияти, хусусан, улар томонидан қишлоқ жойларида ташкил этилаётган хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланишига таъсирининг юқорилиги.

Юқорида қайд этилганлардан келиб чиқиб, хизмат кўрсатиш соҳасидаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини молиялаштиришдаги мавжуд муаммоларни бартараф этилиши бўйича қуйидагиларни амалга ошириш борасида ўзимизнинг айрим тақлифларимизни беришни лозим деб топдик.

Баринчидан, банк филиалларини қишлоқлар, тоғли ҳудудлар ва бошқа аҳоли пунктларида ташкил этилишини босқичма-босқич таъминлаш;

Иккинчидан, банкларга имтиёз ва енгилликлар бериш асосида қишлоқ жойларда микромолиявий хизматларга муҳтож аҳолини

тўлик камраб олувчи микромолиялаш механизмини яратиш ва амалиётга жорий этиш.

Учинчидан, хизмат кўрсатиш соҳасидаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг хусусиятларини инобатга олиб, банклар томонидан микромолиялаш бўйича янги имтиёзли кредит линияларини очиш.

Тўртинчидан, туманларда мавжуд бўлган банк филиаллари томонидан кўрсатилаётган банк хизматлари сифати ва механизмини яхшилаш масаласини хизматлар соҳасида фаолият юритаётган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига кулайликлар яратиш нуктаи назаридан қайта кўриб чиқиш.

Бешинчидан, молиялаштиришда кредит таъминоти бўлмаган, бироқ, кишлок жойларида аҳолига зарур бўлган хизматлар ташкил этишни таклиф этаётган хизмат кўрсатиш соҳасидаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига гаровсиз кредит бериш механизмини ишлаб чиқиш, бунда кўшимча имкониятлардан фойдаланишни йўлга қўйиш.

Олтинчидан, хизмат кўрсатиш соҳасидаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига бир қатор янги имтиёзларни шакллантириш. Яъни, фойсиз банк кредитлари бериш, кредит уюшмалари ташкил этиш, мақсадли кредитлар ажратиш ва бошқалар.

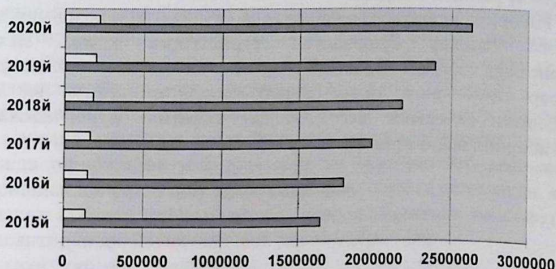
Еттинчидан, кишлок жойларида хусусий тадбиркорликка асосланган хизмат кўрсатиш соҳасини молиялаштиришнинг бошқа шакллари (субсидия, субвенция, хорижий молия институтлари маблағлари ва бошқалар) фойдаланиш орқали, хизмат кўрсатиш соҳасидаги тадбиркорлик субъектларини молиялаштиришнинг янги йўналишларини кенгрок жорий этиш.

Юқорида қайд этилган хизмат кўрсатиш соҳасидаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини молиялаштиришни такомиллаштириш чора-тадбирларини амалга ошириш мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш орқали унинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини ошириш, аҳолини банд қилиш, уларнинг реал даромадларини кўпайтириш, айниқса, кишлок жойларида аҳоли турмуш фаровонлигини яхшилаш имкониятларини оширади, деб ўйлаймиз.

Хизмат кўрсатиш соҳасига республикамиз ва Самарканд вилояти бўйича 2015-2020 йилларда ажратилган ва ажратиладиган кредитлар динамикаси эътиборга молик (1.7.2-чизма).

1.7.2-чизма.

**2015-2020 йилларда хизмат кўрсатиш соҳасига
йўналтирилган ва йўналтириладиган кредитлар динамикаси
(млн. сўмда)**

Истиқболда банк муассасаларида рақобат муҳити шаклланиб, хизмат кўрсатиш сифатини ошириш имконияти яратилади. Бунда банк муассасалари хизмат кўрсатиш соҳасидаги хусусий мулк эгалари ва кичик корхоналар фаолияти билан боғлиқ операцияларни бажаришга ўз маблағларини сафарбар этиш орқали, ушбу соҳадаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг барқарор фаолият юритишини таъминлайди.

Мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасини янада ривожлантириш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз:

- қишлоқ жойларида, айниқса, чекка ҳудудларда хизмат кўрсатиш соҳасини янада кенгайтириш;
- туризм ва хизмат кўрсатиш соҳасидаги тадбиркорлик субъектларини имтиёзли кредит ресурслари билан таъминлашни такомиллаштириш;
- туризм оламида ўтказиладиган жаҳон ярмаркалари, фестиваллар ва бошқа намоишларни мамлакатимизда ташкил этиб ўтказиш

ва давлатимизнинг юқори туристик салоҳияти ҳақида инвесторларни хабардор қилиш;

- туризм ва хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият юритувчи ходимларнинг малакасини ошириш;

- туристик бизнесни яратиш учун ахборот таъминоти ва реклама фаолиятини ривожлантириш;

- соҳанинг ривожланишида хорижий сармоя ва инвестицияларнинг ролини ошириш.

Юқорида келтирилган фикрлардан кўзланган мақсад мамлакатимизга ташриф буюрадиган туристларга ҳамда маҳаллий туристларга хизмат кўрсатиш сифатини янада такомиллаштириш ва бозор талабларига тўлиқ жавоб берадиган туризм ва хизмат кўрсатиш саноатига эга мамлакат сифатида дунё ҳамжамияти эътиборини жалб этишдан иборат.

II БОБ.

ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ АСОСИДА АҲОЛИ ҲАЁТ ФАРОВОНЛИГИНИ ЮКСАЛТИРИШНИНГ ИСТИҚБОЛЛАРИ

2.1. Хизматлар ва аҳоли турмуш даражаси: ўзаро боғлиқлиги ва ривожланиш истиқболлари

Мамлакатимизда изчиллик билан амалга оширилган ислохотлар, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, жамиятни модернизациялаш, иқтисодиётни эркинлаштиришга қаратилган чоралар миллий иқтисодиётда жиддий миқдор ва сифат ўзгаришларга олиб келди. Мустақиллик йилларида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлида амалга оширилаётган ислохотлар ва туб ўзгаришлардан кўзланган бош мақсад – мамлакат аҳолисининг турмуш даражасини узлуксиз равишда ошириш ва уни ривожланган мамлакатлар даражасига кўтаришдан иборат. Ушбу муҳим вазифани амалга оширишда, яъни мамлакат аҳолиси учун муносиб турмуш даражаси ва сифатини шакллантиришда, хизматларнинг алоҳида ўрни бор.

Аҳоли турмуш даражасини ошириш ҳар қандай иқтисодий тизимнинг барча муаммолари марказида туради ва ижтимоий-иқтисодий тараққиёт соҳасида барча уринишлар пировард натижада шу бош муаммони ечишга қаратилган бўлади. Шу сабабли ижтимоий фаровонлик ва турмуш даражасига оид масалалар қадим замонлардан бери кўплаб иқтисодчиларнинг эътиборини ўзига жалб қилган.

Аҳоли турмуш даражаси кишилар ҳаётий фаолиятининг кўп қирраларини ўзида мужассамлаштирган мураккаб ижтимоий-иқтисодий категория бўлиб, кишиларнинг ҳаётий эҳтиёжларининг кондирилиш меъёри ҳисобланади. Ҳар бир кишини канча миқдордаги ва қандай сифатдаги товар ва хизматларни истеъмол қилиши унинг турмуш даражаси сифатида тавсифланади. Шунингдек, аҳоли турмуш даражаси давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсати самарадорлигини баҳолашнинг энг муҳим мезонидир.

Аҳоли турмуш даражасини ифодалашда бир-бирига яқин ёки чамбарчас боғлиқ бир қатор атамалар мавжуд. Улар жумласига турмуш шароити, турмуш даражаси, турмуш сифати, турмуш тарзи, турмуш фаолияти хавфсизлиги, меҳнат фаолияти сифати, аҳоли фаровонлиги тушунчаларини киритиш мумкин. Юқорида келтирилган турли атамалар бир мазмунни англатгандек бўлса-да, баъзи ҳолларда улар

ўртасидаги фарқ муайян характер касб этади, мазмуни бир-биридан сезиларли даражада фарқланади. Биз амалга оширган илмий тадқиқот мақсади нуктаи назаридан, бу атамалар ичида аҳоли турмуш даражаси тушунчаси муҳим аҳамиятга эга.

Иқтисодчи олимлар орасида аҳоли турмуш даражаси тушунчаси, уни шакллантиришда товарлар ва хизматларнинг роли тўғрисида турли қарашлар мавжуд. Мамлакатимиз ва хорижий олимларнинг аксарият кўпчилиги аҳоли турмуш даражасининг мураккаб ижтимоий-иқтисодий категория эканлигини эътироф этганлари ҳолда, унинг мазмун-моҳиятини турлича тавсифлайдилар.

Бизнинг назаримизда, инсоният таракқиётининг ҳозирги босқичида ҳар қандай мамлакатда ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулотнинг ярмидан зиёди айнан хизматлар соҳаси ҳиссасига тўғри келганлигига, аҳоли истеъмоли таркибида унинг ҳиссаси қарийб 75-80 фоизга етганлигига ва аҳоли турмуш даражасини шакллантиришнинг бош омилига айланганлигига қарамасдан, ушбу соҳа “аҳоли турмуш даражаси” тушунчасига берилган таърифларда ўзининг ёрқин ифодасини топмаган. Фикримизнинг исботи сифатида унга берилган бир қатор таърифларни келтирамыз. Русча-ўзбекча лугатда⁴⁵ аҳолининг турмуш (фаровонлик) даражаси қуйидагича изоҳланган: “Аҳоли турмуш даражаси – кишилар эҳтиёжларининг қондирилиш даражаси”⁴⁶. Ушбу изоҳда кишиларнинг умуман эҳтиёжлари ҳақида сўз юритилган. Адабиётларда аҳоли турмуш даражасига берилган таърифларда унга асосан иқтисодий категория сифатида қараш ҳоллари кўп учрайди. Масалан, айрим тадқиқотчилар “Аҳоли турмуш даражаси уларни ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматлар билан таъминланиши ҳамда кишилар эҳтиёжининг бу неъматлар билан қондирилиши даражаси сифатида аниқлаш мумкин”⁴⁷, деб таъриф беришган. Шунга яқин таърифни В.И.Гурьев муаллифлигида чоп этилган ўқув қўлланмада⁴⁸, А.В.Сиденко, М.В.Матвеевалар муаллифлигида тайёрланган дарсликда ҳам учратиш мумкин. Бир қатор олимлар ушбу таърифга маълум даражада аниқлик киритиб, «Аҳоли турмуш даражаси –

⁴⁵ Русча-ўзбекча лугат. II-том. Т. ЎСЭ Бош редакцияси. 1984. -643 бет.

⁴⁶ А.Ўлмасов, Н.Тўхлиев. Бозор иқтисодиёти. Қисқа лугат - маълумотнома. Т. -Қомуслар бош таҳририяти, 1991. -10-б.

⁴⁷ Ш.Шодмонов, Р.Алимов, Т.Жўраев. Иқтисодиёт назарияси Т.-“Молия”-2002, 367б.

⁴⁸ «Турмуш даражаси – мураккаб ижтимоий-иқтисодий категория бўлиб, аҳолининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш даражасини ифодалайди» (таржима муаллифни). Гурев В.И. Основы социальной статистики. Учеб. пособие. М. Финансы и статистика, 1991, 67-б.

ижтимоий-иқтисодий тушунча бўлиб, у кишиларнинг моддий ва маънавий-маърифий эҳтиёжларининг кондирилиши ҳамда турмуш шароитининг яхшиланиш даражасини тавсифлайди»⁴⁹, «Аҳоли турмуш даражаси – ижтимоий-иқтисодий тушунча бўлиб, у кишиларнинг моддий ва маданий-маиший эҳтиёжларининг кондирилиши ҳамда ижтимоий турмуш шароитининг яхшиланиб бориши каби тушунчаларни ўз ичига олади»⁵⁰, каби фикрларни баён этганлар ўз мазмун-моҳияти жиҳатидан ушбу таърифларга ватандош олимларимиздан Б.К.Ғойибназаров томонидан келтирилган назарий қарашлар анча яқин туради: «Аҳоли турмуш даражаси – ижтимоий-иқтисодий категория бўлиб, у кишиларнинг моддий ва маиший эҳтиёжнинг кондирилиши ҳамда ижтимоий турмуш шароитининг яхшиланиб бориши каби тушунчаларни ўз ичига олади»⁵¹.

Аҳоли турмуш даражасига берилган таърифлар орасида М.Г.Назаров берган таъриф эътиборга молик: «Аҳоли турмуш даражаси – бу инсонлар ҳаёт фаолиятининг энг аввало, реал ижтимоий-иқтисодий шароитлар йиғиндисини ифодаловчи мураккаб ва кўп қиррали категория бўлиб, ижтимоий тараққиётнинг муҳим тавсифи ҳисобланади»⁵². Ушбу ва юқорида келтирилган бошқа таърифларда турмуш даражасининг кенг камровли ва бошқа барча кўрсаткичлар билан ўзаро чамбарчас боғлиқлиги эътироф этилиши билан бир қаторда, унинг нафақат иқтисодий, балки айтиб беришнинг ўзида, муҳим ижтимоий категория ҳам эканлиги ўз ифодасини топган.

Аҳоли турмуш даражасининг моҳиятини очишда бир гуруҳ олимлар айнан хизматлар билан таъминланганлик даражаси билан боғлиқ равишда ёндашганлар⁵³. Масалан, Қ.Х.Абдурахмонов, К.Х.Зокирова Х.Т.Тоҳирова муаллифлигида тайёрланган «Аҳолининг ижтимоий муҳофаза қилиш» номли ўқув қўлланмасида аҳоли турмуш даражаси тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: «Турмуш даражаси деганда, аҳолининг моддий ва номоддий неъматлар ва

⁴⁹ Абдуллаев Ё. Макроиқтисодий статистика. Ўқув қўлланма. Т. Мехнат, 1998, 181б.

⁵⁰ Акрамов Э.А., Соатов Н.М. Статистика асослари. Дарслик. Т. Ўқитувчи, 1989, 385б.

⁵¹ Ғойибназаров Б.К. Аҳоли турмуш даражасини статистик баҳолаш. Монография. Т.: Фан, 2005, 5-б.

⁵² Назаров М.Г. Курс социально-экономической статистики. ЮНИТИ-ДАНА, 2005, с. 57.

⁵³ Абдурахмонов Қ.Х., Зокирова А.Х., Тоҳирова. Х.Т. Аҳолининг ижтимоий муҳофаза қилиш. Ўқув қўлланма. Т. «Ўзбекистон ёшлар уюшмаси Адабиёт жамғармаси», 2004.; Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебник. М.: Экономист, 2005.; Поков Ф.И. Экономическая теория. Учебник для вузов. СПб.: Питер, 2006.;

Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. Т.: Мехнат, 1995.; Ғойибназаров Б. К. Аҳоли турмуш даражасини статистик баҳолаш. Монография. Т.: Фан, 2005 ва бошқалар.

хизматлар билан таъминланганлик ҳамда уларни истеъмол қилиш даражаси тушунилади»⁵⁴. Айниқса В.Н.Салин ҳамда Е.П.Шпаковскаялар томонидан келтирилган фикрлар анча кенг ва бошқа муаллифлар томонидан берилган таърифлардан сезиларли даражада фарқ қилади: «Аҳоли турмуш даражаси – аҳолини шахсий истеъмол кондирилишининг моддий имкониятларини характерлайди. У меҳнат шароити, аҳоли даромадлари ва харажатлари даражаси ва тузилмаси, бўш вақтдан фойдаланиш, соғлиқни сақлаш, маданий, санъат ва бошқаларнинг ривожланиш даражаси каби жиҳатларни ўз ичига олади»⁵⁵. Яъни, турмуш даражаси аҳолининг нафакат моддий ва маънавий, балки унинг хизматларга бўлган эҳтиёжларини кондирш даражасини ҳам ўз ичига олишини эътироф этадиган олимлар сони тобора кўпайиб бормокда. Факат юқорида келтирилган таърифда “номоддий” неъматлар ва “хизматлар” алоҳида ажратиб кўрсатилмаган. Агар “хизматлар” “номоддий” неъматларга кирмайдиган бўлса, унда “номоддий” неъматлар нималардан таркиб топганлиги мавҳум бўлиб қолмокда.

Ушбу ҳолатлардан келиб чиккан ҳолда ва амалга оширилган назарий тадқиқотлар натижасида аҳоли турмуш даражасига қуйидагича таъриф беришни маъқул деб топдик. Аҳоли турмуш даражаси – кенг камровли ижтимоий-иқтисодий категория бўлиб, у аҳолининг моддий ва маънавий неъматлар, турли-туман хизматлар билан таъминланганлик даражаси (истеъмол ҳажми) ҳамда қулай ва хавф-хатарсиз ҳаёт кечириш учун зарур шароитларнинг мавжудлиги билан ўлчанади. Ушбу таърифда биз “турмуш даражаси” тушунчасининг ўта мураккаб ва кўп қиррали мазмунга эга эканлигини алоҳида таъкидладик. У қандайдир битта баҳолаш мезони, кўрсаткич ва омиллар билан эмас, балки кишилар ҳаётининг турли қирраларини ифодаловчи бир қанча кўрсаткич ва омиллар тизими ҳамда буларнинг ичида турли-туман хизматлар алоҳида ўрин тутиши билан тавсифланади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда хизматлар соҳасининг аҳоли турмуш даражасини шакллантиришдаги ролини баҳолаш мақсадида бир қатор макроиктисодий кўрсаткичларни таҳлил қилдик. Ушбу соҳада яратилаётган ялпи ички маҳсулотнинг мамлакат ялпи ички маҳсулотигаги улуши 33,8 фоиздан (1990 йил) 54,5 фоизгача

⁵⁴ Абдурахмонов Қ.Х., Зокирова Қ.Х., Тохирова Х.Т. Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш. Ўқув қўлланма. Т.: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси», 2009. -74 б.

⁵⁵ Салин В.Н., Шпаковская У.П. Социально-экономическая статистика. Учебник М.: Юрист, 2001, с. 339.

(2015 йил) ошди, аҳоли истеъмолида эса пуллик хизматларнинг улуши мос равишда 10,2% дан 15,8% гача кўтарилди⁵⁶.

Юқорида келтирилган статистик маълумотлар оддийгина кўринсада, хизматлар соҳасининг жадал суръатлар билан ривожланаётганлигидан ва унинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги мавқеининг тобора мустаҳкамланаётганлигидан мамлакат миллий иқтисодиётининг тараққиётининг қуйроқ босқичидан юқориқ босқичига, яъни индустриал жамиятдан постиндустриал жамият томон тез ривожланиб бораётганлигидан далолат беради.

2.1.1-жадвал

Иқтисодиёт тармоқларининг 1991-2015 йилларда Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг тармоқлар бўйича таркибий ўзгариши⁵⁷

№	Кўрсаткичлар	Йиллар									
		1991	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
1.	Иқтисодиёт жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
2.	Сапоат	26,3	17,1	14,2	20,7	24,0	24,0	24,0	24,2	24,1	24,0
3.	Қишлоқ хўжалиги	37,4	28,1	30,1	25,0	17,5	17,6	17,5	17,6	17,2	17,0
4.	Қурилиш	10,4	7,1	6,0	4,9	6,4	6,1	5,9	6,0	6,8	6,7
5.	Хизматлар	26,2	34,6	37,2	38,4	45,1	44,5	44,9	44,2	51,8	54,5
6.	Соф эгри солиқлар	-0,3	13,1	12,5	11,0	7,0	7,8	7,7	8,0	8,4	8,0

Бундан ташқари, мустақиллик йилларида хизматлар соҳасининг жадал суръатлар билан ривожланиши миллий иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришлар содир бўлаётганлигини, қолаверса, ушбу соҳага жалб этилаётган моддий, молиявий, меҳнат ресурслари кўламининг кескин кенгайиб бораётганлигини кўрсатади. Жами банд аҳолининг ярмидан кўпи ушбу соҳада меҳнат қилаётганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир⁵⁸.

⁵⁶ Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 2015 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг якунилари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишлаган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 16 январь 2016 йил.

⁵⁷ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

⁵⁸ Ўша жойда.

Юқоридагилардан хулосамиз шундан иборатки, хизмат кўрсатиш соҳасининг ҳолати, ушбу соҳада ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулотнинг ҳажми ва унинг мамлакатда ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулотдаги улуши, соҳада банд бўлган аҳоли сони ва унинг иқтисодиётда банд бўлган аҳоли сонидаги улуши, аҳоли истеъмоли таркиби ва унда хизматлар айрим турларининг нисбати каби бир қатор муҳим кўрсаткичлар ёрдамида хизматлар соҳасининг, биринчидан, мамлакат иқтисодий юксалишидаги аҳамиятини баҳолаш имконини берса, иккинчидан, унинг ижтимоий тараққиётдаги ўрнига баҳо бериш учун асос бўла олади. Мамлакатнинг иқтисодий равақи аҳоли реал даромадларининг ошишида ўз ифодасини топса, унинг ижтимоий тараққиёти аҳоли истеъмоли таркибида хизматларнинг улуши (муҳими шундаки, аҳоли даромадлари қўпайиб, харид қилиш (тўлов) қобилияти ошиб борган сайин, пуллик хизматларнинг жами хизматлардаги салмоғи ҳам ошиб боради⁵⁹) ва улар алоҳида турларининг нисбати билан белгиланади. Бизнинг назаримизда, жамият ривожланиб, ундаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар такомиллашиб борган сайин мамлакатда хизматлар, биринчидан, миқдор жиҳатдан ўсади, иккинчидан, сифат жиҳатдан яхшиланади, учинчидан, турлар бўйича кенгаяди ва тўртинчидан, аҳоли истеъмолидаги нисбати бўйича такомиллашади⁶⁰.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб оғишмай жуда катта эътибор қаратиб келган ва барча ислохотларнинг пировард мақсади сифатида қаралаётган масалага яна бир марта тўхтатиб, шундай деган: “Аҳоли фаровонлиги ва турмуш даражасини муттасил ошириш билан боғлиқ масалалар доимо эътиборимиз марказида бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади”⁶¹. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти ривожининг 2011-2015 йилларга мўлжалланган асосий кўрсаткичлари бўйича шу йиллар мобайнида аҳолининг ялпи даромадини 2,6 баробар қўпайтириш, харид қобилияти паритети бўйича аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулотни 1,5 баробар ошириш

⁵⁹ Бинобарин пуллик ва бепул хизматларнинг жами хизматлар таркибидаги нисбати, ушбу нисбат билан иқтисодий ўсиш ўртасидаги боғлиқлик, унинг аҳоли турмуш даражаси ва сифати кўрсаткичларига таъсири ва шу каби бир қатор масалалар бугунги кунда ўз ечимини қутаётган долзарб илмий-назарий муаммолардан саналади.

⁶⁰ М.М.Мухаммедов. Хизматлар соҳасининг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги “хизмат”и қанча? Сервис журнал, №4 2015й, 5-б.

⁶¹ Каримов И.А. “2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва деверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. Халқ сўзи, 2015 йил, 16 январь, 3 - б.

прогнозлаштирилган эди. Шу даврнинг ўтган йиллари мобайнида ялпи ички маҳсулот ҳажмининг ва аҳоли реал даромадларининг ўсиш суръатлари мўлжалланган марралар даражасида бўлди. Яқин ва узоқ келажакда (2016-2020 ва ундан кейинги йилларда) ҳам аҳоли реал даромадларининг тез суръатлар билан ўсишини таъминлаш учун етарли шарт-шароит ва имкониятлар мавжуд бўлиб, уларнинг реал ҳаётда рўёбга чиқаришга, яъни аҳоли турмуш даражаси ва сифатини муттасил юксалтириб боришга тўсқинлик қиладиган ҳеч қандай асос ёки жиддий сабаблар йўқ, деб хулоса чиқарсак, ўйлаймизки, ушбу хулосани рад этадиган ёки унинг тўғрилигини шубҳа остига қолдирадиган илмий ғояларни илгари суриш кийин. Шу сабабли хизматлар соҳасининг аҳоли турмуш даражасига таъсирига алоҳида эътибор қаратдик.

Хизматларнинг ҳиссаси мамлакат иқтисодиётида узлуксиз тарзда ва тез суръатлар билан ошиб борар экан, ушбу соҳанинг аҳоли турмуш даражасига таъсирини аниклаш мақсадида уларга таъсир этувчи омилларни моделлаштиришнинг илмий ва методологик асосларини яратишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик. Тадқиқот жараёнида ривожланган мамлакатларда аҳолининг турмуш даражасини оширишга маълум хизматлар таъсирини муқобил математик модели яратилиб, уни атрофлича таҳлил қилиш орқали мазкур соҳа жараёнларига ўзгартиришлар киритиб бориш тажрибаси борлигини аниқладик. Айниқса соғлиқни сақлаш, таълим, савдо, сугурта ва бошқа айрим турдаги хизматларнинг аҳоли турмуш даражасига таъсири ва уни кучайтириш соҳасидаги хориж тажрибаси эътиборга молик. Афсуски, Ўзбекистонда айрим хизмат турларининг, ҳаттоки умуман хизмат кўрсатиш соҳасининг аҳоли турмуш даражасига таъсирини аниқлаш асосида хизмат соҳасини такомиллаштириш, ушбу соҳадаги камчиликларни бартараф қилиш чора-тадбирларини кўриш масалалари ҳали илмий асосда йўлга қўйилмаган.

Умуман Ўзбекистонда хизмат кўрсатиш соҳасидаги жараёнларни моделлаштириш борасида ватандош олимларимиз томонидан бир қатор жиддий, эътиборга молик тадқиқотлар амалга оширилган. Лекин мавжуд тадқиқотлар кўпроқ экстрополяция-статистик моделларни қўллашга, иқтисодий катталиклар орасидаги сонли боғлиқликларни ўрганишда эконометрик моделлардан фойдаланишга қаратилган.

Масалан, Б.С.Махмадиев ҳудудий бошқариш тизимларида аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасининг мажмуавий ривож истикболини

белгилаш услубиятини ишлаб чиққан ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасининг ҳолати ва таракқиёти йўналишларини таҳлил қилиб, соҳа тармоқларининг бозор иқтисодиётига ўтиш шароитидаги таракқиётига доир асосий чора-тадбирлар тўғрисида ўзининг концепциясини таклиф этган. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаси кўрсаткичларининг ҳудудий тармоқлар бўйича мажмуавий истикболини белгилашнинг эконометрик моделини ишлаб чиққан⁶².

И.О.Улашев аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасини прогнозлаштириш орқали уни ривожлантириш имкониятларини рўёбга чиқаришга ҳаракат қилган. Бунда аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасини макро даражада режалаштириш ва прогноз қилиш услублари билан хизмат кўрсатиш соҳасини истикболини белгилашда кўп мезонли мувофиқлаштиришни ривожланишини макроиқтисодий даражада кўриб чиққан⁶³.

Юқорида қайд этилган тадқиқотлар хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш ҳамда ушбу соҳа тармоқларига жалб этилган ресурслардан оқилона фойдаланиш муаммоларини ҳал этишда муҳим ўрин тутди. Лекин ушбу тадқиқотларда хизмат кўрсатиш соҳаси билан аҳоли турмуш даражаси ўртасидаги узвий боғлиқлик, шунингдек, ушбу соҳа тармоқлари фаолиятининг пировард натижада аҳоли учун қулай ва фаровон турмушни шакллантиришда тутган ўрни ҳам таъсир қилиш даражаси муаммоларига эътибор қаратилмаган. Ваҳоланки, бизнинг нуктаи назаримизда хизмат кўрсатиш соҳасини жадал суръатлар билан таракқий эттириш, хизмат турларини кўпайтириш, уларнинг сифатини яхшилаш – бу шунчаки тадбир эмас, балки аҳоли турмуш даражасини ва сифатини оширишга қаратилган бош стратегик мақсадга эришишнинг воситаси. Шу сабабли биз хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш орқали аҳоли турмуш даражасини ошириш йўллариини ишлаб чиқиш муаммосини ҳал этишда моделлаштириш усулидан фойдаланишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Мавзуга методологик жиҳатдан тўғри ёндашиш мақсадида хизмат кўрсатиш соҳасига тааллуқли бўлган ва аҳоли турмуш даражасига қучли таъсир кўрсатиши мумкин бўлган кўрсаткичларни ажратиб

⁶² Махмадиев Б.С. Прогнозирование развития сферы услуг населению в территориальных системах управления (на примере Кашкараринской области): дис. канд экон. наук. -Т:НПО Кибернетика. 1993. 69 б.

⁶³ Улашев И.О., Махмадиев Б.С. Эконометрические модели прогнозирования показателей развития сферы услуг населению области Сб. //Вопросы моделирования и информатизации экономики, Т-1992, вып. 5, 97-104 бб.

олдик. Барча омиллар таркибида қуйидаги омилларни ажратиб ўрганиш лозим деган хулосага келдик:

z_1 -хизмат кўрсатиш соҳасида яратилган ялпи минтакавий маҳсулот, реал нархларда (млрд.сўм);

z_2 -хизмат кўрсатиш соҳасида бандлар (минг киши);

z_3 -хизмат кўрсатиш соҳасида бандларнинг жами бандлардаги улуши (%);

z_4 -аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш (минг. сўм);

z_5 -товар сотиб олиш ва хизматларга тўловлар (млрд. сўм);

z_6 -хизматларга кетган харажатларнинг жами харажатлардаги улуши (%);

z_7 -хизмат кўрсатувчи корхоналар сони (дона);

z_8 -хизмат кўрсатиш соҳасининг айланма маблағлари (млрд. сўм);

z_9 -барча кўрсатилган хизматлар (млрд. сўм);

z_{10} -хизмат кўрсатиш соҳасига йўналтирилган инвестициялар (млрд. сўм);

C_p -ялпи минтакавий маҳсулотда хизматларнинг улуши (%);

Ушбу омилларнинг натижавий белгига таъсирини аниқлаш учун корреляцион таҳлил усулларидан фойдаланилди. Бу эса жуфт корреляция коэффицентини ҳисоблаш йўли билан аникланди. Бу усул бир-бирини такрорлайдиган ва натижавий белги билан кучсизроқ боғланишда бўлган омилларни тенгламага киритмаслик имконини берди. Сўнгра регрессия-корреляция усуллари ёрдамида кўп омилли регрессия тенгламаси тузилди. Кўп омилли регрессия тенгламасида ўзаро кучли корреляцион боғланган омиллар бир вақтда иштирок этмаслиги лозим. Акс ҳолда, улар бир-бирларини маълум даражада такрорлаб, регрессия ва корреляция кўрсаткичларининг бузилишига сабаб бўлади⁶⁴.

Мазкур корреляцион-регрессион таҳлилни амалга оширишда Самарқанд вилояти хизмат кўрсатиш соҳасининг 2000-2013 йиллардаги ҳисобот маълумотларидан фойдаландик. Ўзаро жуфт корреляцион боғлиқликдаги иккита (z_i ва z_j) омиллар ўртасида корреляцион коэффицентини (r_{ij})нинг мутлақ қиймати бўйича унинг критик қиймати (r_{zi})дан кичик, яъни $|r_{ij}| < r_{zi}$ бўлиши керак. Шунинг учун ишда барча омиллардан учтасини регрессия тенгламасига киритилиши мақсадга мувофиқ деб топилди, бунда корреляция коэффицентининг критик қиймати сифатида $r_{zi}=0,75$ деб олинди.

⁶⁴ Абдуллаев Ё. Статистиканинг умумий назарияси. Т. : “Ўқитувчи” 1993, 146 - Б.

Натижавий белги C_p билан омилларнинг корреляцион боғлиқлигини (r_{zi}) ҳисоблаш қуйидагича натижаларни берди (2.1.2-жадвал).

2.1.2-жадвал

Аҳоли турмуш даражасига таъсир этувчи омилларнинг корреляцион боғлиқлиги

Т/р	Омиллар	Корреляция коэффициенти r_{zi}
1.	Ялпи ички маҳсулотда хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши	0,97217
2.	Хизмат кўрсатиш соҳасида бандлар	0,93802
3.	Хизмат кўрсатиш соҳасида бандларнинг жами бандлардаги улуши	0,69937
4.	Аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш	0,97865
5.	Товар сотиб олиш ва хизматларга тўловлар	0,95319
6.	Хизматларга кетган харажатларнинг жами харажатлардаги улуши	0,30266
7.	Хизмат кўрсатувчи корхоналар сони	0,72834
8.	Хизмат кўрсатиш соҳасининг айланма маблағлари	0,86360
9.	Барча кўрсатилган хизматлар	0,98077
10	Хизмат кўрсатиш соҳасига йўналтирилган инвестициялар	0,95976

Регрессия тенгламасини тузишда унда иштирок этаётган омилларнинг натижавий белгига таъсирининг муҳимлик даражаси баҳоланди. Бунинг учун барча омилларнинг ўзаро боғланиш кучи аниқланди ва бир-бирини такрорлайдиган натижавий белги билан кучсизроқ боғланишда бўлган омиллар тенгламадан чиқарилди. Ушбу жадвал маълумотларидан фойдаланиб, аҳоли турмуш даражасига энг кучли таъсир кўрсатаётган омиллар танлаб олинди. Бу туркумдаги омилларга z_1 -хизмат кўрсатиш соҳасида яратилган ялпи минтақавий маҳсулот ҳажми ($r_{z1}=0,97217$), z_4 -аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ($r_{z4}=0,97865$ ва z_9 - барча кўрсатилган хизматлар ҳажми ($r_{z9}=0,98077$) киритилди.

Шундан сўнг, ялпи минтақавий маҳсулотга (хизматларнинг улуши) таъсир этувчи омиллар боғлиқлигининг эконометрик моделини аниқлаш учун кўп омилли корреляцион-регрессион таҳлил усулидан фойдаланилди. Ишда қуйидаги эконометрик моделлардан (кўп омилли регрессия тенгламалардан) фойдаланилди:

$$y = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_i x_i \quad - \text{чизикли модел;} \quad (1)$$

$$y = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_i \ln x_i \quad - \text{логарифмик модел;} \quad (2)$$

$$y = \beta_0 \prod_{i=1}^m x_i^{\beta_i} \quad - \text{кўрсаткичли модел;} \quad (3)$$

бунда, β_0 – озод ҳад;

y –ялпи минтақавий маҳсулотда хизматларнинг улуши;

x_i –ялпи минтақавий маҳсулотда хизматларнинг улушига таъсир этувчи асосий омиллар;

β_i – кўп омилли модел параметрлари; ($i=1,2,3,\dots,m$)

m – танланган омиллар сони.

Ишда эконометрик моделларнинг номаълум параметрларини аниқлашда “энг кичик квадратлар” усулидан фойдаланилди. Ҳисоб китоб натижалари қуйидаги регрессия тенгламаларни аниқлашга имкон берди.

Ушбу танланган функциялар бўйича кўп омилли корреляция коэффиценти ҳисобланди.

Кўп омилли корреляция коэффиценти регрессия тенгламасининг t –Стьюдент критерияси ёрдамида унинг ишончилигини текширамыз⁶⁵.

$$t_R = \frac{R\sqrt{n-m-1}}{1-R^2} \quad (4)$$

Ҳисоб-китоблар қуйидаги натижаларни берди, яъни ишончилилик даражаси $p=0.95$ бўлганда t – Стьюдентнинг жадвал қиймати $t_{жс}=2.36$ бўлади. Бизда t –Стьюдентнинг ҳақиқий қиймати $t_{ҳақиқий} = 30,0$ ташкил этди. Демак, танланган модел учун $t_{ҳақиқий} > t_{жадвал}$ дан катта бўлиб, ҳосил қилган тенглама (регрессион тенглама) натижавий белги билан омиллар ўртасидаги боғланишнинг ишончли ифодалаганлигидан далолат беради. Ҳисоб-китоб натижалари қуйидаги регрессия тенгламасини аниқлаш имконини берди:

$$C_p = 29,73 + 0,004 * z_9 + 0,012 * z_4 + 0,003 * z_1 \quad (5)$$

Тузилган эконометрик моделга (5) кўра, Самарканд вилоятида барча кўрсатилган хизматлар z_9 нинг 1 %га ошиши ялпи минтақавий

⁶⁵ Львовский Е. Н. Статистические методы построения эмпирических формул: Учеб. пособие для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1988. – 70с.

махсулотда хизматлар улушининг 0,004%га ошишига, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш z_4 нинг 1 %га ошиши унинг 0,012 %га ошишига, хизмат кўрсатиш соҳасида ялпи минтакавий маҳсулот z_1 нинг 1 %га ошиши эса натижавий кўрсаткичнинг (C_p) 0,003 %га, кўпайишига сабаб бўлади.

Худди шу усул ёрдамида хизмат кўрсатиш соҳасида аҳоли бандлигини оширишга таъсир этадиган омилларни таҳлил қилдик. Бунда натижавий кўрсаткичга қуйидаги омиллар таъсир этиши мумкин деган хулосага келдик:

w_1 -хизмат кўрсатиш соҳасида ялпи минтакавий маҳсулот, реал нархларда (млрд. сўм);

w_2 -хизмат кўрсатувчи корхоналар сони, дона;

w_3 -хизмат кўрсатиш соҳасига йўналтирилган инвестициялар (млрд.сўм);

w_4 - аҳоли пул даромадлари (млрд.сўм);

w_5 -хизмат кўрсатиш соҳасида ўртача иш ҳаки (млрд.сўм);

V_m -хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлганлар (минг киши)

Регрессия тенгламасини тузишда унда иштирок этаётган омилларнинг натижавий белгига таъсирининг муҳимлик даражаси баҳоланди. Бунга кўра, натижавий белгининг ўзгаришига w_4 , w_3 ва w_5 омилларнинг таъсири катта ва қолган омиллар эса унча катта аҳамиятга эга эмаслиги маълум бўлди.

Регрессиянинг барча турдаги тенгламаларида хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлганлар барча омилларга турли даражада боғлиқлиги аникланади ва бу боғланишда $R=0,956$ бўлган қуйидаги чизикли регрессия тенгламаси танланди:

$$V_m = 320,57 + 0,17 * w_4 + 0,48 * w_3 - 0,0006 * w_5 \quad (6)$$

Ушбу тенглама ёрдамида регрессия коэффициентининг иқтисодий моҳиятини аниқлаш мақсадида эластиклик коэффициенти ҳисобланди. Бунга кўра, аҳоли пул даромадлари w_4 нинг 1 %га ошиши, хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлганларнинг 0,17 %га, хизмат кўрсатиш соҳасига йўналтирилган инвестициялар w_3 нинг 1 %га кўпайиши ушбу соҳада бандларни 0,48 %га кўпайишига, шунингдек, хизмат кўрсатиш соҳасида ўртача иш ҳаки w_5 нинг 1 %га кўпайиши ушбу соҳада бандларни 0,0006 минг кишига камайишига олиб келганлиги аникланди.

Юкоридаги усул ёрдамида Самарқанд вилоятида аҳоли пул даромадлари кўпайишига омиллар таъсирини ҳам ҳисоблаш мумкин. Бунга эса қуйидаги омиллар таъсир этиши мумкин:

M_1 -ялпи минтакавий маҳсулотда хизматларнинг улуши (%);

M_2 -хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлганлар (минг. киши);
 M_3 -хизмат кўрсатиш соҳасида бандларнинг жами бандлардаги улуши (%);

M_4 - аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш (млрд.сўм);

M_5 - товар сотиб олиш ва хизматларга тўловлар (млрд. сўм);

M_6 -хизматларга кетган харажатларнинг жами харажатлардаги улуши (%);

M_7 - хизмат кўрсатиш соҳасининг айланма маблағлари (млрд. сўм);

M_8 - хизмат кўрсатиш соҳасига йўналтирилган инвестициялар (млрд. сўм);

M_9 - аҳоли пул даромадлари (млрд. сўм);

N_1 -хизмат кўрсатиш соҳасида ўртача иш ҳаки (сўм):

Регрессия тенгламасини тузишда унда иштирок этаётган омилларнинг натижавий белгига таъсирининг муҳимлик даражаси баҳоланди. Бунга кўра, натижавий белгининг ўзгаришига m_4 , m_1 ва m_5 омилларнинг таъсири катта ва қолган омиллар эса унча катта аҳамиятга эга эмаслиги маълум бўлди.

Регрессиянинг барча турдаги тенгламаларида хизмат кўрсатиш соҳасида ўртача иш ҳакига барча омилларга турли даражада боғлиқлиги аниқланди ва бу боғланишда $R=0,992$ бўлган куйидаги чизикли регрессия тенгламаси танланди:

$$N_1 = 12050,8 + 231,27 * m_4 + 661,59 * m_1 + 35,25 * m_5, \quad (7)$$

Ушбу тенглама ёрдамида регрессия коэффициентининг иқтисодий моҳиятини аниқлаш мақсадида эластиклик коэффициенти ҳисобланди. Бунга кўра, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш m_4 нинг 1 %га кўпайиши хизмат кўрсатиш соҳасида ўртача иш ҳакининг 231,27 сўмга кўпайишига, яъни минтақавий маҳсулотда хизматларнинг улуши m_1 нинг 1 (%)га ошиши хизмат кўрсатиш соҳасида ўртача иш ҳакининг 661,59 сўмга кўпайишига, шунингдек, товар сотиб олиш ва хизматларга тўловлар m_5 нинг 1 % га кўпайиши, ушбу соҳада ўртача иш ҳакининг 35,25 сўмга кўпайишига олиб келган.

Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлида изчиллик билан амалга оширилаётган ислохотлар ва туб ўзгаришлардан кўзланган бош мақсад – мавжуд барча имконият ва омиллардан унумли фойдаланиш орқали мамлакат аҳолиси учун муносиб турмуш тарзини шакллантиришдан иборат. Айниқса ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш шароитида аҳоли турмуш даражаси мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг асосий якуний

белгиларидан биридир. Шу сабабли хизмат кўрсатиш соҳасида амалга ошаётган ижобий ўзгаришлар сифат ва миқдор кўрсаткичлардаги юқори ўсиш суръатлари авваломбор аҳоли турмуш даражасини оширишга унинг фаровон ва қулай шароитларда ҳаёт кечиришини таъминлашга қаратилган бўлиши керак деган хулосага келинди.

2.2. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш орқали аҳоли бандлигини ошириш йўллари

Ўзбекистонда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг энг мураккаб ва қийин вазифаларидан бири – аҳолини иш билан тўла бандлигини таъминлашдир. Иқтисодий ислохотларни амалга ошириш йўли билан аҳоли бандлигини таъминлаш, унинг турмуш даражаси ва сифатини ошириш, таракқиётнинг бош мақсади ҳисобланади. Миллий иқтисодиётнинг етакчи бўғинига айланиб бораётган хизмат кўрсатиш соҳаси ва унинг тармоклари айнан ушбу устувор вазифаларни амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади. Шу сабабли хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш, уни иқтисодиётдаги мавқеини мустаҳкамлаш бугунги куннинг энг долзарб вазифаларидан саналади. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш орқали аҳоли бандлигини ошириш истикболлари аввало унинг қандай ҳолатда эканлигини ўрганиб чиқишни тақозо этади.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг ҳолатини таҳлил қилиш келажакда уни ривожлантириш борасида муҳим илмий хулосалар ва таклифлар ишлаб чиқаришда катта аҳамият касб этади. Шу мақсадда хизмат кўрсатиш соҳасининг асосий кўрсаткичлари бўйича таҳлил ўтказдик (2.2.1-жадвал).

2.2.1-жадвал
2000-2013 йилларда Ўзбекистонда меҳнат ресурслари ва аҳоли бандлиги кўрсаткичларининг ўзгариши *

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Йиллар								2014 йил 2000 йилга нисбатан ўсиш суръатлари, %
			2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014		
1	Донмийаҳоли	Минг киши	24650	26021	28233	29555	29993	30492	31022	125,8	
2	Меҳнат ресурслари: жами	Минг киши	12469	14051	17157	18700	19063	19407	19792	158,7	
3	Донмий аҳоли сонига нисбати	Фонз- ларда	50,6	54,0	60,7	63,2	63,5	63,6	63,8	X	
4	Меҳнатга лаёқатли аҳоли	Минг киши	9018	10224	12730	12541	12850	13163	13428	149,0	
5	Меҳнат ресурсларига нисбати	Фонз- ларда	72,3	72,76	74,2	67,1	67,4	67,8	68,1	X	
6	Иқтисодиётда банд аҳоли: сон	Минг киши	8983	10196	11628	11919	12223	12523	12818	142,6	
7	Меҳнат ресурсларига нисбати	Фонз- ларда	72,0	72,56	67,7	63,7	64,1	64,5	64,7	X	
8	Шундан ишлаб чиқаришда банд аҳоли	Минг киши	5291	5649	5571	5896	5981	6183	6370	120,3	
9	Ишлаб чиқаришда банд аҳоли	Фонз- ларда	58,9	55,4	47,8	49,4	48,9	49,3	49,7	X	
10	Хизмат кўрсатиш соҳасида банд аҳоли	Минг киши	3687	4544	6057	6031	6245	6349	6447	174,8	
11	Хизмат кўрсатиш соҳасида банд аҳоли	Фонз- ларда	41,1	44,6	52,2	50,6	51,1	50,7	50,3	X	

*Маъба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

Ўзбекистонда 2000 йилда доимий аҳоли сони 24650 минг кишини ташкил этган бўлса, 2014 йилга келиб у 31022 минг кишини ташкил этди. Бу кўрсаткич 2000 йилга нисбатан 2014 йилда 25,8 фоизга ўсган.

Маълумки, меҳнат ресурсларининг асосий қисмини меҳнатга лаёқатли аҳоли ташкил қилади. Меҳнатга лаёқатли аҳоли маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўйича ишчи кучи талабини қондирувчи аҳолининг маълум қисми ҳисобланади. Бу эса иқтисодий ўсиш суръатига иш билан бандлик муаммоларини ҳал қилишга алоҳида талаб қўяди. Меҳнат ресурслари доимий аҳолининг ўртача 57,2 фоизини ташкил этади. 2014 йилда аҳолининг меҳнат ресурслари 19792 минг кишини ташкил этиб, 2000 йилга нисбатан 58,7 фоизга ўсган.

2000 йилда иқтисодиётда банд аҳолининг 58,9 фоизи, яъни 5291,0 минг киши ишлаб чиқариш соҳасида банд, қолган 41,1 фоизи, яъни 3687,0 минг киши хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган.

2014 йилда иқтисодиётда банд аҳолининг 49,7 фоизи ишлаб чиқариш соҳасида, 50,3 фоизи хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлиб, 2000 йилга қараганда хизмат кўрсатиш соҳасида банд аҳоли 1,7 баробарга зиёд ошган. Мамлакат иқтисодиётида хизмат кўрсатиш соҳасида банд аҳоли сони улушининг билан бир қаторда ўсиши ЯИМ ҳажмининг таркибидаги хизмат кўрсатиш соҳасининг салмоғи ҳам сезиларли даражада ўсган. Иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда аҳоли бандлигида хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши 70 фоизни ташкил этади⁶⁶. Бизда эса бу кўрсаткич 2014 йилда 50,3 фоизни ташкил этди⁶⁷. Демак, Ўзбекистонда хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш, унинг миллий иқтисодиётдаги мавқеини мустаҳкамлаш борасидаги макрониктисодий сиёсат мамлакат аҳолисини иш билан таъминлашдек ўта муҳим ижтимоий муаммони ҳал этишдаги ролини ошириш борасида кенг имкониятлар мавжудлигидан далолат беради.

Хизмат кўрсатиш соҳаси алоҳида тармоқлари бўйича аҳоли бандлигини чуқур ўрганиш улардаги меҳнат унумдорлигини ва самарадорлик каби кўрсаткичларни аниқлаш имконини берди (2.2.2-жадвал). Таҳлил натижалари шуни кўрсатдики, хизмат кўрсатиш соҳасининг тармоқлари бўйича аҳоли бандлиги нотеқис ривожланган. Масалан, маориф, маданият, санъат, фан ва илмий

⁶⁶ Пастухов А.Л. Ускорение развития сферы услуг как необходимое условие модернизации экономики // Экономика и экономические науки. 2012 г., № 20. 80-85 стр.

⁶⁷ Социальное развитие и уровень жизни населения в Узбекистане. 2014 г. Т.: Госкомстат Узбекистана 46 стр.

хизмат кўрсатиш тармоғида банд аҳоли сонининг улуши 2000 йилда иқтисодиётда банд аҳолининг 12,8 фоизини ташкил этган (1146 минг киши). 2014 йилга келиб, ушбу кўрсаткич 12,9 фоизни ташкил этган (1645 минг киши).

Моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги бундай тенденция кишлоқ хўжалигини механизациялаштириш натижасида оғир қўл меҳнатларини техника ёрдамида бажариш оқибатида банд аҳолини қисқариши билан изоҳлаш мумкин. Лекин кишлоқ хўжалигида банд аҳоли улушининг қисқариши маҳсулот ҳажмини камайишига таъсир кўрсатмаган. Чунки фан ва техника тараққиётининг таъсири остида кишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги ошяпти ва шунга мос тарзда тармоқдаги банд аҳоли сони қисқариб бормоқда. Мутахассислар ҳозирги кунда республикамизда кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш ҳажмини камайитирмаган ҳолда бир миллиондан ортиқ ишчи кучини бўшатиш мумкинлигини таъкидлаганлар⁶⁸.

Ривожланган мамлакатларда кишлоқ хўжалигида банд аҳоли иқтисодиётда банд аҳолининг 2,7 фоизини ташкил этади. Жумладан, Буюк Британияда-2,6 фоиз, АҚШда-3,3 фоизни, Испанияда-4 фоизни, Германияда-5,5 фоизни⁶⁹. Ўзбекистонда бу кўрсаткич - 2014 йилда 27,6 фоизни ташкил этди. Бу эса Ўзбекистонда меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш борасида ҳали ишга солинмаган имкониятлар мавжудлигини кўрсатади. Кишлоқ хўжалигида изчиллик билан давом эттирилаётган иқтисодий ислохотлар тармоқда банд бўлган меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш имкониятларини янада кенгайтиради. Ҳисоб-китоблар шуни кўрсатадики, агар кишлоқ хўжалиги ривожланган мамлакатлардаги меҳнат унумдорлиги даражасига эришилса 2,7 фоиз, у ҳолда 3307,0 минг киши ишсиз қолади.

Ушбу меҳнат ресурслари хизмат кўрсатиш соҳасига тўла жалб этилса, ЯИМнинг ҳажми 11 фоизга ошади (хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлганларнинг ўртача йиллик меҳнат унумдорлиги 2166,6 минг сўмни ташкил этади). Кишлоқ хўжалигидан сиқиб чиқарилган ортиқча меҳнат ресурсларини хизмат кўрсатиш соҳасида банд этиб, улар ҳам ўртача 2166,6 минг сўмлик хизмат кўрсатганларида жами 7164,9 млрд сўмлик хизмат яратилар эди. Бу ЯИМни қарийб 11 фоизини ташкил этади.

⁶⁸ Ш.Шодмонов, Т.Зиёев, Ш.Исроилова. Аҳоли бандлиги ва даромадларини оширишда таркибий ислохотларнинг роли. // Иқтисод ва таълим. Илмий оммабоп журнал. №3, 2005 йил 36 бет.

⁶⁹ Кушнир И.В. Мировая экономика // <http://www.be5.biz/ekonomika/mo13/tech.htm>

2000-2014 йилларда Ўзбекистон иктисодиётининг тармоқлари бўйича иш билан банд бўлган аҳоли сонини
2.2.2-жадвал
тақсироти (фондда)*

№	Тармоқлар номи	тақсироти (фондда)*								йиллар					2014 йил 2000 йилга нисбатан ўсиш суръатининг ўзгариши (+/-)
		2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014							
1.	Иқтисодиётда жами банд бўлганлар	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	X			
2.	Саноат	12,7	13,2	13,2	13,1	13,0	12,9	12,5				-0,2			
3.	Қишлоқ хўжалиги	34,4	29,1	26,8	27,2	26,7	27,2	27,6				-6,8			
4.	Қурилиш	7,5	8,3	9,1	9,2	9,3	9,3	9,4				1,9			
5.	Транспорт ва алоқа	4,3	4,8	5,2	5,2	5,2	5,3	5,3				1,0			
6.	Савдо ва умум овқатланиш моддий техника таъминоти, савдо ва тайёрлов	8,4	8,9	10,6	10,8	10,9	11,0	11,2				2,8			
7.	Уй-жой, коммунал хўжалик, аҳолига но ишлаб чиқариш туридаги маиший хизмат кўрсатиш	2,8	3,1	3,4	3,5	3,5	3,6	3,6				0,8			
8.	Соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот	6,5	7,2	7,6	7,6	7,6	7,4	7,2				0,7			
9.	Маориф, маданият, санъат фан ва илмий хизмат кўрсатиш	12,8	13,6	14	13,7	13,4	13,1	12,9				0,1			
10.	Молния ва кредит	0,6	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5	0,5				-0,1			
11.	Бошқа тармоқлар	10	11,3	15,8	9,1	9,9	9,7	9,6				-0,4			

* Социальное развитие и уровень жизни населения в Узбекистане 2006-2015 г Статистический сборник 46-47 стр.

Иқтисодиётнинг саноат ҳамда маориф маданият санъат, фан ва илмий хизмат кўрсатиш тармоғида аҳоли бандлигининг улуши 2000 йилнинг ўзида деярли бир хил фоизни ташкил этган. 2014 йилда саноат тармоғида 1642 минг киши иш билан банд бўлган бўлса, маориф маданият санъат, фан ва илмий хизмат кўрсатиш тармоқларида эса 1645 минг кишини банд этган (2.2.3-жадвал). Хизмат кўрсатиш соҳасининг ушбу тармоғидаги аҳоли бандлигининг саноат билан таққослама таҳлили тармоқда аҳоли бандлигини ошириш имкониятининг кенглигидан далолат беради. Чунки XX асрнинг охирларига қадар аҳоли бандлигида саноат муҳим аҳамият касб этган.

Ўзбекистоннинг хизмат кўрсатиш соҳасидаги статистик таҳлил натижаларини, ривожланган мамлакатлардаги маълумотлар билан таққослаганда, хизмат кўрсатиш соҳасининг аҳоли бандлигини таъминлашдаги ҳали ишга солинмаган имкониятлари мавжудлигини кўрсатди. Буни қуйидаги жадвал орқали кўриш мумкин (2.2.4-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Ўзбекистонда аҳоли бандлиги таркибидаги хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши 50,3 фоизни, ЯИМ таркибида 54,5 фоизни ташкил этиб турган бир вақтда, ривожланган мамлакатларда, у 70-80 фоиз атрофида, жумладан АҚШда хизмат кўрсатиш соҳасининг аҳоли бандлиги таркибидаги улуши 77 фоизни, Германияда 66,9 фоизни, Россияда 60 фоизни ташкил этган. ЯИМ таркибида хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши АҚШда 78,5 фоизни, Германияда 72,5 фоизни, Россияда эса 71,2 фоизни ташкил этмоқда. Уларни Ўзбекистоннинг хизмат кўрсатиш соҳасида банд аҳоли кўрсаткичлари билан таққослаганда уларнинг улуши ўртача 13,5 фоизга ортиқ. ЯИМ таркибида хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши эса қарийб 17,8 фоизга ортиқ эканлиги маълум бўлди. Ривожланган мамлакатларда макроиқтисодий муаммолар асосан хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш орқали бартараф этилади. Демак, шу соҳани ривожланган мамлакатлар даражасига етказиш учун ҳали катта имкониятлар мавжуд ва келажакда соҳани жадал суръатлар билан ривожлантириш лозим.

2000-2014 йилларда Ўзбекистон иктисодиётининг тармоқлари бўйича аҳоли бандлиги (минг киши)*

№	Тармоқлар номи	Йиллар									
		2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2014 йил 2000 йилга нисбатан ёшши, %		
1	Иктисодиётда жами банд бўлганлар	8983	10196	11628	11919	12223	12523	12818	142,6		
2	Саноат	1145	1348	1539	1563	1589	1615	1642	143,4		
3	Қишлоқ хўжалиги	3093	2967	3127	3239	3260	3398	3531	114,1		
4	Қурилиш	676	849	1065	1093	1130	1169	1208	178,6		
5	Транспорт ва алоқа	382	488	603	619	638	660	684	179,1		
6	Савдо ва умум овқатланиш моддий техника таъминоти, савдо ва тайёрлов	754	904	1243	1283	1330	1379	1431	189,7		
7	Уй-жой, коммунал хўжалик, аҳолига но ишлаб чиқариш туридаги маънавий хизмат кўрсатиш	251	316	400	417	432	448	465	185,2		
8	Соғлиқни сақлаш, jismoniy тарбия ва ижтимоий таъминот	587	736	894	908	924	924	925	157,5		
9	Маориф, маданият, санъат фан ва илмий хизмат кўрсатиш	1146	1385	1609	1636	1642	1643	1645	143,5		
10	Молия ва кредит	52	54	66	67	65	64	64	123,1		
11	Бошқа тармоқлар	897	1149	1078	1088	1208	1218	1221	136,1		

*Социальное развитие и уровень жизни населения в Узбекистане 2006 г., 2015 г. Статистический сборник, 46-47 стр.

**Моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасида банд
аҳоли нисбатининг мамлакатлараро таққослама
кўрсаткичлари (фоизда)***

№	Мамлакатлар номи	2014 йил			
		Аҳоли бандлиги		Ялпи ички маҳсулот	
		Хизмат кўрсатиш соҳасида	Ишлаб чиқариш соҳасида	Хизмат кўрсатиш соҳасида	Ишлаб чиқариш соҳасида
1	Ўзбекистон	50,3	49,7	54,5	45,5
2	Россия	60,0	40,0	71,2	28,8
3	АҚШ	77,0	23,0	78,5	21,5
4	Германия	66,9	33,1	72,5	27,5
5	Польша	53,2	46,8	64,0	36,0

**Манба: мамлакатларнинг статистик маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.*

Хизмат кўрсатиш соҳасида бандликни ошириш учун соҳа тармоқларини кенгайтириш талаб этилади. Ривожланган мамлакатларда хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларида банд аҳоли, ривожланаётган мамлакатларга қараганда бир неча маротаба ортик. Буни 2.2.5-жадвал маълумотларида кўриш мумкин.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасидаги банд аҳолининг 11,0 фоизи савдо ва умум овқатланиш, моддий-техника таъминоти, савдо ва тайёрлов тармоқларига тўғри келади. Ушбу кўрсаткични Германия ҳамда Россиядаги кўрсаткичлар билан таққослаганда 6,3 фоизга кам. Европа мамлакатлари таркибига кирувчи Болгария Республикаси билан таққослаганда 8,7 фоизга, Польша Республикаси билан таққослаганда эса қарийб, 5,2 фоизга кам. Худди шундай, хизмат кўрсатиш соҳасининг соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот тармоқларидаги банд аҳоли кўрсаткичини Германия Республикаси билан таққослаганда қарийб, 4,0 фоизга кам. Молия кредит тармоқларидаги банд аҳоли Ўзбекистонда 0,5 фоизни ташкил этган бўлса, ривожланган мамлакатларда масалан, Германияда 3,6 фоизни ташкил этди. Демак, аҳоли бандлиги таркибида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожланган мамлакатлар даражасига етказиш учун ушбу тармоқларни жадал ривожлантириш талаб этилади.

Дунёнинг айрим мамлакатлари бўйича хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларида аҳоли бандлиги кўрсаткичлари (2014 йил, фоизда)*

№	Кўрсаткичлар номи	Ўзбекистон	Россия	Германия	Словения	Словакия	Руминия	Польша	Венгрия	Болгария
1	Савдо ва умум овкатланиш, моддий техника таъминоти, савдо ва тайёрлов	11,2	17,1	17,4	16,7	15,9	11,9	16,2	17,8	19,7
2	Уй-жой коммунал хўжалик, аҳолига но нишлаб чиқариш туридаги маиший хизмат кўрсатиш	3,6	5,9	9,2	6,1	5,5	2,5	5,8	7,0	4,5
3	Соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот	7,2	6,9	11,4	5,1	7,1	3,9	6,0	6,9	5,4
4	Маориф маданият, санъат фан ва илмий хизмат кўрсатиш	12,9	16,2	13,8	12,8	14,4	10,3	14,0	16,2	14,8
5	Молия кредит	0,5	1,4	3,6	2,3	2,1	0,9	2,0	2,1	1,2
6	Бошқа тармоқлар	14,9	12,5	11,4	11,4	10,9	7,6	9,9	11,9	11,7
	Жами	50,3	60,0	66,9	54,4	55,9	37,2	53,3	61,9	57,3

**Манба: мамлакатларнинг статистик маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси*

Хизмат кўрсатиш соҳасининг соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот, маориф маданият, санъат, фан ва илмий хизмат кўрсатиш тармоқларидаги банд аҳолини МДХ мамлакатлари таркибига кирувчи бошқа давлатлар кўрсаткичлар билан таққослаш, асосида муҳим хулосалар чиқариш мумкин. Ўзбекистон Республикаси МДХ мамлакатлар ичида аҳоли сони кўрсаткичлари бўйича учинчи ўринда туради. Ўзбекистон қисқа фурсат ичида оғир демографик вазиятга қарамасдан, изчиллик билан бандлик муаммосини ҳал этиш, аҳолининг турмуш даражасини ошириш борасидаги саъй-ҳаракатлар ўзининг ижобий самарасини берди ва мамлакатда бандлик муаммосини ҳал этишда хизмат кўрсатиш соҳасининг роли жуда катта. Бугунги кунга келиб,

50,3 фоизини ташкил этади. Ушбу кўрсаткич Болгария Республикасида 57,3 фоизни, Чехия Республикасида 57,2 фоизни, Словакия Республикасида 55,9 фоизни, Словения Республикасида 54,4 фоиз атрофида.

Ўзбекистон МДХ мамлакатлари орасида ўзининг ривожланиш суръати ҳамда соғлом иқтисодиёти билан яққол ажралиб туради⁷⁰. Хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, хизмат кўрсатиш соҳасининг аҳоли бандлигини оширишдаги имкониятларидан хали тўла фойдаланилмапти.

Иқтисодчи олим Г.Акавова хизмат кўрсатиш соҳасига доир шундай фикрларни билдирган: «Хизмат кўрсатиш соҳасининг муҳим хусусияти шундаки, унда иш ўринларини ташкил этилиши, йўқотишидан кўра кўп⁷¹». Демак, амалга оширилган тадқиқотлар, шунингдек, олимларнинг назарий қарашлари хизмат кўрсатиш соҳасида аҳоли бандлигини таъминлаш имкониятлари борлигини кўрсатади. Бироқ, хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришда унга тўсқинлик қиладиган муаммолар мавжуд. Токи шу муаммолар ҳал қилинмас экан, хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш мушкул. Жаҳон тажрибаси ҳам шуни кўрсатадики, муайян бир соҳани ривожлантиришда унга тўсқинлик қилинаётган муаммоларни аниқламасдан, уларнинг ечимларини топмасдан туриб, ЯИМ таркибидаги улушини ошириш мумкин эмас. Шу сабабли ҳам хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш, унинг устувор йўналишларини белгилаш билан боғлиқ бўлган муаммоларни аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Олиб борилган илмий изланишлар натижасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожланишига тўсқинлик қиладиган муаммолар аниқланди. Уларни шартли равишда ташқи ва ички муаммоларга ажратиб, ҳар бирини алоҳида-алоҳида гуруҳлаб ўрганишни мақсадга мувофиқ деб топдик. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожланишига салбий таъсир кўрсатаётган ташқи муаммоларга қуйидагиларни киритдик.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг ҳукукий пойдеворининг тўлиқ мустаҳкамланмаганлиги, яъни “Хизмат кўрсатиш тўғрисида”ги қонуннинг мавжуд эмаслиги;

- хизмат кўрсатиш соҳасида айланма маблағларининг етишмаслиги;

⁷⁰ Х.Комилов. //Марказий Осиё: Юрак қандай урапти. «Зарафшон» рўзномаси 10 март 2011 йил 3 бет.
⁷¹ Акавова Г. Отраслевая структура занятости в сфере услуг: особенности рынка труда в сфере образования. <http://www.Konspekt.biz/index.php>

- хизмат кўрсатиш соҳасида айланма маблағларининг етишмаслиги;

- хизмат кўрсатиш соҳаларида инвестиция улушининг камлиги;

- хизмат кўрсатиш фаолияти билан шуғулланадиган тадбиркорларнинг аниқ мақсад йўлида тўлиқ жипслашмагани;

- глобаллашув жараёнининг шиддат билан кириб келиши ва унинг хизмат кўрсатиш соҳасига таъсири;

- инновацион фаолиятни амалга оширишда иқтисодий таваккалчилик хавфининг юқорилиги.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатаётган ички муаммоларга қуйидагиларни киритдик:

- хизмат кўрсатиш соҳаси ва унинг тармоқларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш сиёсатини ўз вақтида изчил амалга тадбиқ этмаслик;

- хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарида қўлланилаётган ташкилий-иқтисодий механизмлар самарадорлигининг пастлиги;

- юқори малакали ишчи ходимларнинг етишмаслиги.

Юқорида таъкидлаб ўтилган муаммолар хизмат кўрсатиш соҳасини жадал ривожланишига тўсқинлик қилади. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш борасидаги мавжуд муаммоларнинг ечимларини излаб топиш, шу соҳанинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги ролини ошириш, ЯИМдаги улушини янада кўтариш ҳамда аҳоли бандлигини таъминлашнинг муҳим омилларига айлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Хизмат кўрсатиш соҳасида мужассамланган улкан имкониятлардан унумли фойдаланишга эришган Европа мамлакатларида ушбу соҳанинг ЯИМ таркибидаги улуши 65-80 фоизни, аҳоли бандлиги таркибидаги улуши эса 80-90 фоизни ташкил этади⁷². Ана шу марраларга эришиш, хизмат кўрсатиш соҳасининг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлашдаги ролини янада ошириш соҳани ривожлантириш стратегиясининг асосий мўлжалига айланмоғи лозим.

⁷² Сервисная деятельность: учет, экономический анализ и контроль: Учебное пособие/ Е.И. Балалова, О.В. Каурова. -М.: Издательство «Дело и Сервис», 2006-288с., 14 стр.

2.3. Хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган аҳоли даромадлари шаклланишининг социал-иқтисодий шарт-шароитлари ва ўзига хос хусусиятлари

Хизмат кўрсатиш соҳаси миллий иқтисодиётнинг таркибий қисми сифатида барча иқтисодий муносабатларнинг тизимида иштирок этади ва бозор иқтисодиётига хос умумий иқтисодий қонунларга бўйсунди. Шу билан биргаликда, хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларининг фаолияти, хусусан ушбу соҳада банд бўлган ходимлар даромадларининг шаклланиши ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган ишчи-ходимлар даромадлари маълум шарт-шароитлар таъсири остида шаклланади. Уларни иқтисодий ва социал шарт-шароитларга ажратиш мумкин.

Иқтисодий шарт-шароитларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ миқдорининг ўсиши. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМнинг ўсиши аҳоли реал даромадларининг ўсишига олиб келади. Аҳоли даромадларининг ошиши хизматлар истеъмолининг ҳажмига ижобий таъсир кўрсатади, чунки даромадлар ошган сари хизматларни сотиб олиш имкониятлари кенгаяди, жумладан фирма ичида ва уй хўжалигида ишлаб чиқариладиган хизматларни. Бу эса ўз навбатида, хизматларга бўлган талабни кўпайтириб, хизмат кўрсатиш соҳасида бандликнинг ўсиши ва шу орқали унда банд бўлган ходимлар даромадларининг кўпайишига олиб келади;

- моддий ишлаб чиқариш соҳасида меҳнат унумдорлигининг ўсиши. Моддий ишлаб чиқариш соҳасида меҳнат унумдорлигининг ўсиши натижасида озод бўлган ёки бўшаган меҳнат ресурсларидан хизматлар соҳасини ривожлантириш учун фойдаланиш имконияти пайдо бўлади. Бу эса ўз навбатида, хизматлар соҳасида бандлик даражасини оширади;

- урбанизация даражасининг ўсиши. Урбанизация даражасининг ўсиши савдо, транспорт ва алоқа хизматларига, шунингдек ижтимоий соҳа хизматларига талабнинг ва шу сабабли ушбу соҳаларда бандликнинг ошишига олиб келади. Шаҳар аҳолиси савдо хизматларига қишлоқ аҳолисига нисбатан кўпроқ талаб билдиради, чунки қишлоқ аҳолиси кўпгина хизматларни ўзи уй шароитида ишлаб чиқаради. Жамоа транспорти хизматларига ҳам шаҳар аҳолиси кўпроқ талаб билдиради. Бундан ташқари шаҳардаги

касблар қишлоқдагиларга қараганда юкорирок маълумот даражасини талаб қилади. Таълим соҳасида бандлик ижтимоий соҳада банд бўлганларнинг бешдан бир қисмини ташкил этади.

Социал шарт-шароитларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- аҳолининг маълумот ва маданият даражасининг ўсиши. Инсоннинг маълумот ва маданият даражаси ошиб бориши билан хизматларга бўлган эҳтиёжи ҳам ўсиб боради, айниқса ахборот-коммуникация хизматларига. Бундан ташқари, хизматлар ва сервис фаолиятининг янги турларининг, жумладан, электрон тижорат, мобил алоқа ва бошқаларнинг пайдо бўлиши аҳолининг маълумот даражасини талаб қилади. Бу эса ўз навбатида, ишчи кучининг кўшимча оқимини таъминлайди.

- Аҳолининг бўш вақтининг кўпайиши ва ундан рационал фойдаланиш. Хизмат кўрсатиш соҳаси жадал ривожланишининг сабабларидан бири - аҳолининг бўш вақтининг ошиши ва меҳнат шартлоларининг яхшиланиши (иш кунининг қисқариши, нафақага чиқиш муддатининг қисқариши, таътил кунларининг кўпайиши) хисобланади. Аҳоли бўш вақтининг ошиши билан унинг хизматларга бўлган эҳтиёжи ошади.

Юқорида кайд килинган социал-иқтисодий шарт-шароитлар хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган ходимлар даромадларининг шаклланишида ўз ифодасини топади ва унинг ўзига хос хусусиятларини таъминлайди.

Хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган ишчи-ходимлар даромадлари шаклланишининг ўзига хос хусусиятларидан бири хизмат кўрсатиш соҳасида меҳнатнинг мазмуни ва характери билан боғлиқ.

Хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлган меҳнат моддий ишлаб чиқаришдаги (саноат, қишлоқ хўжалиги) меҳнатдан фарқ қилади. Моддий ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлган ишчилар табиат ресурсларининг шаклини ўзгартирадilar. Бунда улар ўз куч-қувватларини сарфлайдилар ва шу сарфланган куч-қувватларига мос равишда уларнинг иш ҳақи миқдори аниқланади. Шунингдек, бу жараёнда ишчилар дастлабки материалларни қайта ишлаб, ундан янги хом ашё ёки маҳсулот яратадилар. Яратилган янги маҳсулот ўзининг шаклига, ҳажмига, оғирлигига эга бўлади, бу эса ўз навбатида, унинг қийматини аниқлаш имконини беради.

Хизмат кўрсатиш соҳасида эса табиий ресурслар ўрнида, яъни меҳнат предметлари (меҳнат таъсир қиладиган объект сифатида) инсон

ҳисобланади. Бунда ишчи-ходимлар энг аввало инсон, унинг эҳтиёжлари ва истаклари билан ишлайдилар. Хизмат кўрсатаётган шахс хизмат кўрсатиш жараёнида кишиларнинг онги, психологияси, ижтимоий алоқалари каби нозик хусусиятлардан иборат нарсалар билан тўқнашади. Бу эса меҳнат характериға ўз таъсирини кўрсатади. Бундай меҳнат ижодий характерға эға бўлиб, ходимнинг маълумоти даражасига ва интеллектуал қобилиятиға юқори талаб қўяди. Хизмат кўрсатиш соҳасидаги меҳнат шахсий аломатға эға бўлган меҳнат сифатида, бир томондан истеъмол қийматини яратиш билан боғлиқ бўлган кишилар ҳаракатини билдирса, иккинчи томондан эса хизмат кўрсатаётган ходимнинг ўзига ҳам хурсандчилик, ҳузур бахш этадиган ва ўз-ўзини реализация қилиш жараёнидир. Шундай қилиб, хизмат кўрсатиш соҳасидаги меҳнатнинг ижодий характери уни меъёрлаш ва фаолият натижаларини аниқлашда катта қийинчиликлар туғдиради. Бундай қийинчиликлар хизмат кўрсатиш соҳасида ижтимоий зарурий меҳнат ҳаражатларини ҳисоблаш учун универсал мезонларнинг йўқлиги билан боғлиқ бўлади.

Хизмат кўрсатиш соҳасидаги меҳнатнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири - бу соҳада қўл меҳнатининг устунлиги билан боғлиқдир. Бу эса хизмат кўрсатиш корхоналарининг техник куролланиш жиҳатидан моддий ишлаб чиқариш соҳаси корхоналаридан анча орқада эканлигини ва ушбу соҳада жонли ва жонсиз меҳнат нисбатининг бошқачалиги, яъни бу соҳа меҳнатни кўп талаб қилишини билдиради. Хизмат кўрсатиш соҳасида жонли меҳнатнинг устунлиги ушбу соҳада мавжуд асосий фондлар улушининг камлиги билан характерланади. Ўтказилган таҳлиллар 1990-2015 йилларда асосий фондларнинг умумий қийматида хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарининг улуши 5,8 фоиздан 8,8 фоизгачани ташкил этганлигини, бунда таълим соҳасининг улуши энг юқори бўлиб, у 4,7 фоиздан 4,91 фоизгачани эканлигини кўрсатди. Кейинги ўринда соғлиқни сақлаш соҳасида туради, унинг улуши 2,32 фоиздан 2,75 фоизгачани ташкил этади. Ундан кейинги ўринларда маданият ва санъат ҳамда фан туради: мос равишда уларнинг улуши 0,93 фоиздан 0,61 фоизгача, 1,0 фоиздан 0,22 фоизгача (2.3.1-жадвал).

2.3.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида иктисодиётнинг тармоқлари
бўйича асосий фондларнинг таркиби (йил охирида, млн.сўмда)⁷³

	Йиллар					2015 йил 1990 йилга нисбатан (+,-)
	1990	2000	2005	2010	2015	
Жами иктисодиёт бўйича	100	100	100	100	100	
Саноат	22.94	16.43	35.55	29.63	32.70	+9,76
Қишлоқ хўжалиги	22.46	12.42	14.83	10.40	9.34	-13,12
Транспорт	11.77	8.35	14.94	15.85	18.54	+6,8
Связь	0.90	1.10	2.37	3.67	3.38	+2,48
Қурилиш	3.76	0.99	1.11	2.89	2.65	-1,11
Савдо ва умумий овкатланиш, тайёрлов	3.97	2.16	1.94	2.91	3.71	-0,26
Геология ва ер ости бойликларини излаш	X	0.17	0.94	1.10	0.72	+0,55
Уй-жой-коммунал хўжалиги, аҳолига ноишлаб чиқариш туридаги маиший хизмат кўрсатиш	24.11	50.93	15.51	20.53	15.77	-8,34
Соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия, ва ижтимоий таъминот	2.32	1.42	2.90	2.55	2.75	+0,43
Халқ таълими	4.47	2.74	5.50	5.72	4.91	+0,44
Маданият ва санъат	0.93	0.33	0.75	0.64	0.61	-0,32
Фан ва илмий хизмат кўрсатиш	1.00	0.16	0.33	0.26	0.22	-0,78
Молия, кредит, сугурта ва пенсия таъминоти	X	1.33	1.22	1.08	1.11	-0,22
Бошқарув	1.18	1.17	1.60	1.57	1.46	+0,28

Жами меҳнат сарфларида жонли меҳнатнинг улуши юқори бўлганлиги сабабли хизмат кўрсатиш соҳасида меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръати саноат ва қишлоқ хўжалигига нисбатан анча паст. Маълумки, фан ва техника ютуқлари жисмоний ва ақлий меҳнатни автоматлаштириш учун жуда катта имкониятлар яратади. Лекин хизмат кўрсатиш соҳасидаги меҳнат жараёнларини автоматлаштириш ва механизациялашнинг имконияти анча паст. Бу соҳанинг айрим тармоқларида ёки айрим хизмат турларида меҳнат операцияларини механизациялаш, автоматлаштиришнинг деярли

⁷³ Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

иложи йўқ. Баъзи ҳолларда айрим беморларга ташхис қўядиган ва муолажаларни белгилайдиган, мусиқа яратадиган, шеър ва проза ёзадиган турли дастурларни ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш мумкин, лекин уларнинг ҳеч бири педагогнинг маҳоратини, врачнинг зийраклигини, санъаткорнинг ижодий илхомини, илмий ходим сезгирлигининг ўрнини эгаллай олмайди. Шундай қилиб, фан ва техника ютуқларини қўллаш орқали хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарининг техника билан қуролланиш даражасини ошириш бу соҳада ишлаб чиқариш омилларининг нисбатини тубдан ўзгартира олмайди. Бу эса хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарида меҳнат ресурсларига қилинадиган харажатлар миқдори ишлаб чиқариш воситаларига қилинадиган харажатларга нисбатан юқорилиги тўғрисидаги қонуният мавжудлиги ҳақида ҳулоса қилиш имконини беради. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ўзига хос хусусиятлари туфайли муомалада меҳнат предмети қатнашмайди, чунки меҳнат предметини сотиб олиш, бунинг учун капитални аванслаш зарурияти туғилмайди. Бу эса хизматларни ишлаб чиқаришдаги харажатлар таркибида иш ҳақи улушининг моддий ишлаб чиқаришга нисбатан юқори бўлишига сабаб бўлади.

Моддий ишлаб чиқаришда иш ҳақини белгилашда учта омил муҳим рол ўйнайди: меҳнат унумдорлиги, меҳнат харажатлари ва меҳнат маҳсулининг қиймати. Хизмат кўрсатиш соҳасида эса бу кўрсаткичларнинг аҳамияти унча катта эмас ва моддий ишлаб чиқаришда қўлланиладиган ёндашув бу соҳада иш ҳақининг социал-иқтисодий моҳиятини тўла очиб бера олмайди. Бу энг аввало, хизмат кўрсатиш соҳасида сарфланадиган меҳнатнинг ижодий мазмунга бойлиги билан боғлиқ бўлиб, хизмат кўрсатиш соҳаси ходимларининг иш ҳақи моҳиятининг ўзига хослигини юзага келтиради. Ижодий меҳнат бир хил бўлмайди, у ўзида ҳар бир ходимнинг индивидуал ёндашувини мужассам этади, шунинг учун, бизнинг назаримизда, абстракт ўқитувчи ёки врач меҳнатининг қанчадир миқдори ҳақида гапириш нотўғри. Бундан ташқари, ижодий меҳнат жараёнининг кўпгина муҳим характеристикалари бу жараённинг бошида ҳали аниқ бўлмайди, чунки улар жараён содир бўладиган аниқ жой, вақт, жамоадаги маънавий психологик муҳит ва бошқа бир қатор омилларга боғлиқ бўлади. Ушбу жиҳат, шунингдек, ижодий меҳнат натижаларини ўлчашга хизмат қиладиган абстракт кўрсаткичларнинг йўқлиги туфайли хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган ходимлар меҳнати маҳсулдорлигини баҳолашнинг ўзи ноаниқ

ва кўп жиҳатдан ижодий жараён эканлигини билдиради. Бошқача қилиб айтганда, шифокорлар, ўқитувчилар, маданият ва санъат соҳаси ходимларининг меҳнатини аниқ меъёрлаштириб ва типик хусусиятларига қараб гуруҳларга бўлиш қийин. Чунки бу касблар эгалари ўз фаолиятларини амалга оширишда, яъни қўйилган вазифаларни бажариш усуллари ва йўллари танлашда эркинлиги билан характерланади ва улар кўпинча шахснинг индивидуал хусусиятларига боғлиқ бўлади. Ушбу ҳолатлар, ўз навбатида, хизмат кўрсатиш соҳаси ходимларининг меҳнатини меъёрлаштиришда ва моддий рағбатлантириш тизимини яратиш ва қўллашда маълум қийинчиликларни туғдиради.

Шунга қарамадан, меҳнат унумдорлиги категорияси кишининг мақсадга йўналтирилган фаолияти натижасининг ифодаси сифатида айрим чекловлар билан хизмат кўрсатиш соҳасида ҳам қўлланилади. Бироқ хизмат кўрсатиш соҳасида ўзгармас меҳнат унумдорлиги қонуни амал қилади. Бу қонуннинг маъноси шундан иборатки, хизматларга қилинадиган харажатлар уларнинг нархидан тезроқ ўсади. Лекин бу қонун илмий доирада баҳсларга сабаб бўлмоқда, чунки барча хизмат турлари бўйича меҳнат унумдорлиги ўзгармай қолади, деган фикр, бизнингча, унча тўғри эмас.

Ҳозирда меҳнат унумдорлигининг ошишига қараб хизматларни уч гуруҳга бўлиш қабул қилинган, яъни улар инерт, прогрессив ва аралаш турларга бўлинади. Биринчи гуруҳга хизматларнинг шундай турлари киритиладики, қайсиқим, улар ўз табиатига кўра меҳнат унумдорлигини ошириш бўйича уринишларга кўпроқ қаршилиқ қиладилар. Масалан, сартарош ёки массажчи хизматлари умуман олганда ўзгармас ҳисобланади ва бу соҳага киритилган технологик янгиликлар эса фақатгина ёлланма ишчи мутахассис фойдаланадиган асбоблар, материалларнинг яхшиланиши, маданият соҳаси билан боғлиқ кўпгина фаолият турларини ҳам киритиш мумкин. Масалан, спектаклни ижро этиш учун бугун ҳам бундан 10 йил олдин ҳам бир хил вақт ва актерлар сонини талаб этади, яъни бир дона маҳсулотга тўғри келадиган меҳнат харажатлари миқдори ўзгармайди ва меҳнат унумдорлигини ошириш бўйича қилинадиган ҳар қандай ҳаракатлар хизматлар сифатини пасайтирмасдан иложи йўқ. Бундан ташқари инерт хизматларнинг айрим турлари шунчалик индивидуллашганки, уларни оммавий равишда ишлаб чиқаришнинг иложи йўқ. Бундай хизматларга ҳуқуқшунослар,

шифокорлар хизматини мисол қилиш мумкин. Ҳукукшунос дуч келадиган ҳар бир ҳолат бу индивидуал ҳолатдир, яъни унинг фаолиятида бир-бирига ўхшаган ҳолатлар деярли бўлмайди. Худди шуни шифокорлар тўғрисида ҳам айтиш мумкин. Одатда бундай ҳолатларда меҳнат унумдорлигини ошириш мақсадида миқдорни кўпайтириш ёки ресурс харажатларини камайтириш хизмат сифатини пасайишига олиб келиши мумкин. Ушбу гуруҳга кирувчи кўпгина хизматларнинг сифати мижоз ёки беморга сарфланган вақтнинг миқдори билан баҳоланади.

Прогрессив хизматлар гуруҳига инерт хизматлардан тубдан фарқ қиладиган хизматлар киритилади. Хизматларнинг бу турида мижозларнинг шахсий иштироки талаб этилмайди, чунки бунда меҳнат харажатларини капитал харажатлар билан алмаштириш мумкин, яъни ишнинг маълум қисмини автоматлаштириш мумкин. Бундай хизматларга телекоммуникация хизматлари киради. Бундан 50 йил муқаддам телефонлар телефонистлар ёрдамида бир-бирига уланар эди. Ҳозирги кунда хизматни истеъмол қилувчига махсус операторнинг ёрдами керак эмас ва телефон компаниясининг ходимлари билан шахсан алоқа ўрнатиш зарур эмас. Шундай қилиб, ушбу гуруҳга кирувчи хизматларни автоматлаштириш орқали меҳнат унумдорлигининг ошиши ушбу хизматларни ишлаб чиқаришга кетадиган харажатларнинг камайишига олиб келади.

Аралаш хизматлар гуруҳига олдинги иккала гуруҳларга хос бўлган хусусиятларни ўзида мужассам этган хизматлар киради. Бу гуруҳга киритилган хизматларнинг энг муҳим хусусияти шундан иборатки, улар ўз ҳаётий циклининг бошланғич босқичларида ҳаддан ташқари юқори меҳнат унумдорлигига ва харажатларнинг пасайишига молик бўлади. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши ушбу хизмат турининг йўқолишига сабаб бўлади, чунки меҳнат унумдорлигининг тез ўсиб бориши ушбу хизмат турининг аста-секин тамоман тугаб кетишига олиб келади. Аралаш хизматларга телевизион дастурларни ишлаб чиқариш, шу жумладан кўнгилочар кўрсатувлар ёки телесериалларни мисол қилиб олиш мумкин.

Юқорида қайд қилинган дастурларни ишлаб чиқиш икки унсурдан иборат. Биринчидан, дастурни яратиш сценарийни ёзиш, ролларни тақсимлаш, машқ қилиш, ижро этиш ва тасвирга туширишни ўз ичига олади, иккинчидан эса телеканал (эфир) орқали ахборотни, яъни яратилган маҳсулотни узатиш. Биринчи унсур инерт хизматларга хос бўлиб, унда меҳнат унумдорлигини ошириш имконияти камлиги билан

характерланади. Иккинчи унсур эса тўлалигича технологияга боғлиқ. Шу сабабли охириги йилларда кўрсатувларни телерадио орқали узатиш технологияларини такомиллаштириш туфайли бу соҳада меҳнат унумдорлигининг ва хизматлар сифатининг ошишига эришилди.

Юқорида айтилганлардан шундай хулосани асослаш мумкинки, прогрессив хизматлар ишлаб чиқарувчи соҳада меҳнат унумдорлигининг ўсиши хизматларнинг ҳам сон жиҳатдан ҳам, сифат жиҳатдан ошишини таъминлаб, соҳа ходимлари иш ҳақини реал миқдорини ошириш имконини яратади. Прогрессив хизматлар ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи субъектлар меҳнати баҳосининг ошиши, инерт ва аралаш хизматлар кўрсатувчи субъектлар меҳнати баҳосига таъсир кўрсатиши мумкин. Чунки инерт ва аралаш хизмат кўрсатувчи субъектлар ўз меҳнат харажатларини ва иш ҳақлари миқдорини прогрессив хизматлар соҳаси билан таққослаб, иш ҳақларини кўтаришни талаб қиладилар. Инерт хизматлар секторидида меҳнат унумдорлиги ошмаган шароитда иш ҳақини ошириш хизматлар бирлигига тўғри келадиган харажатларнинг ўсишига ва ниҳоят, хизмат нархининг ошишига олиб келади.

Маълумки, хизматлар нархининг ўзгариши талаб эластиклигига ҳам боғлиқ. Талаб эластиклиги паст бўлган ҳолатда хизматлар нархининг нисбий ўсиши содир бўлади. Сартарошлик хизматлари бўйича худди шундай ҳолат юз беради. Талаб эластиклиги маданий хизматларнинг айрим турлари, масалан, замонавий филармония ва эстрада қўшиқлари ижрочиларининг чиқишлари ёки нуфузли театрларнинг спектакллари ва бошқаларга ҳам паст бўлиши мумкин. Агарда талаб эластиклиги юқори бўлса, унда унинг миқдори камаяди ва бу ушбу хизмат турининг камайишига олиб келади. Ушбу хизмат ҳажмининг олдинги миқдорда сақлаб қолиш учун ишлаб чиқарувчиларга субсидиялар бериш керак. Ушбу ҳолат асосан инерт хизматларга хос бўлиб, у айрим хизмат турларига молиялаштиришни кўпайтиришни шарт қилиб қўяди.

Хизматлар соҳасидаги меҳнат профессионаллик нуктаи назаридан ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бир томондан бу соҳада ҳеч қандай махсус маълумотни талаб қилмайдиган ишчи ўринлари кўп, иккинчи томондан эса маълумотга эга ходимларнинг улуши юқори. Кўпгина касблар бўйича лавозимларни эгаллаш олий маълумотни талаб қилади (врачлар, ўқитувчилар, олий ўқув юртлари ўқитувчилари, фан арбоби) ва ҳоказолар. Хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларида олий ва ўрта махсус маълумотга эга

бўлган ходимларнинг улуши ишлаб чиқариш тармоқларига қараганда юқори (2.3.2-жадвал).

2.3.2-жадвал

2015 йилда Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг тармоқларида банд аҳолининг маълумоти бўйича таркиби (фонзда)⁷⁴

Тармоқлар	Жами банд аҳоли	Шу жумладан маълумоти бўйича		
		Олий	Ўрта махсус	Ўрта ва тулиқсиз ўрта
Жами иқтисодиёт бўйича	100	33,5	43,7	22,8
Саноат	100	17,1	43,8	39,1
Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги	100	17,1	47,3	35,6
Транспорт ва алоқа	100	19,3	37,7	43,0
Қурилиш	100	18,5	36,0	45,5
Савдо ва умумий овқатланиш, тайёрлов ва таъминот	100	22,7	46,2	31,1
Ахборот-хисоблаш хизмати	100	67,5	27,4	5,1
Уй-жой-коммунал хўжалиги, аҳолига ноишлаб чиқариш туридаги маиший хизмат кўрсатиш	100	11,7	39,8	48,5
Соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия, ва ижтимоий таъминот	100	16,4	62,5	21,1
Таълим	100	53,2	35,4	11,4
Маданият ва санъат	100	32,9	53,5	13,6
Фан ва илмий хизмат кўрсатиш	100	40,6	35,3	24,1
Молия, кредит, сугурта ва пенсия таъминоти	100	54,9	38,1	7,0
Бошқа тармоқлар	100	40,5	43,1	16,4

Хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган аҳолининг жинси ва ёши бўйича таркиби ҳам бошқа соҳалардан фарқ қилади. Бу соҳа ходимлари орасида аёллар ва пенсия ёшига яқин ёшдагиларнинг ҳамда пенсия ёшидагиларнинг улуши катта. Бу эса ўз навбатида, соҳа ходимлари иш ҳақининг шаклланишига ўз таъсирини кўрсатади.

⁷⁴ Ўзбекистонда меҳнат ва бандлик. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси тўплами. Т. 2016 й. 30-31 бб.

Хизматлар соҳасидаги кадрлар бажарадиган функциялари нуктаи назаридан ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Ходимларнинг асосий қисмини аклий меҳнат билан шуғулланадиганлар ташкил этади. Улар таълим тизимида – ўқитувчилар, соғлиқни сақлаш тизимида – врачлар, маданий-маърифий муассасаларда – кутубхона ходимлари, библиографлар, услубчилар, санъатда – муסיқачилар, рассомлар ва бошқалар.

Моддий рағбатлантиришни ташкил этиш амалиётида қайд этилган мутахассислар категориясининг иш ҳақи тизими устувор аҳамиятга эга. Хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларининг фаолият кўрсатишини ҳамда ривожланишини таъминловчи мутахассисларнинг бошқа қисми ҳам мавжуд. Улар иқтисодий, молиявий, бошқарув функцияларини ҳамда техник, маъмурий-хўжалик вазибаларини бажарувчи ходимлардир, яъни асосий фаолият билан шуғулланмайдиганлар. Ана шу асосий фаолият билан шуғулланмайдиган ходимларнинг иш ҳақи тизимини шакллантиришда асосий фаолият билан шуғулланувчи ходимларни моддий рағбатлантириш механизми билан мувофиқлаштириш борасида муаммолар вужудга келади.

Моддий рағбатлантириш механизмини шакллантиришда факатгина меҳнатнинг хусусиятларини ҳисобга олиш билан чекланмасдан, балки меҳнат натижаларининг шакли ва натижаларни ўлчаш ҳам катта аҳамиятга эга. Хизмат кўрсатиш соҳаси ходимлари меҳнатининг маҳсули ёки унинг фойдалилик самараси моддий ёки номоддий неъмат шаклида намоён бўлади. Номоддий ишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнатнинг натижаси ижтимоий ва маданий неъматлар шаклидаги фойдали самарага тенг бўлиб, уни баҳолаш ва ўлчаш жуда қийин масала ҳисобланади. Чунки фойдали самара кўпгина ҳолларда хизматни ишлаб чиқарувчи ва уни истеъмол қилувчининг ўзаро ҳамкорлигининг натижаси ҳисобланиб, факатгина хизмат кўрсатиш соҳаси ходимларига боғлиқ бўлмасдан, балки хизматни истеъмол қилувчиларнинг, яъни таъсир этиш объектларининг рухий ва физиологик хусусиятларига ҳам боғлиқдир. Бунда хизмат кўпинча истеъмолчи шахсга ниҳоятда катта таъсир кўрсатади, унинг муҳим хусусиятларини ўзгартиради. Моддий хизматлар ишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнатни баҳолашда эса бошқача ёндашув, яъни моддий ишлаб чиқаришда қўлланиладиган ёндашувдан фойдаланилади.

Хизмат кўрсатиш соҳаси ходимлари даромадлари шаклланишининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири – хизмат кўрсатиш соҳасининг турли тармоқларида пуллик ва бепул хизматлар улушининг турличалигидадир. Хизмат кўрсатиш соҳасининг эркин рақобат бозори шароитида фаолият кўрсатадиган тармоқлари (савдо, банк хизматлари, туризм ва бошқалар) билан бир қаторда, давлат томонидан тартибга солинадиган тармоқлар (таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқалар) ҳам мавжуд. Бундан ташқари, шундай хизмат турлари борки, уларни бозор хизматлари таркибига киритиб бўлмайди, улар иқтисодиётнинг ижтимоий секторининг ажралмас қисми ҳисобланади (бошқарув, мудофаа ва бошқалар). Шундай қилиб, моддий ишлаб чиқариш соҳасида даромадлар шаклланишининг бозор механизмидан фойдаланилса, хизмат кўрсатиш соҳасида даромадлар шаклланишининг ҳам бозор ҳам нобозор механизмидан фойдаланилади. Иқтисодиётнинг аграр ёки саноат секторидан фарқли ўлароқ, хизматларнинг кўп қисми, айниқса ижтимоий соҳа хизматлари давлат бюджети томонидан молиялаштирилади. Шу билан биргаликда хизматларнинг шундай турлари борки, улар маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиш, пойабзал ва кийим кечакларни тикиш, таъмирлаш, яъни ишлаб чиқариш билан боғлиқ хизматлар бўлиб, бундай хизматларни амалга оширадиган ходимлар даромадларни шакллантиришда бозор механизми амал қилади.

Хизмат кўрсатиш соҳаси ходимлари даромадларининг шаклланишининг муҳим хусусиятларидан яна бири – хизматларнинг юқори ликвидлиги ва хизмат кўрсатиш соҳасининг кам маблағ талаб қилишлиги билан боғлиқдир. Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарида хизматларнинг юқори ликвидлиги ва хизмат ҳақини олиш муддатининг қисқалиги туфайли даромадларнинг шаклланиши моддий ишлаб чиқариш соҳаларига нисбатан юқори суръатлар билан амалга ошади. Бу эса ўз навбатида, хизмат кўрсатиш соҳаси ходимлари даромадларининг тез ўсишини таъминлайди.

Хизматлар соҳасида фаолият кўрсатадиган ходимлар даромадларининг шаклланишига хизмат кўрсатиш корхоналарининг жойлашган жойи ҳам катта таъсир кўрсатади. Шаҳар аҳолиси кишлоқ аҳолисига нисбатан юқори даромадга эга ва шу туфайли уларнинг хизматларнинг деярли барча турига талаби ҳам юқорирок. Шу сабабли, шаҳарларда хизмат кўрсатиш корхоналари сони тезроқ

ўсади. Қишлоқ жойларида эса аксинча, хизматларга талаб нисбатан паст бўлганлиги туфайли хизмат кўрсатиш корхоналарини очиш секин юз беради.

Хизмат кўрсатиш соҳаси ходимлари даромадларининг шаклланишига у ёки бу хизмат турининг даромадлилиги ҳам таъсир кўрсатади. Хилма, хил хизмат турлари бир-биридан даромадлилик даражаси билан фарқ қилади. Талаб юқори бўлган хизматларнинг (савдо, умумий овқатланиш, маиший хизмат) нархлари ўсиб боради ва бу, ўз навбатида, хизмат кўрсатиш корхонаси даромадининг ўсишига олиб келади. Корхона даромадининг ошиши ушбу корхона ходимлари даромадлари ўсишининг моддий асосини ташкил этади.

Юқорида келтирилган маълумотлар хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган аҳоли даромадларининг кўплаб шарт-шароитлар ва омиллар таъсири остида шаклланишини кўрсатади ва уларни ушбу соҳада банд бўлган ходимлар даромадларининг шаклланиш механизмини ишлаб чиқишда ҳисобга олиш лозим, деб ҳисоблаймиз. Шунингдек, хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган ходимлар даромадлари механизмини шакллантиришда иқтисодий конунлар талаби ҳам ҳисобга олиниши лозим ва шу асосда ишлаб чиқилган механизм ходимлар меҳнатини рағбатлантириш ва мотивлаштиришга, қолаверса, инсон капиталининг ўсиши ва ривожланишига яхши хизмат қилиши мумкин.

2.4. Таълим хизматлари – ижтимоий тараққиёт ва ишчи кучи сифатини оширишнинг муҳим омили

Ижтимоий тараққиётнинг барча босқичларида инсон ривожланишининг асосий мақсади уларнинг фаровонлигини таъминлаш, соғлом ва бунёдкорлик ҳаётидан етарлича баҳра олиш имкониятини берадиган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳамда экологик муҳитни яратишдан иборат.

Инсон ривожланиши концепциясида таълим асосий таркибий қисмлардан бири ҳисобланиб, жамиятнинг муҳим муаммоларини ҳал этишда ҳам у асосий ўрин эгаллайди. Инсоният цивилизацияси давомида таълим ва илм-фанни юқори даражада ривожлантириш ижтимоий, техник ҳамда иқтисодий тараққиётнинг муҳим ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланган. Шунга кўра, Биринчи Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек, “Кадрлар

маънавий-ахлокий жиҳатдан тарбиялаш билан узвий боғлиқ бўлган узлуксиз таълим тизими орқали ҳар томонлама баркамол шахс — фуқарони шакллантиришни назарда тутади⁷⁵.

Бутун жаҳон банкининг баҳолаш бўйича маълумотларига кўра, замонавий иқтисодиётда моддий капитал ҳажми ҳар бир мамлакат умумий бойлик ҳажмида 16 фоизни, табиий — 20 фоиз ва инсон капитали — 64 фоизни ташкил этади⁷⁶.

Республикамиз иқтисодиётининг барқарор ривожланишида юқори малакали кадрлар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш таълим жараёни билан бевосита боғлиқдир. Таълим жараёни ижтимоий, иқтисодий, маданий ва бошқа фаолият соҳаларига таъсир қилади. Таълим инсон фаолиятининг энг муҳим кўринишларидан бирига тегишли бўлиб, таълим жараёни бутун инсон ҳаёти мобайнида амалда унинг туғилганидан бошланиб, узвийлик хусусиятига эга жараёндир.

Таълим жараёнини тадқиқ этишни иккита ёндашувга ажратиш мумкин. Бир томондан, таълим — бу давлат томонидан таълим даражасига (таълим цензига) фуқароларни (таълим олаётган) қайд қилишга ётақловчи давлат, жамият, инсон талаблари даражасида таълим-тарбия олишнинг мақсадга йўналтирилган жараёндир.

Ижтимоий-иқтисодий тизимда умумий ва махсус таълим фарқланади. Умумий таълим келгусидаги мутахассислиги ва касбидан мустақил равишда ҳар бир инсонга зарурий билим, кўникма ва маҳорат беради. Махсус таълим эса ишчига муайян касб ва малакадаги зарурий билимни беради.

Бошқа томондан, таълим — жамият ҳаёт фаолиятининг турли соҳаларида инсонни қамраб олиш ва тайёрлаш функцияларини бажарувчи, унинг мазкур жамият маданиятига иштирок этишини таъминловчи ижтимоий институт ҳисобланади.

Таълим — бу шахс ва жамият учун ижтимоий қадриятнинг муҳим фаолият кўриниши, расмий ташкилот, мураккаб тизим ва ижтимоий институт ҳисобланади⁷⁷. Таълим катта ижтимоий-иқтисодий самарага эга бўлиб, у моддий ва маънавий тавсифга эга комплекс манфаат келтирувчи жараён ҳисобланади.

⁷⁵ И.А. Каримов. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиёти пойдевори. Т.: 43-бет.

⁷⁶ Абдурахманов К.Х., Додобоев Ю.Т., Аллахвердиева Л.М. Современный менеджмент и реформирование системы образования в Узбекистане. Учебное пособие. — Т.: ТГЭУ, РЭА, - 2006. - 7 с.

⁷⁷ Рубина Л.Я. Социология образования перед новыми вызовами /Круглый стол/, 2000. — с. 10.

Таълимнинг ижтимоӣ-иқтисодӣ самарадорлигига бағишланган тадқиқот ва уринишларга эътиборни қаратсак, қироллик бойлигини таркибий қисми сифатида аҳолининг билими ва таълим қадри билан боғлиқ тадқиқотлар дастлаб У.Петти ижодий фаолиятига тегишлидир⁷⁸. Кейинчалик А.Смит у ёки бу касбга эга инсонни қиммат машина билан солиштиради: “Ҳар қандай қимматга эга машина ўрнатилгандан кейин ҳисобдан чиқариш вақти бошлангунгача уни ишлаб чиқаришда ишлатиш пировардида одатий даражада фойда келтирувчи, унга келтирилган капитални коплашни назарда тутати”. А.Смитнинг фикрига кўра, катта маҳорат ва кўникма талаб қилувчи таълим олишга куч ва вақт сарфлаётган ҳамда касб эгаллаётган инсонни юқорида келтирилган қиммат турадиган машина билан солиштириш мумкин. У бажаришга ўрганган иш учун одатий ходимлар иш ҳақидан юқори ҳақ тўланади ва пировардида тенг қийматли капитал келтириши натижасида унга бундан фойда келтирган ҳолда барча таълимга қилинган харажатлар ўрнини тўлдириш имкониятини яратади. Бирок, бу иш белгиланган муддатда бажарилиши керак, шундай экан машинанинг хизмат муддати давомийлиги аниқ бўлмаганидек, инсон ҳаёти давомийлиги ҳам маълум эмас. Малакали ходим ва оддий ходим иш ҳақи ўртасидаги фарқ мана шу тамойилга асосланади⁷⁹.

Ф.Лист миллатнинг моддий фаровонлигини бойликларнинг мавжудлиги билан эмас, шаклланаётган ишлаб чиқариш қучларининг ривожланиш даражаси билан тавсифлайди. У бу қучларни боши сифатида фан, санъат, кашфиётларда эришилган ютуқларни “аклий капиталда” деб ҳисоблайди.

А.Маршаллнинг таъкидлшича, “таълим моддий бойликларни ишлаб чиқаришни юксалтиришнинг муҳим воситаси сифатида хизмат қилади”. Унинг фикрига мувофиқ, “Таълим кўпчиликка, ким бўлмасин, ном-нишонсиз ўлмасдан ўзининг потенциал имкониятини очиш учун имкониятни юзага келтиради”⁸⁰. “Энг қиммат капитал – бу инсон зотиға қўйилган капиталдир”. 1960 йилларда Т.Шульц таълим олишга сарфланган инсон вақти ва таълим хизматларига харажатларни ўз ичига олувчи ишчи кучи

⁷⁸ Петти У., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Фридмен М. Классики экономической мысли. Соч. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000.

⁷⁹ Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов. – М.: Соцэкгиз, 1962.

⁸⁰ Маршалл А. Принципы экономической науки. М.: Прогресс, 1993. – 270 с.

қийматини баҳолашни амалга оширди. “Энг муҳим иқтисодий ресурс — бу таълим соҳасида халқ имкониятлари, тажриба, одамларнинг қобилиятлари салмоғидир”, Т.Шульцнинг фикрига кўра, “инсонга инвестициялар нафакат меҳнат унумдорлиги даражасини, балки вақтнинг иқтисодий кадр-қимматини оширади”.

Бизнинг фикримизча, таълим жараёнининг объектини инсондан ажратиш керак эмас, шундай экан таълим ҳам иқтисодий фаолиятнинг амал қилиши учун ҳам ижтимоий функцияларнинг реализацияси учун инсонга зарур касбий ва умумижтимоий ахборотларни танлаш, қайта ишлаш ва узатишнинг махсус жараёни ҳисобланади. Мазкур жараён бир томондан инсоннинг меҳнат фаолияти билан боғлиқ алоҳида кўриниши ҳисобланса, иккинчи томондан, у ажралмас ҳолда уларни бажариш имконияти ва самарадорлигини таъминловчи бошқа жараёнларни келтириб чиқаради.

Таълим тизимлаштирилган билим, маҳорат ва кўникмаларни янгилаиш жараёни ва натижаларини ўзида намоён этади. Таълим жараёнида инсон томонидан ишлаб чиқилган барча маънавий бойликларни авлоддан авлодларга ўтказиш жараёни содир бўлади. Бу жамият ва табиат ҳақида фанда, техника ва санъатда ифодаланган ҳамда меҳнат кўникмалари ва маҳорати эгалланган умумтарихий билиш натижаларини янгилашни ўз ичига олади. Таълим — ҳаёт ва меҳнатга тайёрлашнинг зарурий шарт-шароити ҳамда инсонни маданият ва уни эгаллашга иштирок этишнинг асосий воситасидир.

Инсоннинг ақлий ривожланишида билимларни ўзлаштириш, ижтимоий меҳнат фаолиятида иштирок этиш, маданий-маърифий ишлар, мустакил ишлар аҳамиятли рол ўйнайди.

ЮНЕСКОнинг Бош конференцияси 20-сессиясида қабул қилинган таърифга кўра, таълим асосида шахс қобилияти ва хулқ-атвори жараёни ҳамда натижалари тушунилади, бунда у ижтимоий етуклик ва индивидуал ўсишга, ўз қобилиятларини ривожлантириб, камол топишга, яширин имкониятларини рўёбга чиқаришга, турмуш даражаси ва сифатини юксалтиришга эришади.

Бизнингча, таълим — бу жамият иқтисодий салоҳияти ва шахснинг инсоний салоҳияти шаклланиши ва реализацияси билан боғлиқ жамият ва шахснинг муайян турмуш даражасига эришишга йўналтирилган инсон фаолиятининг кўринишидир.

Таълим, биринчи навбатда, меҳнат жараёнларини ташкил этишда инсоннинг ўз ўрнига эга бўлиши учун мўлжалланган. ФТТ ишлаб чиқариш омиллари тубдан ўзгартиради. Меҳнат жараёнида сифат ўзгаришлар юзага келади: меҳнат жараёнлари илмий асосда ташкил этилади, ишчиларнинг малака даражаси ва интеллектуал салоҳияти ошади, инсоннинг тадбиркорлик қобилияти ва салоҳияти юксалади. Шундай экан, меҳнат жараёнида юзага келадиган ўзгаришлар таълим жараёнидаги ўзгаришларга узвий равишда боғлиқдир.

Инсонлар ҳаётининг ижтимоий муҳити (шароити) жамиятда инсоннинг ўрни, роли ва бошқа жиҳатларни шакллантиради. Инсоннинг ижтимоий статуси таълим жараёнининг муқаррар натижаси ҳисобланади ва жамиятда шахс шаклланиши ҳамда ривожланишининг ижтимоий жараёнларини юзага келишига олиб келади.

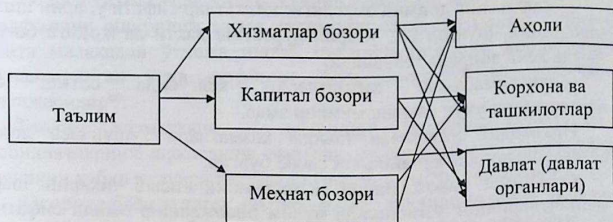
Ҳам меҳнат, ҳам ижтимоий жараёнлар авваламбор инсон эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган. Бизнинг фикримизча, айнан турли эҳтиёжлар ўртасидаги нисбат инсоннинг таълим сиёсатида юксалишининг жорий ва стратегик аҳамиятини аниқлайди. Индивидуал кизиқишлар субъектлар мақсадлари ва масъулиятини жонлантиришни ифодалайди. Турмуш даражаси ва сифатининг юксалиши ҳар қандай таълим жараёнининг пировард мақсади ҳисобланади.

Мустақил таълим олиш имкониятига қарамадан, таълим олишнинг асосий йўли – турли ўқув юртларидаги таълим олиш жараёнидир. Таълим жамият ва шахс учун эҳтиёж нуқтаи назаридан жараён ҳисобланиб, ушбу вақтда иқтисодий нуқтаи назардан хизмат ҳисобланади.

Таълим иқтисодий маънода – бу билим бериш, тарбиялаш, таълимда банд бўлиш, корхоналарни бирлаштирувчи иқтисодиётнинг алоҳида тармоғидир⁸¹. Бу ўзининг фаолияти жараёнида моддий, молиявий, ахборот ва меҳнат ресурсларини истеъмол қилувчи номоддий ишлаб чиқариш соҳасидир, шунингдек, у бозорнинг тартибга солинувчи объекти ҳисобланади.

Бизга маълумки, таълим бозор муносабатлари объекти сифатида ўзаро боғлиқ бўлган бир қатор бозорларда иштирок этади (2.4.1-чизма).

⁸¹ Словарь по экономике и финансам. Glossarie.ru

2.4.1-чизма. Таълим хизматлари бозорининг шаклланиши.

Биринчи навбатда, таълим аҳоли, корхоналар ва давлат ташкилотларига таълим хизматларини тақдим қилувчи хизматлар бозорида иштирок этади. Таълим аҳоли, корхоналар ҳамда тижорат фаолияти объектларига маблағларни муқобил қўйиш усули бўлиб, капитал бозорида жозибador объект ҳисобланади. Таълим корхоналар ва давлат ташкилотларига зарур кадрларни тайёрловчи меҳнат бозорининг таркибий қисмидир. Турли бозорларда товар (хизмат) сифатида таълимнинг иштирок этиши унинг ўзига хос хусусиятини аниқлайди. Иқтисодий категория сифатида хизмат – бу янги сифатдаги маҳсулотга бағишланган йўналишдаги фаолиятдир. Хизматлар – иқтисодий назарияда – бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқиши, узатилиши ва истеъмол қилиниши мумкин бўлган товардир.

Ф.Котлернинг фикрича, “хизмат – асосан сезилмайдиган ва ниманидир эгаллашга олиб келмайдиган бир томон бошқасини таклиф қилиши мумкин бўлган фойда ёки ҳар қандай тадбирдир”⁸².

Классик иқтисодий назарияга мувофиқ хизматларнинг товарлардан фарқ қилишлиги бир қатор ўзига хос тавсифларга эга. Бу тавсифлар қуйидагилардан иборат:

- сезилмаслик: хизматларни ўзлаштириш вақтида кўриш, мазасини тотиб кўриш, эшитиш ёки ҳидлаш мумкин эмас;
- манбадан ажралмаслик: хизматлар ўзининг манбасидан ажралмасдир, у ишлаб чиқаришнинг иштирокида амал қилиши мумкин;

⁸² Котлер Ф. Основы маркетинга. – М.: Изд. Дело, 2006

– сифатнинг доимий эмаслиги: хизматлар сифати уларни ишлаб чиқаришга, шунингдек, уларни кўрсатиш вақти ва жойига боғлиқ ҳамда кенг доирада тебранади;

– сақланмаслиги: хизматларни келгусида сотиш ёки фойдаланиш учун сақлаш мумкин эмас.

Иқтисодий назарияда таълим хизматлари тушунчаси доимо мунозараларнинг кучайишига сабаб бўлган.

ФТТнинг ривожланиши ва ижтимоий ишлаб чиқариш шарт-шароитларининг ўзгаришида муҳим ривожланиш омили сифатида илмий ва техникавий билимларнинг роли юксак бўлиб, натижада хизмат кўрсатиш соҳасининг аҳамияти бирданига ўсди, айниқса таълимда, ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш жараёнида бу яққол намоён бўлди. Бу ўтган асрнинг 60-70-йилларида дунё олимлари ўртасида макроиқтисодиётда ноишлаб чиқариш соҳаларининг ўрни ва роли ҳақида узвий мунозараларга олиб келди. Таълим хизматлари хусусида айрим тадқиқотчилар берган таърифларнинг қисқача мазмунини келтириб ўтамиз.

М.А.Лукашенко фикрича, таълим товари – бу айирбошлаш учун ишлаб чиқарилган ва таълимда субъектлар эҳтиёжини кондируви ўзига хос иқтисодий манфаатдир, таълим хизматлари – бу таълимда субъектлар эҳтиёжларини кондирувчи ва бундай фаолиятга олиб боровчи буюм шаклида таълим маҳсулотлари ўртасидаги жами мақсадга мувофиқ фаолиятдир⁸³.

Таълим хизматлари – бу замонавий фан ва техника ютуқлари асосида у ёки бу кўринишдаги касбий фаолиятда амал қилиши учун зарурий билим, маҳорат, кўникмаларни эгаллашда жисмоний ва юридик шахслар эҳтиёжларини кондиришга йўналтирилган ўқув юртлари фаолиятидир⁸⁴.

Таълим хизматлари – бу “умумтаълим ва махсус тавсифга эга билимлар йиғиндиси ҳамда келгусида жорий этиш учун амалий кўникмалар кўринишида фуқароларга узатиладиган комплекс ўқув ва илмий ахборотлардир”⁸⁵.

⁸³ Лукашенко М.А. Высшие учебное заведение на рынке образовательных услуг: актуальные проблемы управления. – М.: Изд. Маркет ДС, 2003. – 358 с.

⁸⁴ Захарова Л.В. Формирование и развитие образовательных услуг: автореф. дисс. канд. экон. наук / Белград. 2002.

⁸⁵ Зотов В.Н. Разработка стратегии и тактики маркетинговой деятельности вузов на образовательных услуг и научно-технической продукции: автореф. дисс. канд. экон. наук. – М.: РЭА им. Г.В.Плеханова, 1997.

Таълим хизматлари – ишчи кучини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишга ҳамда ходимнинг касб ёки малака олишга, қайта малакадан ўтишга ишлаб чиқариш талабини қондиришга йўналтирилган ўқув юртининг ўқув, бошқарув ва молиявий натижасидир⁸⁶.

Таълим хизматлари – инсоннинг меҳнатга турли хил қобилиятларини шаклланиш жараёни, яъни комплекс манфаатлар шаклини қабул қилувчи инсон капиталига инвестициялашдир⁸⁷.

Юқорида баён этилган таърифларнинг таҳлили шундан далолат берадики, уларда ушбу хизмат турининг моҳиятини очиб беришда унинг иқтисодий жиҳатларига алоҳида ургу берилган. Бизнингча, таълим хизматларини аниқлашнинг иқтисодий жиҳатлари фақат мазкур фаолиятнинг бир томонини ифодалайди. Таълим хизматлари авваламбор инсонни жамиятнинг янги аъзоси сифатида уни шахсини шакллантиради. Таълим хизматлари номоддий бойликка, номоддий неъматларга тегишли ижтимоий аҳамиятга эга товардир. Таълим хизматлари ҳар доим сифатни ошириш ва уларни узатишни такомиллаштиришни талаб этади, шунинг учун ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий шаронгда таълим сифатини ошириш муаммолари туради.

Таълим хизматлари бошқа ижтимоий манфаатлар сингари ички ва ташқи самара хусусиятларига эга. Таълим хизматлари эҳтиёжига ички самара шунга олиб келадик, касбий таълим салоҳиятини оширишни эгалловчи ҳар бир киши бошқаси билан солиштирганда катта даромад олиш, таълимдан индивидуал қайтимни ошириш имкониятига эга бўлади. Ташқи ижобий самара бундай ҳолатда ЯИМ ҳажми, меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатларида ифодаланади.

Бошқа томондан, таълим хизматлари – ишчи кучини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишга ҳамда ходимнинг касб ёки малака олишга, қайта малакадан ўтишга, ишлаб чиқариш талабини қондиришга йўналтирилган ўқув юртининг ўқув, бошқарув ва молиявий натижасидир⁸⁸.

⁸⁶ Соломатина О.В. Некоторые проблемы ценообразования на образовательных услуг в вузах Сибири // Экономика для менеджеров: Межвуз. сб. науч. тр. – Барнаул. 1998. – С. 110-114.

⁸⁷ Маслов Д.В. Рынок образовательных услуг: методологические аспекты. Автореф. дисс. канд. экон. наук / Ярославль. 2002.

⁸⁸ Сось Т.А. Формирование рынка образовательных услуг / www.marketing/spb.ru

Истеъмол жараёнида таълим хизматлари нафақат жами истеъмол қилинган таълим хизматларига, балки бу хизматларни истеъмол қилиш жараёнида сарфланган шахсий қобилиятлар, уларни реализация қилиш даражаси ва бошқа субъектив омиллар шахс меҳнатининг миқдори ва сифатига боғлиқ ҳолда ишчи кучида трансформацияланади. Шунинг учун бу ёндашув дорасида таълим олаётганларда истеъмол қилинган таълим хизматлари туфайли ўқитувчилар ва таълим олувчиларнинг брғаликдаги меҳнати маҳсули ҳисобланувчи жами билимлар, маҳорат ва кўникмалар фаркланади. Шундай экан, билим, маҳорат, кўникмалар эмас, айнан таълим хизматлари (яъни ўқитувчиларнинг жами меҳнати) ўқув юртининг товар-маҳсулоти сифатида қаралиши мумкин.

О.В.Сагинованинг фикрича, ҳар қандай ўқув юртининг маҳсулоти таълим дастури, таълимда касбга тайёрлаш, ўқитиш ва қайта тайёрлашда эҳтиёжларни қондириш, яъни муайян ижтимоий самарага (таълим ёки касбий даражанинг ўзгариши) эришиш учун ишлаб чиқилади⁸⁹.

А.А.Ченцованинг нуқтаи назари алоҳида эътиборга эга, яъни “таълим маҳсулоти” илмий-педагогик меҳнат натижаси сифатида аниқланади, бу ўз навбатида турли хил илмий меҳнат ҳисобланади. “Таълим хизматлари ўз навбатида турли хил илмий меҳнат ҳисобланиб, илмий педагогик меҳнат жараёнида яратилади. Илмий меҳнат натижаси илмий маҳсулот ҳисобланади. Илмий-педагогик меҳнат натижаси таълим меҳнати ҳисобланади – бу интеллектуал маҳсулот қисми таълим хизматининг мувофиқ сегментига мослашган”⁹⁰. Мазкур ҳолатда бизнинг фикримизча, таълим маҳсулоти таълим хизматлари бозорининг мувофиқ сегментига мослашган интеллектуал маҳсулотнинг (илмий ва муҳандислик маҳсулотлари билан бир қаторда) бир қисми ҳисобланади.

Е.И.Скрипакнинг нуқтаи назари анча долзарб ва қизиқарлидир. Унинг фикрига кўра, “таълим хизматлари” иктисодий категорияси иктисодий субъектлар эҳтиёжлари ва уларни ишлаб чиқаришда шарт-шароитлар, хоҳиш, асос ва масъулиятни ўз ичига олувчи дейилади, ҳозирги вақтда “пуллик таълим хизматлари”нинг торроқ тушунчаси билан алмаштирилмоқда. Бу ҳолда у ҳозирги ўзига хос шароитлар билан тушунтирилади: инсон капиталини

⁸⁹ Сагинова О.В. Изменения на рынке образовательных услуг / www.marketologi.ru

⁹⁰ Ченцов А. О бизнесе образовательных услуг. // Высшее образование в России, 1999. №2. – С. 120-123.

инвестициялашда тўлиқ шаклланган субъектларнинг йўқлиги; унинг шаклланиши ва жамғарилишида иқтисодий масъулиятни амалга ошириш механизмлари; давлатнинг ижтимоий мажбуриятларига қарамасдан, таълимга бюджет харажатларининг камайиши; тўлиқ шаклланган молиявий бозор, кредитлаш механизмларининг мавжуд эмаслиги.

Ижтимоий товар сифатида таълим хизматлари ҳақида гапирилганда айтиш керакки, бир томондан, уларнинг истеъмоли жамоавий амал қилади, бундан давлат томонидан молиялаштирилган хизматлар истеъмолини ҳамма хоҳлайдиганлар ҳам ололмайдилар. Шундай экан, “истеъмолдан чиқариш имкониятининг йўқлиги” тамойили бажарилмайди. Модомики, истисно тамойили жорий этилса, у ҳолда бундай кўринишдаги товарларни ишлаб чиқариш учун рағбатлантирувчи бозор омиллари мавжуд бўлади. Шундай экан, таълим хизматлари ҳам ижтимоий, ҳам хусусий ва икки оралиқдаги турга тегишли хизматлар бўлиши мумкин. Бундан келиб чиқадики, давлатга таълимнинг давлат ва хусусий секторини оптимал бирикишини таъминлашни талаб этади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, таъкидлаш керакки, таълим хизматлари – бу таълим хизматлари бозоридаги иқтисодий муносабатлар, субъект салоҳиятини ўсишига йўналтирилган муайян таълим маҳсулотларини тақдим этиш жараёнидир.

Таълим хизматларининг бозор моҳиятини аниқлаш учун унинг ўзига хос хусусиятларини қараш зарур, қайсики, анъанвий тавсифдаги хизматларда ҳам фақат таълим хизматларига хос хусусиятларда содир бўлади. Бизнингча, таълимда хизмат хусусиятлари қуйидагиларда намоён бўлади: таълим хизматлари сезилишининг паст даражаси тўлиқ эгаллашгача уларнинг микдор ва сифатини баҳолаш имконининг йўқлиги аниқланади.

Хизматлар қанчалик номоддий ва сезилмас экан, иқтисодий назария хизматлар параметрларини сотиб олувчилар учун аҳамиятлироқ шакллантириш ва яққол имконияти бўйича уларни тақдим этиш учун хизматларни сотувчиларга тавсия берилади. Таълимда бу мақсадларга таълим стандартлари, ўқув режалари ва дастурлари, таълим усуллари, шакллари ва шарт-шароитлари ҳақида ахборотлар, сертификатлар, дипломлар, лицензиялар ва бошқалар хизмат қилади.

Таълим хизматлари муносабатларида манбадан ажралмаслик хусусияти бундай хизматларни сотиш натижасида ўзининг махсус

товарига мулкчилик ҳуқуқини йўқотади, харидор эса ўз навбатида, бундай ҳуқуқни сотиб ололмайди: бундай товарнинг ўзи шу дақиқада қанчалик ишлаб чиқарилса, узатилса ва истеъмол қилинса, шунчалик тез йўқолади. Бу вақтда ҳар қандай ўқитувчининг алмашиши таълим хизмати кўрсатиш жараёнини, натижасини ҳамда талабни ўзгартириши мумкин. Бундан ташқари, айнан таълим хизматларининг хусусиятлари шунда намоён бўладики, улар истеъмолининг бошланиши уларни кўрсатишни бошлаш билан бир вақтда содир бўлади.

Хизмат кўрсатиш жараёни ва натижасига қатъий стандартларни ўрнатиш мумкин эмаслиги ва бажарувчидан ажралмаслигига қарамай, таълим хизмати муносабатларида сифатнинг доимий эмаслиги яна бир сабабга – дастлабки материалларни ўзгарувчанлигига эга.

Таълим хизматларининг сақланмаслик хусусияти иккиёқламаликни ўзида намоён этади. Бир томондан “олдиндан тўлиқ ҳажмда хизматларни тайёрлаш ва талабни ошишини кутишда моддий товар сифатида уларни омборга жойлаштириш имконининг йўқлиги”, яъни таълим хизматлари барча бошқа номоддий бойликлар сифатида сотувчида (ўқитувчида) ҳам харидорда (таълим олувчида) ҳам жамғариб бўлмаслиги ва уларни қайта сотиб бўлмаслигидир. Шу билан бирга, таълим хизматларининг бу хусусияти “юмшоқ” кўринади. Модомики, баъзи ўқув ахборотлари кўпинча номоддий кўринишдаги тарқатувчилар (масалан, китоблар, кассеталар)да тайёрланади ва қайд этилади. Бошқа томондан, таълим хизматлари сақланмаслиги, олинган ахборотларнинг ёддан чиқиши инсон учун табиий ҳисобланади ҳамда билимларнинг эскириши илмий-техник ва ижтимоий таракқиётга олиб келади.

Таълим хизматлари фаолият сифати умумийлик характериға эга бўлиб, ҳаракатлар жамланмасидан: билим ва маҳоратларни бевосита бериш ва олиш; таълим жараёнида мустақил ишлашга ундаш; таълим жараёнини моддий таъминоти; хизматлар сифати устидан назорат ва бошқалардан ташкил топади. Бундан ташқари, хизмат кўрсатиш турли шароитлар ва ўзига хос талабларга бўйсунган ҳолда амалга оширилади.

А.Е.Вифлеемский ўз тадқиқотларида “таълим хизматлари – бу истеъмолчида янги билимлар, кўникмалар, шахсий фазилатларини ҳамда ишчи кучи баҳосини ва меҳнат бозоридаги рақобатбардош-

лигини оширишга хизмат қилувчи чора-тадбирлар умумлашмаси”⁹¹, Г.Ахунова “таълим хизматлари бозори – таълим хизматларини олди-сотди жараёнлари юзасидан иқтисодий муносабатлар соҳаси эканлигини”⁹² таъкидлайдилар.

Ижтимоий ҳаётда фақат таълим хизматларига хос хусусиятлар ҳам мавжуд.

Биринчидан, таълим хизматларининг ўзига хослиги шундаки, кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, улар пул шаклида ўлчаш мумкин бўлмаган жамоа эҳтиёжларини қондиришга мойил “ижтимоий неъматлар, товарлар” категориясига тегишлидир ва бу билан алоқадор бозорнинг уюшиши мумкин эмас. Тавсифий хусусиятига кўра, ижтимоий неъматларга қуйидагилар тегишли:

- жамоа эҳтиёжлари;
- истеъмолдан чиқариш имкониятининг йўқлиги;
- ижтимоий товарни индивидуал истеъмоли бошқа истеъмолчилар манфаатларининг пасайишига олиб келмайди, яъни индивидуал истеъмол ҳажмлари ўзаро тенг ва ҳам жами таклифга тенг;

- ижтимоий неъматларнинг тақдим этилиши, шунингдек, уларни ишлаб чиқаришга давлат тўлов ва масъулиятни ўз зиммасига олади.

Шу билан бирга, бир қатор иқтисодчи олимлар мазкур хизматларни “квази ижтимоий неъматлар”га киритадилар. С.Фишернинг таъкидлашича, зарурий неъматлар истеъмоли ҳақида давлатнинг ғамхўрлиги бизнес соҳаси билан ҳамкорликни истисно қилмайди. Дж.Стиглиц таълим хизматларининг бир қисмини умумийга (бошланғич, ўрта таълим), қолган қисмини квази ижтимоийга (олий, олий таълимдан кейинги, касбий) ажратади.

Бошқача айтганда, замонавий таълим тизими маҳсулотлари таркибий бир хил эмас ва ҳеч бўлмаганда таркибий қисмлари бўйича икки тенг бўлмаган қисмларни ўз ичига олади:

- ўқув юртларининг асосий қисми тақдим қиладиган ижтимоий товар;

- ижтимоий бўлмаган, индивидуал хусусиятга эга товар ёки хизматлар.

⁹¹ Вифлеемский А.Е. Экономика образования / А.Е. Вифлеемский. – М., 2003. – 342 с.

⁹² Ахунова Г. Ўзбекистонда таълим хизматлари маркетинги муаммолари. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлиги, Тошкент Давлат иқтисодиёт университети. –Т.: Иқтисод-Молия, 2005 й. – 244 б.

Иккинчидан, таълим хизматларининг ўзига хос хусусиятлар уларни бевосита пул ўлчовининг мураккаблигидир. Баъзида нар механизми таълим хизматларини ишлаб чиқаришга барча харажатларни ифодалаш ҳолатида эмас. Агар моддий соҳад уларни таққослама маҳсулот бирлигига микдорий (масалан, дон ёки килограмм) осон ўлчанса, у ҳолда таълим хизматларига бун жорий этиш қийин кечади. Бундай хизматларнинг фойдали натижаси муайян вақт ўтгандан кейин юзага келиши ва уни амалий жиҳатдан билвосита кўрсаткичлар ёрдами билан ўлчаш мумкин.

Учинчидан, таълим хизматларининг яна бир фарқли белгиси - бу хизматларни ишлаб чиқарувчилар олдига қўйилган мақсадларнинг кўп қийматли эканлигидир. Қоида тариқасида ўқув юртларининг фаолияти аниқ фойда олишга йўналтирилмаган.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси "Таълим тўғрисида"ги Қонунининг 4-моддасида келтирилганидек, жинси, тили, ёши, irqи, миллий мансублиги, эътиқоди, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, хизмат тури, ижтимоий мавқеи, турар жойи, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қанча вақт яшаётганлигидан қатъи назар, ҳар кимга билим олишда тенг ҳуқуқлар қафолатланади.

Таълим давлат, жамият, шахс манфаатлари йўлида таълим-тарбия беришнинг мақсадга йўналтирилган жараёнидир. Бироқ, бошқа томондан, юқорида келтирилган тушунча кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлаш учун зарурий ижтимоий-иқтисодий самарага эга бўлишни назарда тутувчи фаровонликнинг юксалиши билан боғлиқ. Шундай экан, ўқув юртининг мақсадли фаолияти жамият учун келажакда интеллектуал салоҳиятни ошиши билан боғлиқ муайян ижтимоий самарага эришишни таъминламоғи лозим.

Тўртинчидан, таълим хизматларининг хусусияти шундаки, таълим олаётган шахсни тубдан ўзгартириш ва ривожлантириш, маънавий кадр-қиммат яратилиши билан комплекс равишда амалга ошади. Бу хизматлар таълим олувчиларни билим олишга бўлган эҳтиёжларини таъминлайди, маънавий ва интеллектуал ривожланишида шахс эҳтиёжлари қондирилади, ўз-ўзини англаш ва намоён этиш учун шарт-шароитлар яратишда ўз хиссасини кўшади, инсонни меҳнатга ихтисослаштириш, касбга йўналтирилиши ва унинг малакасини оширишда турли хил қобилиятларини шакллантириш, сақлаш ва ривожлантиришда қатнашади. Шундай қилиб, айтиш

мумкинки, таълим хизматлари инсон капитали шаклланишида бевосита иштирок этади.

Бундан ташқари, А.П.Панкрухинни таъкидлашича, таълим хизматлари кўрсатишнинг бош хусусияти ўқитувчи ва тингловчининг ўзаро ижодий ҳамкорлигидадир. Таълим хизматлари соҳасида миқдорнинг шахси шаклланади, у таълим хизматларини кўрсатиш ва ишлаб чиқариш жараёнида фаол рол ўйнашга даъвогарлик қилади. Шу нарса ҳам муҳимки, кадрлар, ахборотлар ва бошқа айирбошлаш учун бу соҳанинг очиклигини аниқ ифодалашни назарда тутувчи таълим хизматлари кўрсатиш ҳамкорликни устувор даражада амалга оширади ва таълим хизматлари ишлаб чиқарувчиларнинг рақобат самарадорлигини чегаралайди⁹³.

Таълим хизматлари ҳар доим жамиятнинг диққат-эътиборида туради. Бизнинг фикримизча, таълим тизими одатда жамиятнинг келгусида ривожланиши ва миллий хавфсизликни таъминлаш элементлари сифатида қаралади. Таълим хизматларининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- натижадорлик, таълим хизматлари кўрсатиш муддатларининг узоклиги;

- сифатнинг вариативлиги (ўзгариши) ва субъективлиги;

- натижалар эскиришининг жадаллиги ва бошқа хусусиятлар.

Таълим хизматлари ҳар қандай товар сингари реал амал қилади, яъни жами мавжуд ва потенциал харидорлар ҳамда товар сотувчилари сифатида тушунилади. Бу жараёнда таълим хизматлари бозори ўзида асосий хўжалик субъектлари (алоҳида шахслар, уй хўжаликлари, корхона ва ташкилотлар, давлат) томонидан таълим хизматларига талаб ва уларга турли ўқув юртлари томонидан таклиф ўртасида ўзаро таъсир этувчи бозорни намоён этади. Бу соҳада бозор муносабатлари қатнашчилари таркибида таълим хизматларини ишлаб чиқиш ва истеъмолчилардан ташқари иш билан бандлик хизмати, хусусий меҳнат биржалари, ўқув юртларини рўйхатга олиш, лицензиялаш ва аккредитациялаш органлари, таълим жамғармалари, ўқув юртлари ва корхоналар ассоциациялари, ихтисослашган таълим марказлари каби воситачиларнинг кенг доираси қиради. Барча бу субъектлар бозорда таълим хизматларининг самарали ривожланишига қўмак-

⁹³ Панкрухин А.П. Маркетинг образовательных услуг // Маркетинг в России и за рубежом. 1997. №1.

лашади. Таълим жараёнини ресурс таъминоти бўйича қўллаб-қувватлаш, таълим хизматларини сотишни ташкил этишда иштирок этиш, ахборот билан таъминлаш, маслаҳатлар бериш функцияларини бажариши мумкин.

Бундан ташқари, бизнинг фикримизча, таълим хизматлари бозорининг фарқли жиҳати таълим тизимини давлат томонидан бошқаришнинг аҳамияти ҳамда ижтимоий, иқтисодий ва ташкилий жиҳатдан тартибга солишнинг ўзига хослигида намоён бўлади. Хусусан, уларнинг таълим соҳасида ўзига хос функциялари қуйидагилардан иборат:

- таълим институтларининг ижобий имиджи, мақбул ижтимоий фикрни қўллаб-қувватлаш ва мустаҳамлаш шарт-шароитларини яратиш;

- таълим инсонпарварлигини кафолатлаш, таълимнинг оммабоплиги ва мослашувчанлиги, ўқув юртларининг эркинлиги, муқобиллиги ва бошқаришни демократлашуви;

- таълимни молиялаштириш ва бу соҳада бошқа субъектларнинг узоқ муддатли инвестициялари учун кафолатларнинг тақдим қилиниши;

- мутахассислар тайёрлаш шакллари ва усуллари, устивор мутахассислар, шунингдек, бутун таълимни ривожлантириш мақсадида бозорни тартибга солишнинг у ёки бу шакллари ва солиқ имтиёзларини жорий этиш;

- хизмат ассортименти ва сифати бўйича дастурлар ҳамда ўқув юртларини лицензиялаш ва аттестация қилиш;

- таълим хизматларининг ахборот таъминоти.

Шундай қилиб, таълим хизматларининг ўзига хос жиҳатлари бўйича юқорида келтирилган ёндашувларга асосланган ҳолда, биз таълим хизматлари бозори ривожланишига таъсир кўрсатувчи қуйидаги омилларни ҳисобга олишни зарур деб ҳисоблайдимиз:

- бозор, тўловлик ва оммабоплик даражасини шартловчи;

- ташкилий-технологик, таълимнинг турли хил шакллари ва усулларига таъсир этувчи;

- иқтисодий, таълим тизими ривожланишини чегараловчи ва унинг жамиятдаги ролини очиқ берувчи;

- ижтимоий, таълимнинг тарбиявий ва касбий мослашувчанлик ролини ифодаловчи;

- сиёсий, таълим жараёни натижасида шахснинг ижтимоий роли шаклланишини кўрсатувчи;

– психологик, касбий билимлар табақаланишига олиб келувчи.

Ҳозирги вақтда иқтисодий назарияда таълим хизматлари бозори моҳиятини аниқлашда ягона фикрга келингани йўқ.

Биринчи гуруҳ муаллифлар бозор иқтисодиётининг ажралмас қисми сифатида таълим хизматлари бозори ҳақида ўзларининг фикрларини билдирадилар. 90-йиллар бошида улар бозор муносабатларини “Европа олий таълим сиёсати асосида ётувчи бош элемент” сифатида қараш зарур деган хулосага келдилар⁹⁴. Мамлакатимизда иқтисодий тизимнинг трансформациялашуви жараёни таълим соҳасида бозор муносабатларини тасдиқловчи умумжаҳон тенденциясига тўғри келади⁹⁵.

Мамлакатимизда таълим соҳасида бозор муносабатларининг амал қилиши инсонларда умумий билим ҳамда махсус касбий маҳорат ва кўникмаларни шакллантириш асосида жамият миқёсида инсонлар турмуш даражасини ошириш воситаси ҳисобланади.

О.И.Фокинанинг фикрича, таълим хизматлари бозори айирбошлаш жараёнида “таълим хизмати” товарини олди-сотди қилиш бўйича ишлаб чиқарувчилар (харидорлар) ва истеъмолчилар (харидорлар) ўртасида юзага келувчи жами бозор муносабатларини ўзида намоён этади⁹⁶.

О.А.Хашировнинг фикрича, таълим соҳасида бозор таълим хизматларига талаб ва таклифни тартибга солиш функцияларини бажарувчи бозор иқтисодиётининг ажралмас таркибий қисм ҳисобланади. Тартибга солиш мазмуни шундан иборатки вақтнинг ҳар бир дақиқасида ўқув юртлари таълим хизматларининг таклифи миқдори ва сифати ёки мулк шакллари ва алоҳида истеъмолчилар таркиби билан мувофиқликда алоҳида ишлаб чиқарувчиларнинг муддатлар бўйича келишувидир⁹⁷. Бир қатор иқтисодчилар ҳисоблайдиларки, таълим хизматлари бозори таълим хизматларининг бевосита олди-сотди жараёнини тартибга солувчи ҳисобланмасдан, балки фақат талаб ва таклифни қондириш учун шарт-шароит яратади, деган нуктаи назарни асослашга уринадилар.

⁹⁴ Попов Е.Н. Услуги образования и рынок // РЭЖ. №6. 1992. – С. 43-49.

⁹⁵ Баженова В.С. Непрерывное образование в условиях трансформации экономической системы. – М.: Изд. Рос. экон. акад., 2000.

⁹⁶ Фокина О.И. Формирование и функционирование рынка образовательных услуг. Автореф. дисс. канд. экон. наук / Моск. Гос. Ун-т им. М.В.Ломоносова. – М., 1998. – 18 с.

⁹⁷ Хаширов О.А. Предпринимательство в сфере услуг. – СПб УэиФ, СПб, 1993. – С. 31-45.

В.С.Баженовнинг фикрича, таълим хизматлари бозори – бу давлат томонидан тартибга солиш доирасида шаклланувчи ва таълим хизматларини олди-сотди қилиш бўйича субъектларнинг ўзаро таъсири асосида юзага келувчи рақобат алоқаларидир⁹⁸.

Таълим хизматлари бозорида бозор муносабатларининг объекти таълим хизматлари ҳисобланади. Бозор муносабатлари субъектлари бўлиб, таълим хизматларини ишлаб чиқарувчилар (ўқув юртлари ва индивидул ишлаб чиқарувчилар), таълим хизматларини истеъмолчилари (алоҳида шахслар, корхона ва ташкилотлар, давлат органлари, ҳудудий ва маҳаллий бошқарув органлари), воситачилар (иш билан бандлик хизмати, рўйхатга олиш органлари), бу ресурслар учун зарур таълим хизматларини ишлаб чиқариш жараёнини таъминловчи воситачилар ҳамда таълим хизматларини сотишга алоқадор жамоат институтлари ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, таълим хизматларининг иқтисодий функциясидан ташқари, таълим хизматларини ижтимоий ва умум-гуманитар функцияларини ажратиш мумкин.

Иқтисодчиларнинг бошқа гуруҳи таълим хизматлари бозорини унинг шаклланиш механизми нуктаи назаридан эътироф этадилар.

В.Г.Кинелев таълим хизматлари бозорини ишлаб чиқариш натижаларини, шарт-шароитлари ва омилларини айирбошлаш бўйича ишлаб чиқариш муносабатлари тизими сифатида таърифлайди⁹⁹. С.С.Шевелевнинг ишида таълим хизматлари мазкур хизматларни ўзлаштириш бўйича умумий қарорларни қабул қилиш, субъектларнинг ўзаро мустақиллигини тавсифловчи ва муомала соҳасига тегишли жамиятнинг ҳўжалик ҳаёти тизими сифатида қаралади¹⁰⁰.

Таълим хизматлари бозорини ҳам асимметрик ахборотлар базаси сифатида қараш мумкин, чунки таълим хизматлари сифатини реал баҳолаш муайян давр ўтгандан кейин амал қилади.

Постиндустриал жамиятда иқтисодий ривожланишнинг асосий тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда асосий иқтисодий категория сифатида капитал таркиби аҳамиятли даражада ўзгаради. Ахборот

⁹⁸ Баженова В.С. Непрерывное образование в условиях трансформации экономической системы. – М.: Изд. Рос. экон. акад. 2000.

⁹⁹ Кинелев В.Г. Объективная необходимость: история, некоторые итоги и перспективы реформирования высшего образования в России. – М.: 1995. – 143 с.

¹⁰⁰ Шевелева С.С. Открытие модель образования (синергический подход). – М.: ИПЧ «Издательство Магистр», 1997. – 48 с.

ва интеллектуал тузилишдаги элементларни ўз ичига олувчи таркибий элементлар муҳим ўрин эгаллайди.

Бу шароитда аслида ишчи ва интеллектуал капитални бир-биридан ажратиш бўлмаслиги асосида мулкрий муносабатлар трансформацияси содир бўлади. Бунга мувофиқ равишда ишчини ҳам умумий, ҳам махсус касбга тайёрлаш инсон капиталига инвестициялаш тавсифига эга.

Бизнинг фикримизча, таълим хизматлари бозори, бир томондан иқтисодий категория сифатида, иккинчи томондан алоҳида муайян хизматларни кўрсатиш жараёни сифатида қаралади. Таълим хизматлари бозори иқтисодий категория сифатида замонавий иқтисодиётда субъектларнинг қўшма манфаатларига талабни ҳисобга олган ҳолда инсоннинг муайян билим даражасини олишда иқтисодий эҳтиёжларни қондириш жараёнида субъектлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни ўз ичига олади. Бу вақтда таълим хизматлари бозори аҳолига билимлар ва кўникмалар бериш – муайян хизмат кўрсатиш жараёнини ташкил этиш услуги ҳисобланади.

Бугунги кунда республикаимиз иқтисодиётининг мунтазам равишда барқарор суръатлар билан ривожланиб бориши хўжалик субъектларининг инновацион фаоллигини оширишга асосланган тизимли узвий тараққиёт босқичига ўтишни амалда зарурат этмокда. Бу жараён иқтисодиётнинг тармок, ҳудудий ва инновацион тузилмасидаги ўзгаришларнинг кўрсаткичларида ўз аксини топмокда. Ўз навбатида, бу ҳолат самарали ижтимоий сиёсат ва аҳоли турмушининг сифатини оширишга ҳам шароит яратмокда. Иқтисодиётнинг инновацион салоҳиятини фаол турдаги такрор ишлаб чиқариш манбасига айлантириш имкониятини белгилайдиган энг асосий омиллардан бири – ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида юқори малакали мутахассис-кадрлар иштирокининг кўлами ҳисобланади.

Шу билан бир вақтда, таълим тизимини бошқариш ва хўжалик юритишнинг турли даражаларида таълим хизматлари бозорини инновацион ривожланишининг асосий тамойиллари ва усулларини ишлаб чиқишга янги ёндашишлар зарур бўлмокда.

Бизнинг фикримизча, ҳудудий таълим хизматлари бозорига татбиқ қилиш мумкин бўлган бир нечта муҳим инновацион ривожланиш тамойилларини ажратиш мумкин:

– таълим хизматлари бозорини таркибий-функционал қайта шакллантиришнинг асосланганлик тамойили;

– бюджет маблағларининг барқарорлиги ва чегараланганлиги тамойили;

– таълим хизматлари бозори ривожланишининг иқтисодий ва ижтимоий мақсадларининг ўзаро мувофиқлигини таъминлаш;

– таълим хизматлари бозорининг инновацион ривожланишига тизимли ёндашиш;

– таълим хизматлари бозорида кадрларга талаб ва таклифни тартибга солиш бўйича ягона давлат сиёсатини юритиш;

– меҳнат бозори ва таълим хизматлари бозорини тартибга солишда ҳудуд ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш.

Биринчи тамойилда аҳолининг кенг қатламлари манфаатларига дахлдор мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-психологик ҳолатга аҳамиятли равишда таъсир кўрсатувчи таълим соҳасида инновацион йўналтирилган таркибий-функционал ўзгартиришларни амалга ошириш назарда тутилади. Бунга боғлиқ равишда таълим тизимини таркибий-функционал ўзгартириш, бир томондан мамлакат ва ҳудудда иқтисодий ҳолатнинг чуқур таҳлилига асосланган муайян натижавий имкониятлар даражаси билан солиштирса бўладиган ижтимоий-аҳамиятли мақсадларга эришишни таъминлаши зарур. Иккинчи томондан ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан асосланган таълим тизимини истиқболлаштириш талаб этилади.

Бюджет маблағларининг барқарорлиги ва чегараланганлиги тамойили. Бозор муносабатларининг амал қилиши шароитида таълим соҳасида бюджет ва бюджетдан ташқари молиявий маблағлар оқимини реструктуризация қилишнинг объектив зарурати юзага келади. Шу билан бирга, мустақилликнинг дастлабки йилларида мамлакатимизда иқтисодий инкироз ҳолати оқибатлари ва бюджет камомадининг мавжудлиги сабабли давлатнинг таълимга харажатлари объектив зарурий даражадан паст ўрнатилган эди. Бу вақтда таълим соҳасида бюджетдан ташқари маблағларни жалб қилиш ва фойдаланиш механизми ҳамда норматив-ҳуқуқий таъминот зарурий ривожланишга эга бўлмади. Шунинг учун муайян шароитда таълим тизимини таркибий-функционал қайта шакллантириш ўқув юртларида молиявий маблағлар барқарорлигини таъминлаш, маблағларни

оқилона қайта тақсимлаш ҳамда ўқув юртлари томонидан жорий ва истиқболдаги масалаларни оператив ечимини топиш зарурлигини кўрсатмоқда.

Таълим хизматлари бозори ривожланишининг иқтисодий ва ижтимоий мақсадларининг ўзаро мувофиқлигини таъминлаш тамойилини амалга ошириш ҳудудда мутахассис кадрларни иш билан бандлик муаммоларини ечишни ҳисобга олган ҳолда ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг барча ҳудудий устувор йўналишларини меҳнат бозорида ишчи кучига талаб ва таклиф нисбатларини инновацияларга боғлиқ равишда жиддий қайта кўриб чиқишни талаб қилади. Бунда иқтисодиётнинг замонавий соҳалари ва тармоқларини ривожлантиришга мувофиқ равишда кадрлар сифат таркибини такомиллаштириш зарур.

Биринчи навбатда, таълим соҳасининг ривожланиш истиқболлари, шакллари ва усуллари, ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар, бошқариш тизими ва бошқа элементлар билан бир каторда, тўлақонли бўғин сифатида ушбу муаммони мамлакат ва ҳудудий даражада ижтимоий-иқтисодий ривожланиш концепциясига ва истиқболлаштириш тизимига киритишни талаб қилади.

Иккинчидан, таълим тизимининг ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари билан боғлиқ ҳудудий-мақсадли ва тармоқ дастурларига ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан тайёрланаётган бюджет режаси ва истиқболдаги стратегик дастурларга кадрларнинг оқилона иш билан бандлигини таъминлаш ва таълим хизматлари бозорининг ҳудудий мақсадли кўрсаткичларини киритишни ҳисобга олиш зарур. Бунда бошқариш даражаси, мақсадлар ва қўйилган масалалардан келиб чиққан ҳолда, таълим хизматлари бозорини тартибга солишнинг элементлари, усуллари ва воситалари ўзгаради.

Таълим хизматлари бозорининг инновацион ривожланишига тизимли ёндашиш тамойили ҳудудий даражада мазкур бозорни ягона тизим сифатида ҳудудий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда тадқиқ этиш имконини беради ва бу ҳолат асосан давлатнинг ижтимоий-иқтисодий вазифалари моҳиятига боғлиқдир. Давлат ўз зиммасига оладиган ижтимоий-иқтисодий вазифалари таълим хизматлар бозорини инновацион ривожланиш йўналишлари ва тамойилларини белгилаб беради. Шунингдек, таълим тизимининг инновацион ривожланиши, жамият қандай ижтимоий-иқтисодий моделни танлашидан қатъи назар, зарур ҳисобланади. Бунда ишчи

кучига (мутахассислар, кадрлар) бўлган талаб ва таклиф ҳам сон жиҳатдан, ҳам сифат кўринишида ўзаро боғлиқ бўлиши керак. Чунки шаҳар ва шаҳар атрофи ҳудудларида қишлоқ жойларга нисбатан ишчи кучини касбий ҳаракатчанлиги анча юқори. Бу эса қишлоқ жойларда ишчи кучи сифат таркиби (малака даражаси, касбий маҳорат мутахассислиги) шаҳарга нисбатан анча пастлигини билдиради. Шунинг учун таълим хизматлари бозорининг самарали ривожланишида ҳудудий, ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда мақсадли дастурлар ишлаб чиқишда тизимли ёндашиш зарур.

Таълим хизматлари бозорида кадрларга (мутахассисларга) талаб ва таклифни тартибга солиш бўйича ягона давлат сиёсатини юритиш. Меҳнат бозорида иш билан бандлик бўйича давлат сиёсати доирасида ҳамма даражадаги маъмурий ҳудудларнинг аҳолини иш билан таъминлаш фаолиятидаги мустақиллигини ҳисобга олиб, ягона умумдавлат сиёсатини юритиш керак. Бунда меҳнат бозорида иш билан бандликка кўмаклашиш бўйича турли ташкилотлар мутахассислар меҳнат бозорида ишчи кучига талаб ва таклифни тартибга солишда умумдавлат иш билан бандликни таъминлаш сиёсатининг вазифаларига мувофиқ равишда ҳудудий сиёсат юритишни амалга оширадилар.

Меҳнат бозори ва таълим хизматлари бозорини тартибга солишда ҳудуд ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш тамойилига кўра, мутахассислар меҳнат бозоридаги талаб ва таклиф, иш берувчилар ва ёш мутахассислар ўртасидаги муносабатларнинг моҳиятини тушуниш, иқтисодиётнинг тармоқлари ва ижтимоий соҳанинг ривожланишини ҳамда олий таълимда мавжуд ислохотларнинг бозор талабларига мослигини ўрганишни талаб қилади.

Мутахассисларнинг касбий тайёргарлиги сифати уларнинг меҳнат бозоридаги мавқеи орқали белгиланади. Бундан келиб чиққан ҳолда юзага келаётган янги ижтимоий-иқтисодий шароитларга битирувчиларда кўникмаларни ҳосил қилиш зарурияти ўқув юртларида ўқитишнинг янги стратегияларини ишлаб чиқирилишини, Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлиги, таълим, фан ва ишлаб чиқариш ўртасидаги интеграцияни янада мустаҳкамлаш чораларини кўришни талаб қилмоқда. Бунда олий таълим муассасалари билан ишлаб чиқариш корхоналари ўртасида ўзаро манфаатли, инновацион корпоратив ҳамкорлик алоқаларини

ўрнатиш асосий вазифа сифатида юзага чиқмоқда. Ишлаб чиқариш ва олий таълим тизими ўртасида ҳамкорликни йўлга қўйишда олий таълим муассасалари фаол ўринни эгаллаган ҳолда, яқин ҳамкорликнинг барча жihatлари бўйича бевосита ташаббус кўрсатишлари лозим. Олий таълим муассасаларининг асосий вазифаси жамиятнинг қўпчилик аъзоларига инновацион ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ҳал қила оладиган олий касбий таълим беришга йўналтирилган бўлиши шарт.

2.5. Таълим хизматларининг инсон капиталини шаклланиши ва ривожланишидаги ўрни

Бугунки кунда рўй бераётган глобаллашув жараёнлари мамлакатлар ҳаётининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий жабҳаларида таъсир кўрсатиб, улар ўртасида кучли рақобатни вужудга келтирмоқда. Бундай глобаллашув жараёнлари салбий оқибатларидан ҳимояланиш уларнинг ижобий томонларини тезлик билан ўзлаштириб, рақобатга бардош бериш ва иқтисодиётни барқарор ривожланиши мамлакатлардаги таълим тизими ва ундаги таълим хизматлари сифатига боғлиқ.

Таълим тизимида тайёрланаётган кадрлар ва илмий ишланмалар, лойиҳалар, инновацион ғоялар, техник ишланмалар, ахборот технологиялари иқтисодиётнинг барча соҳа ва тармоқлари ривожланишининг асосини ташкил этиб бориши таълимни иқтисодиётнинг реал сектори каби муҳим аҳамият касб этадиган локоматив соҳалардан бирига айлантирди. Бундай ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ривожланиб бориши иқтисодиёт фанларида “билимлар иқтисодиёти” назариясининг яратилишида туртки бўлди. Бу назариянинг асосини “инсон капитали” концепцияси ташкил этади ҳамда у мамлакатнинг иқтисодий ўсишида асосий омил бўлиб хизмат қилади.

“Инсон капитали” тушунчасининг маъно-мазмунини ва долзарблигини борасида мамлакатимиз биринчи Президенти И.А.Каримов шундай деган: “...ҳозирги кунда тараққиёт йўлидан изчил ривожланиб боришимизда, эзгу мақсадларимизни рўёбга чиқаришда ҳал қилувчи рол ўйнайдиган муҳим бир мезон борки, у ҳам бўлса, инсон капитали, яъни инсон омили, замонавий билим ва касб-хунарларни эгаллаган, мамлакатимиз истиқболи учун

масъулиятни ўз зиммасига олишга қодир бўлган, ҳаётга дадил қадамлар билан кириб келаётган ёшларимиздир”¹⁰¹.

“Инсон капитали” тушунчаси фанда турли мазмунда талкин этиладиган категориялардан биридир. Бу концепциянинг шаклланиши классик иқтисодиёт назариясининг асосчилари бўлган У.Петти, А.Смит, Д.Рикардолар асарларининг ҳам муайян хизмати бор. Ушбу классик иқтисодчилар асарларида айнан инсон капитали тушунчаси бўлмаса-да, ишчининг билими, унинг қобилияти тушунчаларини ишлатишган. Мисол учун У.Петти инсоннинг қобилиятларини бир томондан миллий бойликни ўсиш омили деб қараган бўлса, иккинчи томондан миллий бойликни таркибий қисми деб эътироф этган¹⁰².

А.Смит эса инсон қобилиятининг муваффақиятли ишлаб чиқаришдаги ролини моддий омилларга нисбатан деб ҳисоблаб, фойдали меҳнатнинг унумдорлиги, энг аввало ишчининг чакқонлиги ва малакасига боғлиқ, ундан кейин эса машиналар ва воситалар ёрдамида ишлайдиган курулларнинг такомиллашганига боғлиқ деб таъкидлаган¹⁰³.

XX асрнинг бошларида иқтисодчи олимлар “инсон капитали” концепцияси доирасида бир қатор тадқиқотлар олиб бориб, илк бор иқтисодиётда инсон капитали самарадорлигини миқдорий жиҳатдан баҳолашнинг дастлабки изланишларини амалга оширдилар. Улар бошида инсон меҳнатининг қиймати, мамлакатнинг иқтисодий ўсишида миллий таълим тизимининг таъсири, оила ҳаражатлари, инсон бойлигининг иқтисодий ўсиш билан боғлиқ, масалаларда иқтисодий-математик ва статистик воситаларнинг кенг равишда қўлландилар ва фойдаландилар. Ушбу масалаларга Ф.Крам, И.Фишер, С.Х.Форсит каби олимлар улкан ҳисса қўшдилар. Бу каби йирик иқтисодчи олимларнинг қарашлари иқтисодий ҳолатнинг алоҳида олинган йўналишлари бўйича ҳозирги замон инсон капитали назариясининг шаклланишида яхши асос бўлди.

XX асрнинг иккинчи ярмида инсон капитали назарияси мустақил илмий йўналиш сифатида шаклланди. Инсон капитали

¹⁰¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилинганлигининг 18 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Ҳалқ сўзи газетаси, №336, 2010 йил 8 декабр -3 б.

¹⁰² Петти В. Экономические и статистические работы. – М.: Соцэкгиз, 1940. – 324 с.

¹⁰³ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Соцэкгиз, 1956. – С. 490.

назарияси бўйича чуқур тадқиқот олиб борган ва нобел мукофоти олган олимлар Т.Шулц ва Г.Беккерлар ҳисобланади.

Ушбу олимларнинг инсон капитали назарияси хусусида олиб борган улкан тадқиқотлари натижасида инсон капитали назарияси таълим муассасаларида фаол ўрганила бошланди ва жаҳон умумэътироф этган илмий йўналиш даражасига кўтарилди. Бу йўналиш асосида бошқа фан соҳаларида пойдевор кўйилди. Жумладан, таълим иқтисодиёти, билимлар иқтисодиёти, интеллектуал мулк иқтисодиёти каби фан соҳаларида инсон капитали муҳим категория сифатида тушунтириладиган бўлди. Хусусан, республикамиз олий таълим муассасаларидаги “иқтисодиёт” таълим йўналишларида “билимлар иқтисодиёти” фанлари ўқитилмоқда ва “инсон капитали” тушунчаси доирасида илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Жумладан, маҳаллий таниқли иқтисодчи олимларидан Қ.Х.Абдурахмонов, А.Ўлмасов, А.Вахобов, И.А.Бакиева, Д.Тожибаева, М.М.Мухаммедов, М.Қ.Пардаевлар “Инсон капитали” концепцияси бўйича тадқиқотлар олиб боришмоқда.

Т.Шулц биринчилардан бўлиб инсон капитали тушунчасини иқтисодий категория сифатида назарий таҳлил қилган ва таърифини ишлаб чиққан олим ҳисобланади. У 1963 йилда мазкур мавзуда дастлабки дарсликни ёзган¹⁰⁴. Унинг қайд этишича, камбағал инсон фаровонлигини ошиши ерга, техника воситаларига эмас, балки унинг билимига боғлиқ. Бу билимни у “инсон капитали” деб атаган. Унинг асосий тадқиқотлари қишлоқ хўжалиги ва таълим иқтисодиётига бағишланган.

Т.Шульц “Инсон капитали” масаласига алоҳида эътибор беради. У АҚШ иқтисодиётида инсон капиталидан олинadиган фойда физик капиталдан ортиқлигини исботлаб берди ва ривожланаётган мамлакатларни таълим, соғлиқни сақлаш ва фан соҳасига йирик инвестициялар ажратишни таклиф қилди. У бу соҳаларни ривожлантириш мамлакатнинг иқтисодий ўсиши учун янги фабрика ва заводлар қуришдан афзалроқ деб ҳисоблади¹⁰⁵.

“Инсон капитали” мавзусида Т.Шульц кейин тадқиқотлар олиб борган америкалик олим Г.Беккер ҳисобланади. У инсон хулқ-

¹⁰⁴ Schultz T. W. The Economic Value of Education. N.Y., Columbia University Press, 1963.

¹⁰⁵ Добрынин А., Дятлов С., Коунов В., Курганский С. Производительные силы человека: структура и формы проявления. — СПб.: Из-во СПбУЭФ, 1993 г. — 163 с.

атворининг ўзига хос “иктисодий ёндашуви”ни ажратиб, ўзининг универсал методологик ёндашувини яратишга эришди. Унинг таърифига кўра, “инсон капитали – бу, ҳар бир кишида мавжуд билим хазинаси, малака кўлами ва мотивациялар захирасидир. Инсон капиталининг жисмоний капиталдан фарқи шундаги, у алоҳида капитал тури бўлиб, унда ўхшаш ҳаракат қилади. Лекин унда бир қатор фундаментал тафовутлар ҳам борки, улар орасида бу капиталнинг ўз эгасидан ажралмаслиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Инсон капиталининг жамғарилиши жисмоний капитал сингари катта харажатларни талаб этади ва бу мураккаб инвестицион жараён билан боғлиқдир”¹⁰⁶.

Г.Беккер инсон капитали назариясини ривожланишига жуда катта ҳисса қўшди. У 1962 йили нашр этилган “Инсон капиталини инвестициялаш” асарида инсон капитали инсонга инвестиция жалб қилиш ҳисобига шаклланади, деб таъкидлаган. Унинг фикрига кўра, таълим, ишлаб чиқаришга тайёргарлик кўриш, соғлиқни сақлаш, миграция, баҳо ва даромадлар ҳақидаги маълумотлани излаш учун харажатлар инвестицияъни асосий йўналишларидан бири ҳисобланади. У биринчилардан бўлиб инсон капитали тушунчасини микродаражага таҳлил қилди ва ишчининг ўзи учун таълимнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаб берди.

Г.Беккер томонидан инсон капиталини шаклланишида билимларни 3 асосий тури кўрсатиб берилган, яъни:

- ✓ умумий билимлар ;
- ✓ махсус билимлар;
- ✓ бошқа турли хилдаги билимлар¹⁰⁷.

Умумий билимлар индивидга оилада, ўрта ва олий таълим муассасаларида таълимнинг тарбиялаш функциясининг амалга ошириш натижасида шаклланади. Махсус билимлар муайян ишлаб чиқариш жойида меҳнат фаолияти жараёнида тўпланади ва шаклланади. Ушбу ҳолат мавжуд ташкилотга ишчининг малакасини оширишда яққол кўзга ташланади. Бошқа билим турлари индивиднинг ақлий камолотини ривожлантириш

¹⁰⁶ Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. Пер. с англ. / Сост., науч. ред., послесл. Р.И. Капелюшников; предисл. М.И. Левин. — М.: ГУ ВШЭ, 2003. — 90, 96 с

¹⁰⁷ Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. — М.: ГУ ВШЭ, 2003.

максадида ахборот хизматлари каби истикболли йўналишга эга бўлган меҳнат фаолияти билан боғлиқ жараёнда вужудга келади¹⁰⁸.

Бу олимларнинг “инсон капитили” борасида олиб борган тадқиқотларидан шуни англашимиз мумкин-ки, таълимнинг иқтисодиётга таъсири инсон капитали орқали намоён бўлади. Инсон капитали қанчалик сифатли бўлса, иқтисодиёт шунчалик тез ва барқарор ривожланади. Инсон капитали ҳозирги ахборотлашган жамиятда мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятига баҳо берадиган энг муҳим кўрсаткичлардан бирига айланди.

Жаҳон банкининг 192 мамлакат бўйича олиб борган тадқиқотлари маълумотларига қараганда, ҳозирги пайтда умумий бойликнинг 20 фоизи табиий бойликлар, 16 фоизи жисмоний капитал ва 64 фоизи инсон капитали ҳиссасига тўғри келади. Ривожланган мамлакатларда инсон капиталининг улуши 80 фоизга етади. Бугунги кунга келиб, нафақат алоҳида бир шахс, балки бутун давлат тақдири шу давлат аҳолисининг таълим даражасига боғлиқлиги аён бўлмоқда. Иқтисодий нуктаи назардан, таълим соҳасига қилинган инвестициялар ўзини жуда тез муддатда оқлайди. Экспертларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, таълим тизимидаги 1 долл.арлик харажат 3-6 долл. даромад келтиради¹⁰⁹. Бу борада биринчи Президентимиз И.А.Каримов таъкинлаганидек, “XXI аср – интеллектуал тафаккур асрида инсон капиталига инвестиция йўналтиришни устувор вазифа сифатида танлаган мамлакатларгина юксак тараққиётга эришиши мумкин. Фақат шундай жамиятгина замонавий таҳдид ва муаммоларни енгиб ўтишга қодир бўлади”¹¹⁰.

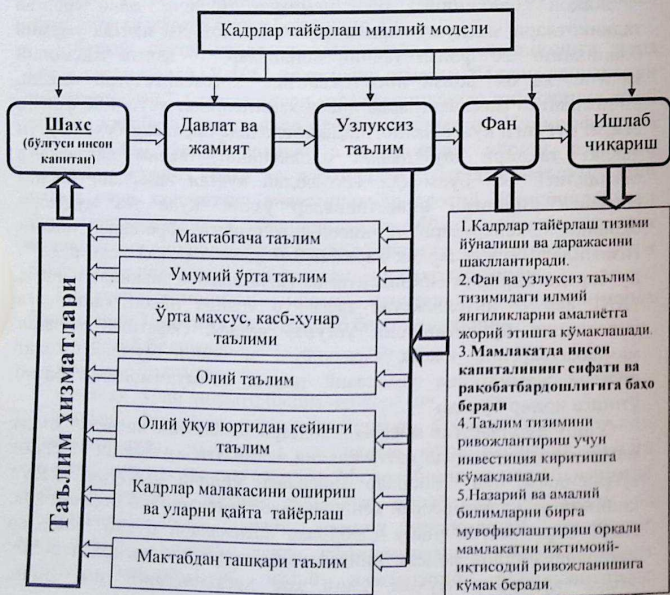
Ушбу кўрилайётган масалани долзарб эканлигини англаган ҳолда мамлакатимизда жуда катта амалий аҳамиятга эга бўлган “Таълим тўғрисидаги” ва “Кадрлар тайёрлаш миллий Дастури” қабул қилинди ва уларга асосан кенг кўламдаги ишлар олиб борилмоқда. Олиб борилайётган ушбу тадбирлар натижалари бўлиб “Кадрлар тайёрлаш миллий модели”нинг шаклланиши бўлиб ҳисобланади. Бу модел қуйидаги муҳим ўзига хос хусусиятларга эга. Яъни,

¹⁰⁸ Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. – М.: ГУ ВШЭ, 2003

¹⁰⁹ Акромова Ш. Таълим хизматларига қўйилмалар – инсон капиталига инвестициянинг асосий шакли// Иқтисодиёт ва таълим. - Тошкент, 2014. №1. -Б. 137.

¹¹⁰ Каримов И.А. “Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарт” мавзусидаги халқаро конференциянинг якуний ҳужжати – резолюцияси // “Халқ сўзи”, 2012 йил 22 февраль.

биринчидан, ҳар қандай давлатнинг миллий сиёсатида, аввало, илм-фан, маънавият, иқтисодни ривожлантиришга қаратилган саяё-ҳаракатлар асосий ўринни эгаллайди. Чунки иқтисодиётнинг ривожланиши қолган соҳаларни, қолаверса, жамият тараққиётига туртки беради. Демак, махсус билимлар, меҳнат кўникмалари ёки танланган соҳа фаолияти бўйича тажрибага эга бўлган малакали ходимлар, яъни инсон капитали зарур. Миллий дастурда эса ана шундай малакали кадрларни тайёрлаб, жамиятга тақдим этишни бош мақсад қилиб белгиланган.

2.5.1-расм. Кадрлар тайёрлаш миллий модели.

Иккинчидан, тайёрланаётган кадрларнинг савияси (инсон капитали сифати) уларнинг сиёсий етуқлиги, ҳуқуқий жихатдан маданиятлилиги жамиятдаги ҳар қандай муаммони ҳал этишда муҳим аҳамият касб этади. Бундан ташқари инсон капитали сифати

– бу бевосита таълим сифати ва уни инсон фаолияти натижаларига айлантириш қобилятини ҳам назарда тутати.

Учинчидан, бу миллий модел нафақат мутахассисларни тайёрлаш воситаси, балки жамиятни интеллектуал, технологик ва маданий даражасини ошириш, инновациялар ва тараққиётга бўлган интилишини қўллаб-қувватлаш билан бирга, хусусий секторнинг таълим соҳасидаги ташаббусларини режалаштириш, жамиятда замонавий турмуш тарзини шакллантиришни онгига сингдириш ва давлат сиёсатига жорий этишга кўмак беради.

Ушбу расмда Кадрлар тайёрлаш миллий моделининг асосий таркибий қисмларини ишлаш механизми келтирилган бўлиб, эътибор билан қараганда, моделининг биринчиси таркибий қисми, шахс, яъни бўлғуси инсон капитали – кадрлар тайёрлаш тизимининг бош субъекти ва объекти, таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчи;

давлат ва жамият – таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимининг фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилишни амалга оширувчи кадрлар тайёрлаш ва уларни қабул қилиб олишнинг кафиллари;

узлуксиз таълим – малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг асоси бўлиб, таълимнинг барча турларини, давлат таълим стандартларини, кадрлар тайёрлаш тизими тузилмаси ва унинг фаолият кўрсатиш муҳитини ўз ичига олади;

фан – юқори малакали мутахассислар тайёрловчи ва улар фойдаланувчи, илгор педагогик ва ахборот технологиялари ишлаб чиқувчи;

ишлаб чиқариш – кадрларга бўлган эҳтиёжни, шунингдек уларнинг тайёргарлик сифати ва савиясига нисбатан қўйиладиган талабларни белгилувчи асосий буюртмачи, кадрлар тайёрлаш тизимини молия ва моддий-техника жиҳатидан таъминлаш жараёнининг қатнашчиси.

Давлат ва жамият узлуксиз таълим ва кадрлар тайёрлаш тизими барча учун очиқ бўлишини ва ҳаёт ўзгаришларига мослашувчанлигини таъминлайди.

Бизга маълумки, кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг бош мақсади ва вазифаси ҳам мамлакатда инсон капиталини ривожлантириш орқали ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва аҳолининг турмуш даражасини яхшилашдир. Кадрлар тайёрлаш миллий моделидаги энг муҳим компонент узлуксиз таълимдир. Айнан шу узлуксиз таълим тизими ва ундаги таълим хизматлари

мамлакатимизда инсон капиталини ривожлантиришнинг асоси ва мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминловчи муҳим механизм ҳамдир.

Узлуксиз таълим тизими инсон капиталини дастлаб шаклланиши ва ривожланишига ўзининг таълим хизматлари орқали таъсир кўрсатади. Инсон капиталининг ривожланиши мамлакатдаги таълим хизматлари соҳасининг ҳолати, унинг самараси билан узвий боғлиқ. Бунда таълим хизматлари кўрсатадиган соҳанинг асосий, энг муҳим вазифаларидан бири – сифатли таълим хизматлари кўрсатиш орқали инсон капитали сифатини янада яхшилашдан ва сақлашдан иборатдир.

“Инсон капиталининг шаклланиши” тушунчаси кўп қиррали тушунча бўлиб, у жуда мураккаб жараёнларни ўз ичига олади, яъни ҳали инсон капитали бўлишга улгурмаган индивиднинг дунёга келгунча бўлган оралиғини ҳам камраб олиши мумкин. Бу даврда давлат кучли ижтимоий сиёсат юритиб, оналарни ҳар томонлама ҳимоя қилади. Бунинг асосий сабаби дунёга келаётган ҳар бир гўдак, яъни бўлғуси инсон капитали биринчи ўринда соғлом бўлиши талаб этилади. Шунинг учун ҳам мамлакатимиз биринчи Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан 2000 йилини “Соғлом авлод йили”, 2001 йил “Оналар ва болалар йили”, 2010 йил “Баркамол авлод йили”, 2014 йил “Соғлом бола йили”, 2016 йил “Соғлом она ва бола йили” деб эълон қилиниши диққатга сазовор.

Янги дунёга келган гўдакни мактабгача таълим муассасасига бориш ёшига етгунча оилада ота-онаси, қисман катта бувиси, буваси томонидан унга бериладиган тарбия ҳам маълум даражада таълим хизматлари орқали амалга оширилади. Гўдакда инсон капиталининг шаклланишида ота-онанинг билим даражаси, тажрибаси, кўникмаси муҳимдир. Дарҳақиқат, гўдакнинг ҳар томонлама яхши шаклланиши учун давлат унинг онасига таътил белгилайди ва етарли даражада молиявий таъминот билан қонуний қафолатлайди. Ундан кейинги босқичларда гўдакда мактабгача таълим хизматлари, умумий ўрта таълим хизматлар, мактабдан ташқари таълим хизматлар билан инсон капитали босқичма-босқич ва узлуксиз шакллантирилиб борилади (2-расм).

2.5.2-расм. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури орқали инсон капиталининг шаклланиши ва ривожланиши жараёни¹¹¹

“Инсон капиталининг ривожланиши” тушунчаси инсондаги инсон капитали ташкил этган элементларни бир-бирига боғлиқ ҳолда янада жонлантириш орқали ривожлантирилиши тушунилади. Инсон капиталини ривожлантириш уни шакллантиришга қараганда анча кенгрок тушунча бўлиб ҳисобланади. Бунда инсон капиталини ривожлантириш комплекс тарзда инсоннинг ҳам ривожланишига олиб келади. Инсон капиталини ривожлантириш мамлакат иқтисодийётини барқарор ривожланиши учун алоҳида аҳамият касб этади, десак бизнинг ушбу хулосамиз жаҳоннинг етакчи олимлари ва халқаро ташкилотларнинг экспертлари томонидан амалга оширилган жуда кўп тадқиқотларда ўз тасдиғини топган. Хусусан инсонни ривожлантириш инсонларнинг соғлом ва узок, муносиб турмуш кечиришлари, қолаверса, зарур воситалардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш учун ҳам инсон капитали ривожланган

¹¹¹ Кадрлар тайёрлаш миллий модели асосида тайёрланган. Муаллиф ишланмаси.

бўлиши мақсадга мувофиқдир. Инсон капиталини ривожланиш босқичи узлуксиз таълим тизимининг ўрта махсус, касб-хунар таълим хизматлари, олий таълим хизматлари, олий ўқув юртидан кейинги таълим хизматлари, кадрлар малакасини ошириш билан боғлиқ таълим хизматлари амалга оширилади.

Таълим хизматлари бозори меҳнат бозори орқали миллий иктисодиётнинг соҳалари ва тармоқлари билан алоқадорликда бўлади. Чунки меҳнат бозори инсон капиталига талаб ва таклифнинг ҳажми, таркиби ва нисбатини белгилайди. Таълим тизими эса меҳнат бозорининг талабларидан келиб чиққан ҳолда таълим хизматлари бозори субъектларига таълим хизматларини таклиф этади. Бу борада таълим хизматлари бозори билан меҳнат бозори ўртасидаги муносабатлар канчалик оқилона ташкил этилганлиги муҳимдир.

Ўзбекистон Республикаси таълим хизматлари бозорида давлат асосий мавқеига эгадир. Давлат таълим хизматлари бозорида асосий таклиф кўрсатувчи бўлса, талаб томонидан асосий истеъмолчи ўқишни истовчи ёшлар ҳисобланади. Бундан ташқари, давлат бозор субъеклари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш вазифасини ҳам бажаради. Таълим тизимини ислоҳ қилишнинг учинчи босқичида вужудга келтирилган узлуксиз таълим тизимининг сифатини ошириш устувор вазифа ҳисобланади. Давлат кадрлар тайёрлаш миллий модели таркибидаги энг муҳим компонент узлуксиз таълим тизими таркибидаги таълим хизматлари орқали таълим хизматлари бозори ва инсон капиталини шакллантириб, ривожлантириб боради. Бинобарин, таълим хизматлари соҳасида вужудга келадиган иктисодий муносабатлар ижтимоий-иктисодий тавсифга эга бўлиб, улар кўпроқ даражада таълим хизматлари бозори динамикасини аниқловчи омиллар билан боғлиқ. Таълим хизматларини кўрсатувчи олий ўқув юртларининг ўқув дастурлари меҳнат бозори талабларига мос бўлиши талабалар, магистрлар, докторантлар эса уни тўлиқ ўзлаштиришдан манфаатдор бўлишлари лозим.

Ишлаб чиқариш меҳнат бозори орқали таълим хизматлари бозорида олий ўқув юртларига ўз талабини қўяди, бунга мос ҳолда олий ўқув юрти ўша корхона ёки ташкилотларга кадрларни тайёрлаб бериши ёки ундаги мавжуд муаммоларни ечиш учун реал фундаментал тадқиқотлар олиб бориб, уни ривожланиш стратегиясини белгилаб бериши лозим бўлади. Акс ҳолда ушбу тармоқ бўйича фаолият кўрсатадиган таълим муассасалари таълим хизматларига бўлган талаб қисқаради.

Ҳозирги кунда юртимизда таълим соҳасига йўналтирилаётган харажатлар ҳажми мамлакатимиз ялпи ички маҳсулоти таркибида 12 фоиздан ортди ва бунга мос равишда таълим хизматлари кўрсатиш анча ривожланди ва сифати яхшиланди. Мамлакатимизда таълим хизматларини кўрсатиш вилоятлар кесими бўйича қарайдиган бўлсак, йилдан-йилга ошиб бормоқда. (2.5.1.-жадвал)

2.5.1.-жадвал

Ўзбекистон вилоятларида таълим хизматларининг ҳажми¹¹²

	Таълим хизматлари				Фарқи (+,-)
	2013 йил		2014 йил		
	Жами, млрд. сум	Ўсиш суръати, фонзда	Жами, млрд. сум	Ўсиш суръати, фонзда	
Ўзбекистон Республикаси	1802,4	106,0	2154,4	109,3	352,0
Қорақалпоғистон Республикаси	77,0	109,8	94,5	111,0	17,5
Вилоятлар					
Андижон	124,1	106,5	149,7	108,9	25,6
Бухоро	87,0	109,5	104,9	110,8	17,9
Жиззах	46,6	109,1	57,2	112,9	10,6
Қашқадарё	66,8	112,6	89,8	116,3	23,0
Навоий	51,2	101,0	58,5	103,5	7,3
Наманган	89,8	114,4	107,4	108,8	17,6
Самарқанд	160,4	105,5	179,4	111,5	19,0
Сурхондарё	47,5	119,2	58,0	112,1	10,5
Сирдарё	25,8	105,3	30,2	107,4	4,4
Тошкент	79,0	102,2	92,9	108,2	13,9
Фарғона	153,8	117,4	172,2	101,8	18,4
Хоразм	54,0	112,3	59,3	101,1	5,4
Тошкент ш.	739,5	100,9	900,4	109,8	160,9

Жадвал маълумотларидан билиш мумкин-ки Республика миқёсида, 2014 йил ўтган 2013 йилга қараганда 352,0 млрд сўмга кўпроқ таълим хизматлари кўрсатилган. Жадвалдаги рақамлар таҳлили Хоразм, Сирдарё, Навоий вилоятларида таълим хизматлари ҳажми 2013-2014 йилларда анча тез ошганлигини кўрсатади. Вилоятлар ичида Самарқанд, Қашқадарё, Жиззах вилоятларида, айниқса Тошкент шаҳрида таълим хизматлари

¹¹² Ўзбекистон ҳудудларининг йиллик статистик тўплами. Тошкент, 2015 й. 119 б.

ҳажмини бошқа минтақаларга нисбатан тез суръатлар билан ошаётганлигин кўрсатади.

Хулоса ўрнида шуни айтишимиз мумкин-ки, ҳозирги кун талаби таълимни тубдан ўзгартириш, янгилаш, уни замонавий талаблар даражасига етказиш вазифасини қўймоқда. Таълимни, хусусан, ундаги хизматлар сифатини яхшилаш, имкониятларни ишга солиш, бу борадаги мавжуд муаммоларнинг оқилона ечимини топиш вазифаси турибди. Бу вазифани ҳал қилиш таълим хизматлари сифатини ошириш йўли билан унинг рақобатбардошлиги таъминланади. Таълим хизматларининг рақобатбардош бўлиши, яъни талабни қондириш учун уларнинг сифати истеъмолчига мос келиши эса таълим тизимини барқарор ривожлантиришга кўмак беради.

III БОБ.

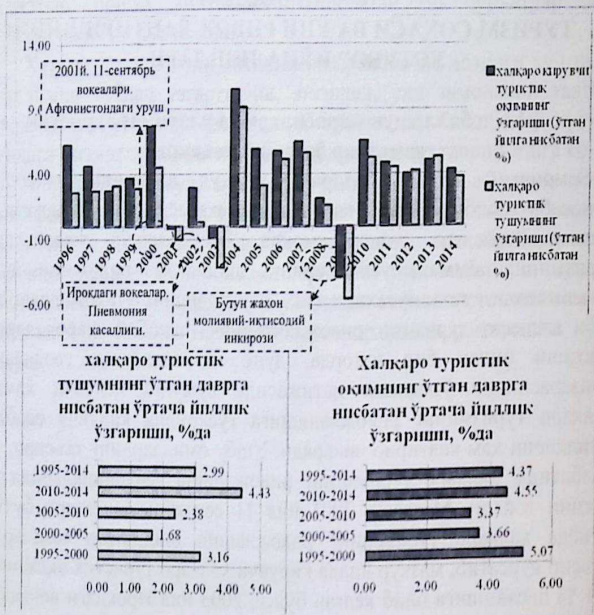
ТУРИЗМ СОҲАСИ ВА УНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

3.1. Глобаллашув жараёнлари ва уларнинг туристик хизматлар бозорига таъсири

Замонавий туризм бозорида мавжуд ижтимоий-иқтисодий муносабатлар бутун дунё глобаллашув жараёнларининг негизида шаклланмоқда ва ривожланмоқда. Глобаллашув жараёнлари туризмнинг оммалашуви, унинг шиддатли ривожланишини таъминловчи техник-технологик алоқаларнинг такомиллашуви каби халқаро туризмни ривожлантирувчи ижобий шароитларни яратиши билан бир қаторда, дунё иқтисодий ва геосиёсий манзарасининг ўзгариши натижасида вужудга келувчи ҳамда халқаро туризмнинг ривожланишига тўскинлик қилувчи салбий омилларни ҳам келтириб чиқаради. Ушбу омилларнинг таъсири, ўз навбатида, халқаро туризмнинг ривожланиш тенденцияларида ўз аксини топади. Масалан, 2001 йил 11 сентябрь воқеалари бутун дунёда халқаро туризмнинг ривожланиш шиддатига сезиларли таъсир кўрсатиб, мазкур йилда кирувчи халқаро туристик оқимнинг 0,1 % пасайишига олиб келган бўлса, 2003 йил Ироқдаги воқеалар ушбу кўрсаткичнинг 0,9%га пасайтирди ҳамда жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози таъсирида мазкур кўрсаткич 2009 йилда 3,9%га пасайишига сабаб бўлди (3.1.1-расм).

Бунга алоҳида эътибор қаратган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов: «Бугунги кунда дунёда шиддат билан ўзгариб бораётган вазият, глобаллашув жараёнларининг жадаллашуви, тез-тез такрорланаётган жаҳон иқтисодий ва молиявий инқирозлари халқаро туризм ривожини йўлида турли муаммолар туғдириб, унинг олдига янги-янги талаблар қўяётгани»ни, таъкидлар экан, бутун дунёнинг глобаллашуви шароитларида: «Халқаро туризмни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини белгилайдиган энг муҳим омиллар, ҳеч шубҳасиз, бутун дунёда, турли минтакаларда, сайёҳларни қабул қиладиган ҳар бир давлатда тинчлик, хавфсизлик, сиёсий ва иқтисодий барқарорликни таъминлашдан иборат»¹¹³, эканлигини айтиб ўтди.

¹¹³ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг БМТ Жаҳон сайёҳлик ташкилоти Ижроия кенгаши 99-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи. // Халқ сўзи. 2014 йил, 3 октябр.

Мауба: UNWTO Tourism Highlights 2000-2015 Edition

3.1.1 - расм. Глобаллашув жараёнининг халқаро туризмнинг ривожланиш тенденцияларига таъсири

Бугунги кунда халқаро миқёсда, қолаверса ҳар бир давлатда ҳамда алоҳида туристик ҳудудларда туризмни ташкил этишнинг энг муҳим унсурларидан бири – туристларнинг соғлиғи ва ҳаёти хавфсизлигининг таъминланганлиги ҳисобланади. Халқаро жиноятчилик ва терроризм, халқаро келишмовчиликлар ёки ҳарбий ҳатти-ҳаракатлар, сиёсий воқеа ва ҳодисалар халқаро туризм оқимиға нафакат тўсқинлик қилади, балки унинг ривожига жуда катта зарба беради.

Туристларнинг хавфсизлиги ва туризм соҳасида туристларнинг хавфсизлигини таъминлаш ва ҳимоя қилиш масалалари нафакат туристик маъмурият, балки бошқа бир қатор соҳаларда (молия, соғлиқни сақлаш, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш, энергетика, аҳоли бандлигини таъминлаш билан боғлиқ ва ҳ.к.) фаолият олиб борувчи

маъмурий органлар томонидан бажарилиши лозим бўлган кўп микдордаги қоида ва тартиботларни қамраб олади.

Туризм тизимининг асосий унсури ҳисобланган туристик ташкилотлар ўз мижозлари ва уларнинг юклари хавфсизлигини таъминлашлари шартдир. Туристтик ташкилотлар саёҳат жойи ва тегишли ҳамкорларни, керакли транспорт воситасини танлаш, туристик маршрутни режалаштириш каби турнинг барча таркибий унсурларини шакллантириш ва режалаштиришда туристларнинг хавфсизлигини таъминлаш ва юқларининг бутлигини сақлашга алоҳида эътиборларини қаратишлари лозим. Бундан ташқари, туристик ташкилотлар юқорида зикр этилган ташкилий тадбирлардан ташқари туристларни қабул қилувчи мамлакатда кутиладиган хавф-хатар ҳамда туристларнинг ёки уларнинг юклари хавфсизлигига таҳдид тушган пайтда хатти-харакатлар тартиби борасидаги ахборотлар билан таъминлаши лозим.

Бу борада халқаро амалиётга назар соладиган бўлсак, бир қатор давлатлар жаҳоннинг баъзи мамлакатлари ва ҳудудларига саёҳат қилиш бўйича тавсияномалар ишлаб чиққан ва нашр этган. Масалан, АҚШ давлат департаменти саёҳатга бориш тавсия этилмайдиган баъзи ҳолатларда умуман ман этиладиган давлатлар рўйхатини чоп этади. Германиянинг Ички ишлар Министрлиги ўз фуқароларига саёҳатга боришга тавсия қилинмаган 80 та давлатлар рўйхатини чоп этириб, ушбу рўйхатда Афғонистон, Ангола, Заир, Ливия, Сомали каби давлатларга саёҳатга бориш умуман ман этилган.

Турли хил давлатларнинг туризм бўйича миллий органлари томонидан туризм соҳасига оид давлат сиёсати, туристларни қабул қилувчи давлат уларнинг хавфсизлиги ва юклари бутлигининг сақланиши кафолатчиси бўлиши таъминлаш давлат микёсида туризмни ривожлантириш йўналишидаги амалга оширилиши лозим бўлган бирламчи тадбирлардан бири ҳисобланади. Мазкур кафолатларни таъминлаш бутун бир жаҳият ҳамда манфаатдор муассаса, идора ва бошқармаларнинг ушбу йўналишдаги фаолиятини тартибга солиш ва мувофиқлашга қаратилган қонунлар ва меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш орқали амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси микёсида туризмда хавфсизлик масалаларига Ўзбекистон Республикасининг 20 август 1999

йилдаги қабул қилинган «Туризм тўғрисида»ги қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 27 июль 1992 йилдаги УП-447-сонли «Ўзбектуризм» МКни ташкил этиш тўғрисида»ги қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 28 июль 2004 йил 360-сонли «Ўзбектуризм МК фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 11 ноябрь 2003 йил «Туризм фаолиятини лицензиялаштириш тўғрисида»ги қарорларида алоҳида тўхталиб ўтилган бўлиб, «Суғурталаш тўғрисида», «Прокуратура тўғрисида», «Судлар тўғрисида» «Истеъмомчилар ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисида», «Чегара тўғрисида», «Паспорт тўғрисида», «Хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаганлар тўғрисида» ҳамда вазирликлар, ҳукумат ва ҳокимият қарорлари, қорхоналарнинг бир қатор қарорлари туристлар хавфсизлиги ва юқларининг хавфсизлигини сақлаш борасидаги ҳуқуқий меъёрлар қаторига киради.

Жумладан, «Туризм тўғрисида»ги қонуннинг 18-моддаси «Туристларнинг хавфсизлиги қафолати» деб номланиб: “Ўзбекистон Республикаси ҳудудда туристларнинг хавфсизлиги давлат томонидан қафолатланади. Туризм соҳасидаги ваколатли давлат органи манфаатдор вазирликлар ва идоралар билан биргаликда туристларнинг ҳимоя қилинишини ҳамда хавфсизлигини таъминлаш дастурини ишлаб чиқади ва унинг бажарилишини ташкил этади. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари туризм соҳасида барча туристик йўналишлар бўйича туристларнинг ҳимоя қилинишини ва хавфсизлигини таъминлаш минтақавий дастурларини ишлаб чиқади ва уларнинг бажарилишини ташкил этадилар. Туристик фаолият субъектлари туристларнинг хавфсизлигини таъминлаш бўйича улар жароҳатланганда, касалланганда ва бошқа ҳолларда тиббий ва ўзга хил ёрдам кўрсатиш юзасидан аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқадилар”¹¹⁴, деб таъкидланган.

Миллий даражада туристик хавфсизликни таъминлашнинг яна бир муҳим йўналишларидан бири – бу чет элга саёҳатга чиқаётган мамлакат ўз фуқароларининг хавфсизлигини таъминлаш ва ҳимоя қилиш ҳисобланади. Мазкур йўналиш миллий ҳудуд ва унинг чегараларидан ташқарида ўз фуқароларининг хавфсизлигини

¹¹⁴ Ўзбекистон Республикаси «Туризм тўғрисида»ги қонуни, 20 август, 1999й.

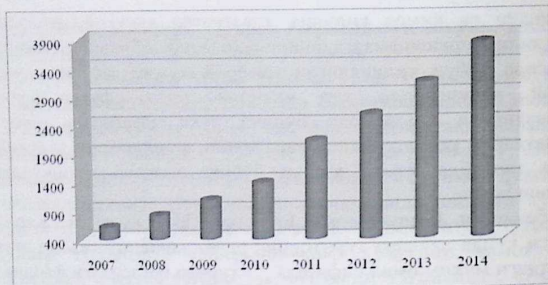
таъминлаш ва химоя қилишга қаратилган ҳуқуқий меъёрларни қабул қилиш орқали амалга оширилади. Ушбу йўналишга мамлакат доирасида қабул қилинадиган меъёрий ҳужжатлардан ташқари, миллий ҳудудларида ҳар иккинчи томон фуқароларининг ҳавфсизлигини таъминлаш бўйича икки тарафлама ишончли қафолатларни қабул қилишга қаратилган, фуқароларни ҳуқуқий ва бошқа тартибда химоя қилиш бўйича халқаро келишувларни киритиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И. Каримов бугунги кунда халқаро туризмнинг ривожланишига таъсир этувчи навбатдаги муҳим омил сифатида "... туризм соҳасидаги фаолиятни ривожлантириш аҳолининг ҳаёт даражаси, даромади ва фаровонлигининг ошиб бориши ..." ¹¹⁵ни айтди.

Халқаро туризмнинг самарали ривожланишида иқтисодий омиллар ўзига хос ўринни эгаллайди. Туризмнинг ва иқтисодиётнинг ривожланиш тенденциялари ўртасида чамбарчас алоқаларнинг мавжудлиги иқтисодий омилларнинг туризмга таъсирини белгилаб беради. Маълум бир давлатнинг ривожланиш даражаси, миллий даромаднинг ҳажми билан фуқароларининг моддий фаровонлиги ўртасида бевосита боғлиқлик мавжуд. Шу сабабли, иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар ўз фуқароларининг саёҳатга чиқиш кўрсаткичлари билан жаҳон бозорида пешқадамлик қилади. Бунда нафақат аҳоли даромадлари, балки туризмнинг моддий-техник базаси ва инфратузилмасининг ривожланганлик даражаси мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасига бевосита боғлиқ ҳисобланади.

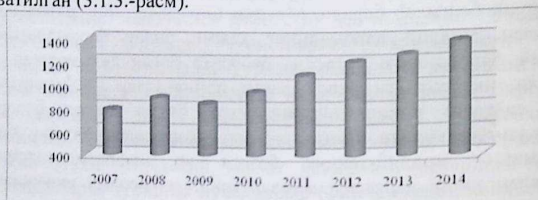
Охирги йилларда Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг барқарор ривожланиш даражаларини намоён этиши натижасида аҳоли турмуш даражаси ва сифатининг мос равишда ўсишига олиб келди. Ушбу ҳолатни Ўзбекистон Республикасида кейинги йилларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган жами даромадларнинг ўсиш динамикасида кузатиш мумкин (3.1.2.-расм).

¹¹⁵ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг БМТ Жаҳон сайёҳлик ташкилоти Иккунчи кенгаши 99-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи. // Халқ сўзи. 2014 йил 3 октябрь.

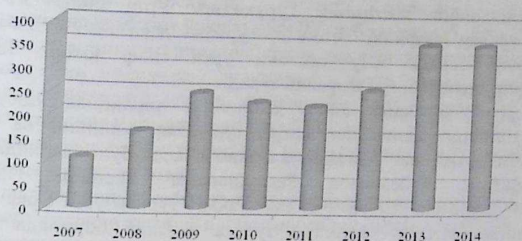
3.1.2.-расм. Ўзбекистон Республикасида аҳоли эсон бошига тўғри келувчи яами даромадларнинг ўсиш тенденцияси (минг сўм).

Ўзбекистон Респуликаси худудларида ушбу давр оралиғида ички туристлар сонининг мос равишда ўсиш тенденцияси кузатилган (3.1.3.-расм).

3.1.3.-расм. Ўзбекистон Республикасида ички туристик оқим ҳажмининг ўсиш тенденцияси (минг киши).

Шу билан бирга, ушбу давр оралиғида Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элга туристик мақсадда чиқишининг ўсиш тенденциялари кузатилган (3.1.4.-расм).

3.1.4.-расм. Туристик мақсадларда хорижга чиқувчи Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ўсиш тенденцияси (минг киши).

Юқорида келтирилган маълумотларни таҳлил этиб, қуйидаги хулосага келиш мумкин: аҳоли даромадларининг ўсиши улар орасида дам олиш ёки саёҳатга чиқишни истовчи кишилар сонининг ошишига олиб келади, яъни аҳоли даромадларининг ўсиши туризмнинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Шунингдек, инфляция, фойз ставкалари валюталар реал айрибошлаш курсларидаги тебранишлар ҳам туризмнинг ривожланишига таъсир этувчи иқтисодий омилар қаторига киради. Туризм соҳасида мавжуд халқаро амалиётга кўра, чет элга туристик сафар таннарининг 5%га ошиши туристик йўлланмага бўлган талабнинг 6-10%га камайишига олиб келади. Туризмнинг ривожланиши нафакат миллий иқтисодиётнинг, балки жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг қайси — юксалиш ёки пасайиш (таназзул) — циклида бўлишига боғлиқ бўлиб, жаҳон иқтисодиётининг ривожланиш ҳолатига жуда ҳам таъсирчан ҳисобланади. Масалан, жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози натижасида халқаро қирувчи туристик оқим ҳажмининг 3,9% ҳамда халқаро туристик тушумнинг 9,3%га камайиши фикримизнинг далилидир.

Шундай қилиб юқори турмуш даражаси фуқароларга туристик саёҳатга молиявий маблағ ажратиш имконини беради. Дунёвий амалиётда потенциал туристларнинг даромадлари таҳлили деярли барча давлатларда туристик оқим таркибида ўрта синфнинг нисбий устунлигини (масалан, Голландияда 40%, Италияда 59%) кўрсатиб берди. Ўрта синф — кенг доирадаги моддий ва ижтимоий эҳтиёжларни қондириш учун етарли, барқарор даромадларга эга

кишиларнинг ижтимоий гурухидир. Ўрта синф эга бўлган ресурслар уларнинг “етарли” турмуш даражасини таъминлашга имкон беради. Шу сабабли ўрта синф юқори ижтимоий барқарорлиги билан ажралиб туради.

Дунё микёсида айнан аҳолининг таркибида ушбу табақа улушининг ошиши потенциал туристлар сонининг ва туристик оқим ҳажмининг кенгайишига олиб келади. Бунга алоҳида эътибор қаратган Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов: “бугунги кунда халқаро туризм ўрта синф учун дам олишнинг кенг тарқалган турига айланиб бормокда”¹¹⁶, - деб таъкидлаб ўтган.

Туризмнинг ривожланишига таъсир этувчи ижтимоий омиллар ичида аҳолининг бўш вақти давомийлигининг ошишини (иш вақтининг қисқариши, йиллик таътиллار давомийлигининг ошиши) алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим. Бунда аҳоли бўш вақтининг кўпайиши унинг турмуш даражасининг ошиши билан биргаликда янги потенциал туристик оқим ҳажмининг кенгайишига олиб келади.

Туризмнинг доимий равишда ривожланиб боришига аҳоли сонининг ўсиб бориши, алоҳида мамлакатларда уларнинг жойлашиш зичлиги ва таркиби, аҳоли ёш таркиби, жинсий таркиби, оилавий ҳолати, оилавий таркиби, жами аҳоли таркибида ишга лаёқатли аҳоли, пенсионерлар, ёшларнинг улуши ва шулар каби демографик омиллар таъсир этади. Шундай қилиб, алоҳида мамлакатлар ва ҳудудларда аҳоли сонининг ошиши ушбу ҳудудларда бевосита ва пропорционал равишда потенциал туристлар сонининг ошишига олиб келади.

Статистик маълумотларга кўра, аҳолининг зичлиги юқорирок давлатлардан чиқувчи туристик оқимнинг ҳажми аҳоли зичлиги пастроқ бўлган давлатларга нисбатан каттароқдир. Бундан ташқари, инсоннинг ёши, жинси, оилавий ҳолатига қараб туризмга мойиллиги ўзгариб боради.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов ўз нутқида халқаро туризмнинг ривожланишига таъсир этувчи навбатдаги омил: “виза масаласини ва туризм билан боғлиқ бошқа бюрократик расмийчиликларни соддалаштириш, хусусан, сайёҳлик фирмалари фаолияти учун зарур молиявий қўллаб-қувватлаш

¹¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг БМТ Жаҳон сайёҳлик ташкилоти Ижроия кенгаши 99-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи. // Халқ сўзи. 2014 йил 3 октябрь.

БТТ томонидан халқаро туризм расмиятчилигини соддалаштириш мақсадида:

- паспортга оид расмиятчилик (чет эл паспортларини расмийлаштириш муддатларини қискартириш ва тартиботини соддалаштириш, йиғимларнинг оқилона тартиботини ўрнатиш, паспортнинг беш йилдан кам бўлмаган муддатда амал қилиш тартиботини белгилаш, паспортларнинг Халқаро фуқаролик авиацияси ташкилоти (ICAO – International Civil Aviation Organisation) стандартларига мослаштириш ва ҳ.к.);

- визаларга оид расмиятчилик (маълум бир давлатларга визасиз кириш режимини ўрнатиш, туристнинг фуқаролигидан қатъи назар, ягона консул йиғимларини ўрнатиш ва ҳ.к.);

- валюта тизимига оид расмиятчиликлар (валютани айрибошлашнинг жорий курслари, айрибошлаш қоидалари ҳақида туристларга ахборотларни тўлиқ тақдим этиш, кириш-назорат пунктларида тегишли ахборотларни жойлаштириш, божхона декларациясида кўрсатилган миқдорда хорижий валютани олиб кириш, мамлакатдан чиқиб кетаётганда қайта айрибошлаш шароитларини яратиш ва ҳ.к.);

- божхона расмиятчиликлари (туристларнинг кириши ва чиқишида тўлашлари учун алоҳида товарларга белгиланган қўшимча қиймат солиғи ва божхона божидан ташқари, солиқлар, бож тўловлари ва йиғимларни ўрнатиш ва ҳ.к.)

- тиббиётга оид расмиятчилик (туристларга ўз вақтида тиббий ёрдам кўрсатиш, давлатлар ўртасида тиббий суғуртага оид икки ёки кўп томонлама ҳамкорлик шартномаларини ўрнатиш ва ҳ.к.) борасида тавсиялар ишлаб чиқилган.

Туризм расмиятчилигининг иккинчи йўналиши туристик фаолиятни олиб боришга тегишли бўлиб, халқаро туризм соҳасида фаолият кўрсатиш учун ўрнатилган тартиботлар ва қоидалар ҳамда туристларнинг саёҳатларини ташкиллаштириш ва туристик фаолиятни амалга ошириш учун тегишли мамлакатда ўрнатилган тартиб бўйича риоя қилиш мажбурий бўлган тартиботлар, қоидалар ва шартларни ўзида мужассам этган.

Бу борада халқаро туризм фаолиятини жаҳон амалиётига мувофиқ йўлга қўйиш мақсадида халқаро миқёсда: халқаро туризм фаолиятини лицензиялаш, туризмни унинг таркибидаги хизматлар хавфсизлигига оид сертификатлаш, экологик муҳофазаланмаган

алоҳида ҳудудларга ташрифни чеклаш, мамлакатга хорижий фуқаролар кириб келиши ва истиқомат қилишининг тартиби ишлаб чиқилган.

Куйидагилар бир қатор хорижий мамлакатларда туризм ривожини қўллаб-қувватлашнинг иқтисодий ва маъмурий механизмлари бўлиб хизмат қилади:

- солиқ имтиёзлари, субсидия ва дотациялар;
- туризм ривожини ва саёҳат хизматлари истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни қўллаб-қувватловчи миллий конунчилик ва норматив ҳужжатлари;
- мамлакатга кириш ва ундан чиқиш пайтида паспорт ва виза чеклашларини камайтириш;
- нархларни қисқартириш ва бошқа турли хил имтиёзлар бериш йўли билан номавсумий туризмни рағбатлантириш;
- ижтимоий туризмни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш;
- саёҳатчилар хавфсизлигига қўйиладиган талабларни кучайтириш;
- давлат томонидан атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, маданий ва тарихий меросни асраб-авайлаш бўйича ва бошқа чора-тадбирларни кучайтириш.

Халқаро тажриба шуни кўрсатмоқда-ки, сайёҳлар бошқа омиллар қаторида ўзлари истаган мамлакатга бориш учун тартиб-қоидаларнинг оддий ва қулай бўлишига, бу борадаги барча зарур расмийлаштирув ишларини тез ва арзон нархда амалга ошириш имкониятига ҳам эътибор қаратмоқда.

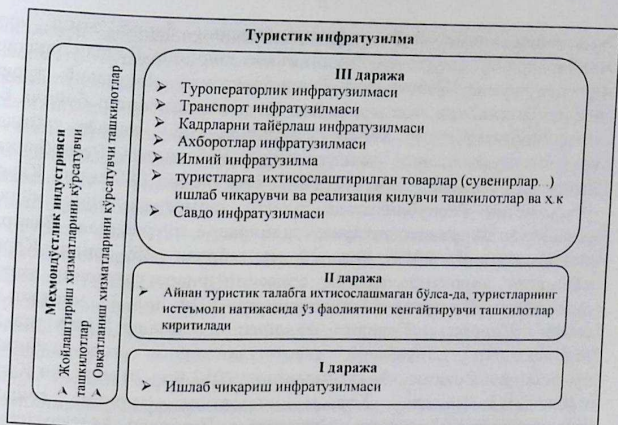
Ўзбекистонда туризмни жадал ривожлантиришнинг юқорида зикр этилган омиллари қаторида тармоқнинг инфратузилмаси билан боғлиқ жиҳатлари алоҳида аҳамият касб этишини таъкидлаган ҳолда И.Каримов ўз нутқида: “сайёҳлик инфратузилмасининг ривожлангани, сайёҳлар учун мўлжалланган объектларнинг ҳар томонлама мақбуллиги, транспорт ва меҳмонхона хизматлари ва умуман, сайёҳлик логистикаси билан боғлиқ барча хизматларнинг қулайлиги, замонавий ахборот технологияларининг жорий этилгани – биз ҳар қадамда дуч келадиган масалаларнинг ҳаммаси бу борада катта аҳамиятга эга”, деб айтди.

Маълумки, муайян бир мамлакатда туризмнинг самарали ривожланиш даражасига саёҳатнинг бевосита амалга ошишини

таъминловчи бинолар тизими, муҳандислик ва коммуникация тармоқлари, шу жумладан йўллар, транспорт тизими, электр ва алоқа билан таъминлаш тармоқлари, туризм соҳасига кадрларни тайёрлаш тизими, туризмнинг турли хизмат кўрсатиш корхоналари ва уларни керакли даражада ишлатиш ва таъминлаш тизимини камраб олган ривожланган туристик инфратузилмасиз эришиб бўлмайди. Бунда туризм соҳасида туристик ресурслари, яъни табиий-иклим, тарихий-маданий, маърифий, ижтимоий-маиший туризм объектлари бўлган ҳудудларда, керакли инфратузилмани яратиш муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Туризм инфратузилмаси туризм индустриясининг ажралмас қисми ҳисобланиб, иккита таркибий унсурдан ташкил топган. Биринчи унсур – меҳмондўстлик индустрияси ҳисобланиб, туристларга жойлаштириш ва овқатланиш хизматларини кўрсатувчи ташкилотлардан иборат. Иккинчи унсури ўзида уч даражали инфратузилмавий таркибга эга тизимни намоён этади (3.1.5.-расм).

Туристтик инфратузилманинг учинчи даражаси туристик маҳсулотни шакллантириш ва туристик фаолиятда бевосита иштирок этувчи туристик ташкилотларни камраб олади. Иккинчи даражага айнан туристик талабга ихтисослашмаган бўлса-да, туристларнинг истеъмоли натижасида ўз фаолиятини кенгайтирувчи ташкилотлар киритилади. Мазкур даража таркибий тузилмасига автомобильларни ижарага беришга ихтисослашган ташкилотлар, таксопарклар, кафе ва ресторанлар, спортклублар, музейлар, театрлар, кинотеатрлар, кўргазма заллари, цирклар, зоопарклар киритилади. Биринчи даражадаги инфратузилма ишлаб чиқариш инфратузилмасини ташкил этиб, унинг ривожланганлиги миллий туристик маҳсулотнинг сифатини оширувчи омил сифатида хизмат қилади.

3.1.5-расм. Туризм инфратузилмасининг таркибий тузилмаси.

Туристтик инфратузилма миллий ва ҳудудий иқтисодиётга бевосита ва билвосита таъсир этади. Бевосита таъсири айнан туризм тармоғининг самарали ривожланишида ўз аксини топса, билвосита таъсири тармоқлараро ўзаро алоқаларнинг ривожланганлигига боғлиқ бўлган мультипликатив самара орқали намоён бўлади. Шу сабабли, туризмнинг самарали ривожланиши туристик инфратузилмани ривожлантириш масаласига комплекс ёндашувлар асосидаги чора-тадбирларни амалга оширишни тақозо этади.

Кейинги йилларда республикамизда туризм инфратузилмасини замон талабига мослаштириш мақсадида кўпгина ишлар қилинмоқда. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг 1995-йил 2 июндаги «Буюк Ипак йўли»ни қайта тиклашда Ўзбекистон Республикасининг иштирокини авж олдириш ва республикада халқаро туризмни ривожлантириш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони бу ишни юксак даражага кўтариш муаммоларини хал қилишда ўз ўрнига эга бўлди. Мазкур фармонни амалга ошириш юзасидан республика Вазирлар Маҳкамаси 1995 йил 3 июнда «Ўзбекистон Республикасида халқаро

туризмнинг замонавий инфратузилмасини барпо этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори эълон қилинди. Бундан ташқари, бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида замонавий туризм инфратузилмасини шакллантириш ва ривожлантириш бўйича бир қатор чора-тадбирлар амалга оширилиб, ушбу жараён қуйидаги меъёрий ҳужжатларга асосланмоқда: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил сентябрдан 288-сонли Қарори «Ўзбекистон Республикасида туризм тармоғини янада қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш тадбирлари тўғрисида»; Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 20 сентябрдан 259-сонли Қарори «Тошкент вилоятида туризм соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида»; Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 13 мартдан 60-сонли Қарори «Туризм фаолиятини амалга ошириш ва лицензиялаш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»; Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 20 мартдан Қарори «2013-2015 йилда Хоразм вилоятида туризм соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида»; Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 1 ноябрдан 294-сонли Қарори «2013-2015 йилда Қашқадарё вилоятида туризм соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида».

Хозирги пайтда юртимизда 50 мингдан зиёд ўринга эга бўлган 500 дан ортиқ меҳмонхона, мотель ва кемпинглар сайёҳларга халқаро стандартлар бўйича хизмат кўрсатмоқда. Ўтган даврда Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Урганч, Фарғона ва Навоий шаҳарлари аэропортлари модернизация қилинди ва бугунги кунда Ўзбекистонда 11 та халқаро аэропорт фаолият юритмоқда. Миллий авиакомпания замонавий «Эйрбас» ва «Боинг» авиалайнерлари билан таъминланган. Шунингдек, Тошкент-Самарқанд-Тошкент, Тошкент-Қарши-Тошкент, Тошкент-Бухоро-Тошкент, йўналишлари бўйлаб Испаниянинг «Талго» компаниясида ишлаб чиқарилган, юқори тезликда ҳаракатланадиган замонавий электр поездларининг катнови йўлга қўйилган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, юқори тезликда ҳаракатланадиган «Афросиёб» поезди катнай бошлаганидан буён юртимизда чет эллик сайёҳлар сони сезиларли даражада кўпайди. Бухоро ва Қарши шаҳарларигача юқори тезликда ҳаракатланиш учун мўлжалланган темир йўл тармоқларини электрлаштириш ва қуриш бўйича лойиҳалар амалга оширилмоқда. Бу эса туризм ривожини учун янги имкониятлар яратди. Ўзбекистонда сўнгги 5 йилда умумий киймати қарийб 3

миллиард долларлик инвестициялар ҳисобидан узунлиги 2600 километр бўлган замонавий автомобиль йўлларини қуриш ва реконструкция қилиш ишлари амалга оширилди, шунингдек, кемпинглар, ёнилғи қуйиш шохобчалари, овқатланиш ва маиший хизмат кўрсатиш масканларини ўз ичига олган кўплаб йўл бўйи инфратузилма объектлари барпо этилгани мамлакатимизда туризм соҳасининг ривожланиш шиддатини оширувчи ижобий ҳолатлардан биридир.

Туризм индустриясининг ривожланишида соҳага йўналтирилган инвестицияларнинг аҳамиятини алоҳида белгилаб, мамлакатимиз биринчи Президенти И.Каримов: "...мазкур соҳада кўп нарса туризм саноатига йўналтириладиган инвестициялар даражасига боғлиқ бўлиб, бу бюджет маблағларини ва мазкур соҳага маблағ сарфлаши учун хусусий капитал ва бизнесга давлат томонидан зарур имтиёз, преференция ва рағбатлантирадиган омиллар яратилишини, инфратузилма, меҳмонхона хўжалиги, транспортни ривожлантириш, замонавий алоқа ва бошқа хизматлар кўрсатишни таъминлашни ўз ичига олади"¹¹⁸, дея сессиядаги фикрини давом эттирди.

Туризм ривожланишининг асосий манбаларидан бири – инвестициялар ҳисобланиб, туризмнинг ривожланиш самарадорлиги ушбу соҳанинг молиявий маблағлар билан таъминланганлик даражасига боғлиқдир. Жаҳон тажрибасида туризм индустриясини ривожлантиришда давлат томонидан йўналтирилган инвестицияларнинг барча инвестицияларнинг умумий ҳажмидаги улуши 30%ни ташкил этади. Давлат маблағлари асосан халқаро ҳаво йўлларини ривожлантириш, темир йўллар, автомобиль йўлларини қуриш ва уларни реконструкция қилиш, магистрал иншоотлар қуриш, туризмни замонавий алоқа воситалари билан таъминлаш, тарихий обидаларни асраш ва қайта таъмирлаш, ушбу соҳага кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, ташқи хавф-хатарни олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар амалга оширишга йўналтирилади. Масалан, 2010-2015 йилда Мамлакат миллий магистралини шакллантиришга йўналтирилган инвестициялар ҳажми 3442,4 млн. АҚШ.долларини ташкил этади. Бу борада туризмни шиддатли ривожлантириш, миллий туризм бозорига ишлаб чиқарилаётган туристик маҳсулотларнинг ҳажмини ошириш,

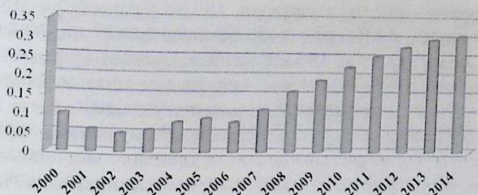
¹¹⁸ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг БМТ Жаҳон сайёҳлик ташкилоти Иккунча кенгаши 99-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи. // Халқ сўзи. 2014 йил 3 октябрь.

туризмда сервис сифатини ошириш, қолаверса, замонавий ахборот технологияларини кенг микёсда жалб этиш асосида инновацион туристик маҳсулотларни яратишда хорижий инвестицияларни жалб этиш алоҳида аҳамиятга эга.

Шу сабабли туризм соҳасида қўшма корхоналар барпо этувчи хорижий сармоядорлар, туристик ташкилотларга берилган имтиёзларга қўшимча равишда олиб келадиган фойдадан 5 йил муддатга солиқ тўлашдан озод қилиниши ушбу соҳага хорижий инвестицияларни жалб этиш имкониятларини оширувчи унсурлардан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида янги ташкил этиладиган туристик ташкилотлар ва корхоналар барпо этилган пайтдан бошлаб, дастлабки фойдани олгунга қадар ўтадиган даврда, яъни рўйхатга олинган санадан кейин узоғи билан уч йил мобайнида барча турдаги солиқлардан озод қилинганлиги, мазкур ташкилотлар ва корхоналарнинг фойда (даромад) олган биринчи йили фойда (даромад) солиғининг 50% ини, иккинчи йили 75 % ини, учинчи йилдан бошлаб 100 % ини тўлашга ижозат берилганлиги мазкур соҳага кенг микёсда инвестицияларни жалб этиш учун давлат томонидан берилган имтиёзлар каторида туради.

2000-2014 йилларда Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасига жалб қилинган инвестициялар ҳажмининг ўсиш суръатлари кузатилиб, бу борада мавжуд қулай инвестицион муҳит яратилганлигини намоён этмоқда.

Факатгина 2014 йилнинг ўзида халқаро туризмнинг асосий тузилмасини ривожлантириш учун жами инвестицияларнинг 580 миллион доллардан ортиғи йўналтирилди ва бу борадаги ўсиш 2013 йилга нисбатан 19 фоиздан зиёдни ташкил этди. Ушбу капитал қўйилмаларнинг факатгина 2,2% туризм соҳасига йўналтирилганлиги мамлакатимиз туризм соҳасининг инвестицион жозибадорлигини ошириш йўлида ечилиши лозим бўлган масалалар борлигидан далолат беради. Ушбу масаларнинг илмий асосланган ечимларини таклиф этиш ушбу соҳа мутахассислари ва олимлари олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Манба: wtic.org : *Travel & Tourism Economic Impact Uzbekistan 2015.*

3.1.6.-расм.2000-2013 йилларда Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасига жалб қилинган инвестициялар ҳажми (млрд.АҚШ долл.)

Ўзбекистон Республика Биринчи Президенти И.Каримов ўз нутқида: “Олтинчидан, юқори малакали кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш масаласи туризм соҳасини ривожлантиришнинг энг муҳим ва ҳал қилувчи омили бўлиб қолмоқда”, - дея, мамнуният билан Ўзбекистон Республикасида бу борада эришилган ютуқларни айтиб ўтдилар: “Бугун сизлар бизнинг бир нечта коллеж ва лицейларимиз, хусусан, Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти қошидаги академик лицей билан танишдингиз. Жумладан, жаноб Рифаи ҳам бу таълим масканида бўлди. Мен хурсандманки, бизнинг ёшларимиз, фарзандларимиз азиз меҳмонларимизни муносиб кутиб олиб, ўзларининг билими ва қобилиятлари, замонавий касб-хунарларни, хорижий тилларни қандай пухта ўзлаштираётгани билан сизларда катта таассурот уйғотди. Мен бутун Ўзбекистон болаларини ўзимнинг болаларим деб атайман. Шу маънода, мен дунёдаги энг бой инсонман. Мазкур лицей ўқувчилари Жаҳон сайёҳлик ташкилоти Бош қотиби олдида ўз истеъдод ва қобилиятларини намоён этишган. Айни вақтда сизларни ишонтириб айтмоқчиманки, бу ёшлар яна кўп нарсаларга қодир”¹¹⁹.

Бугунги кунда бутун дунёда туристик бизнес учун кадрларни тайёрлаш масаласига катта эътибор бериб келинмоқда. Халқаро Туризм Ташкилоти маълумотларига кўра, 90-йилларда Европада

¹¹⁹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг БМТ Жаҳон сайёҳлик ташкилоти Ижроия кенгаши 99-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи. // Халқ сўзи. 2014 йил 3 октябрь.

105 дан ортик олий ўқув юртлари, 139 та ўрта махсус ўқув юрти ҳисобга олинган, АҚШда тегишли равишда 6 ва 17 та, Осиё ва Тинч океан ҳудудларида 13 ва 35 та. Россияда, масалан, бугунги кунда 70 дан ортик йирик давлат ва хусусий таълим муассасалари туризм тармоғи учун кадрлар тайёрлаш билан шуғулланади.

Мустақилликка эришгач, Ўзбекистон Республикаси туризмнинг мамлакат иктисодиётидаги аҳамиятли ўрнини англаган ҳолда, ушбу тармокни кадрлар билан таъминлаш масаласига алоҳида эътибор берилди.

Ҳозирги кунда республикамизнинг 5 та олий ўқув юрти ва 11 та касб-хунар коллежида туризм йўналишида малакали мутахассислар тайёрланмоқда. Улардан Тошкент давлат иктисодиёт университети, Самарканд иктисодиёт ва сервис институти, Бухоро давлат университети, Урганч давлат университети, Сингапур менежментни ривожлантириш институти ва бошқалар. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 26 апрелда қабул қилинган 144-сонли «Самарканд иктисодиёт ва сервис институтини ташкил қилиш» тўғрисидаги қарори мамлакатимизда туризм соҳаси ривожланишининг илмий асосини яратди.

Мамлакатимизда туризм тармоғи учун кадрларни тайёрлашдаги ижобий силжишларга қарамай, ушбу соҳада юқори малакали кадрлар етишмовчилиги кузатилмоқда. Шу билан бир қаторда, мутахассисларнинг баҳолашларича, туристик ташкилотларнинг кўпгина ходимлари туризмга оид таянч маълумотга эга эмас (ўтказган тадқиқотларимизга асосан, туристик ташкилотларда фаолият олиб бораётган ходимларнинг 70-80% гуманитар йўналишдаги ихтисосликка эга).

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасида туризмни барқарор ривожлантириш борасидаги навбатдаги муҳим вазифалардан бири – туризм соҳасида амалий кўникмаларга эга бўлган, бугунги кун талабларига тўлиқ жавоб берадиган юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш ҳисобланади.

Туристтик бизнеснинг самарали ривожланиши туристик маҳсулотларни ишлаб чиқиш ва сотиш босқичларига тегишли ҳар бир жараёнга замонавий ахборот технологияларини татбиқ этишни назарда тутлади.

Бугунги кунда туристик фаолиятда Интернет ва бошқа замонавий интерфаол мультмедия платформаларининг аҳамияти беқиёсдир. Шу сабабли миллий туризм бозорида фаолият юритувчи

хар бир туристик ташкилот самарали ривожланишининг ушбу дастакларидан фойдаланиши туристлар учун ўсиб бораётган жозибадорлик зарурати ҳисобланади.

Замонавий туристик офисда самарали бизнес юритишнинг асосий талаби – глобал тармоққа чиқиш ҳамда дастурий тармоқлар ресурсларидан ва аппаратларнинг турли хилларидан кенг фойдаланиш имкониятларига эга локал ёки корпоратив тизимга уланган замонавий компьютерларнинг бўлишидир. Бугунги кунда мавжуд ахборотларнинг on-line технологиялари туристик ташкилотларга тезликда ахборот йиғиш, қайта ишлаш, таҳрир қилиш ва таҳлил қилиш орқали ўз вақтида тўғри қарорларни қабул қилиш имконини яратиб, унинг рақобатбардошлигини оширувчи омил сифатида хизмат қилади.

Шу билан бир каторда, Интернет бошқа туристик маҳсулот истеъмолчиларини on-line режимида ҳаракат қилишга ўргатди ҳамда уларга ўзларининг қизиқтирган ҳар қандай ахборотларини тезлик билан олиш имкониятларини яратди. Ахборотлар асрида истеъмолчиларни энди ахборот сўраб, уни олишни кутиб ўтириш тизими қониқтирмайди. Улар зудлик билан жавоб олиш ва Интернет бунга имкон беришига кўникиб олдилар. Бу эса миллий туризм бозорида on-line режимида туристик хизматлари тижоратини ташкил этиш борасидаги тизимли ёндашувларни келтириб чиқаради.

Демак, ҳозирги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг глобаллашуви шароитида Самарқанд вилоятида туризм соҳасининг ривожланиши қуйидаги омилларга, яъни:

- ҳудудда сиёсий ва иқтисодий барқарорликнинг таъминланганлиги даражаси;
- аҳолининг ҳаёт даражаси, даромади ва фаровонлигининг ошиб бориши;
- туризм инфратузилмасининг ривожланганлик ҳолати;
- туризм соҳасининг замонавий ахборот технологиялари билан таъминланганлиги даражаси;
- соҳага маркетинг концепциясининг жорий этилганлик ҳолати;
- туризм соҳасининг ривожига йўналтирилган инвестицияларнинг кўлами;
- мамлакат миқёсида инвестицияларни жалб қилиш учун яратилган қулай шарт-шароитларнинг яратилиши;

– соҳада мавжуд расмиятчиликларга оид тўсиқларнинг бартараф этилганлиги ҳамда соддалаштирилган виза тизимининг мавжудлиги;

– соҳа учун юқори малакали кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимининг такомиллашувига боғлиқ ҳисобланади.

Шундай қилиб, Самарқанд вилоятида туризм соҳасининг ҳудудда мавжуд имкониятлар доирасидаги шиддатли ривожланиши юқорида санаб ўтилган омилларнинг таъсири натижасида вужудга келувчи тўсиқларнинг бартараф этилиши ва соҳа ривожига ижобий таъсир қилувчи омилларни асосий дастак сифатида фойдаланиш орқали намоён бўлувчи стратегик йўналишларни танлашдан иборатдир.

3.2. ТУРИЗМ СОҲАСИДА КЛАСТЕРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ КОНЦЕПЦУАЛ ЙЎНАЛИШЛАРИ

3.2.1. Туристик кластерни шакллантириш – туризм соҳасини ривожлантиришнинг самарали механизми

Бугунги кунда мамлакатимиз миллий туристик ташкилотлари халқаро туризм бозорида улкан тажриба ва катта салоҳиятга эга бўлган қудратли рақобатчилар билан бирга ўз фаолиятларини олиб боришмоқда. Шу сабабли, туризм тармоғини ривожлантиришга қаратилган стратегия, авваламбор, мамлакатда туристик ҳудудлар рақобатбардошлигини ошириш ва ривожлантиришга йўналтирилиши лозим.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, мамлакатимизда мавжуд ўзига хос нодир табиий ресурслар, бой тарихий ва маданий мерос туризм соҳаси ривожланишини таъминловчи ягона ва етарли шарт-шароити бўла олмайди. Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви шароитида туризм соҳасининг ривожланиши нафақат тарихий-маданий ва табиий ресурслардан фойдаланишга, балки зарурий инфратузилма, малакали кадрлар, илмий-ишлаб чиқариш ташкилотлари, янги замонавий информацион технологиялардан самарали фойдаланишга асосланган рақобатбардош туристик бирлашмаларнинг етарли даражада ривожланганлигига боғлиқ.

Ўзбекистонда туристик ҳудуднинг рақобатбардошлигини оширишга қаратилган янгича назарий ёндашувларни ишлаб чиқишга бўлган эҳтиёж дунё тажрибасини ўрганиб чиқишни талаб этмоқда. Ушбу муаммога оид илмий ишларда ҳудудий рақобатбардошликни ошириш бўйича турли хил назарий қарашлар мавжуд. Бу борада тўпланган назарий ва амалий тажрибаларни таҳлил қиладиган бўлсак, инновацион ёндашувларга асосланган ҳудудий кластерлар ҳудуд рақобатбардошлигини оширишнинг энг самарали воситаларидан бири ҳисобланади.

«Кластер» тушунчаси инглиз тилидан келиб чиққан бўлиб, “попук”, “бир шингил”, “тўп”, “тўплам” каби маъноларини англатади. “Кластер” тушунчасини биринчи бўлиб фанга Гарвард бизнес мактаби профессори Майкл Портер киритган. Портер эътироф этишича, «кластер – бу бир-бири билан рақобатлашувчи, лекин шу билан бирга бутун кластернинг рақобатбардошлигини таъминлаш мақсадида ўзаро ҳамкорликда фаолият юритувчи, географик жihatдан яқин жойлашган ташкилотларнинг ўзаро боғланган гуруҳлари, улар фаолиятига ихтисослашган хизмат кўрсатиш ташкилотлари, жиҳозлар етказиб берувчи ташкилотлар, уларга ҳамроҳ тармоқ ташкилотлари, шунингдек уларнинг фаолияти билан боғлиқ турли соҳа ташкилотлари (илмий-тадқиқот институтлари, ОЎЮлари, стандартлаштириш бўйича агентликлар, савдо уюшмалари ва х.к.) ва бошқа бир қатор ташкилотлар гуруҳидир”»¹²⁰.

Россиялик олим Н.А.Корчагинанинг фикрига кўра: “Кластерлар рақобатни рағбатлантирувчи очик тизимлардир. Уларнинг мақсади, белгиланган нархларни ушлаб туриш (фиксация) ёки рақобатни чеклаш эмас. Зарурий ахборотнинг ўзаро алмашинуви, ҳамкорликда илмий тадқиқотлар ёки экспортга қаратилган ҳаракатлар рақобатни чекламайди, аксинча, ташкилотлар рақобатбардошлигининг ошишига олиб келади. Горизонтал ва вертикал алоқалар орқали бир-бири билан узвий боғланган ташкилотларнинг талаб ва истакларини ўзаро мувофиқлаштириш ҳамда ахборотлар ҳаракатини таъминловчи шароитлар кластерни самарали фаолият кўрсатишининг асосий механизмлари бўлиб хизмат қилади»¹²¹.

Кластерларга хос бўлган хусусиятлар қуйидагилар:

¹²⁰ Портер М. Конкуренция. Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2005, с. 256.

¹²¹ Корчагина Н.А. Кластерная политика – технология повышения эффективности управления компаниями: моногр. – Астрахань: Изд. дом «Астраханский университет», 2009. с.68

– кластердаги ташкилотлар географик ҳудудда бир-бирига яқин жойлашганлиги;

– самарали ахборот тизимининг шакллантирилганлиги сабабли кластер элементлари ўртасида ахборот алмашув тезлигининг юқорилиги;

– бизнесда шериклар ўртасида ўзаро ишончнинг мавжудлиги;

– ташкилотлар ўртасида бир вақтнинг ўзида шерикчилик ва рақобатнинг мавжудлиги ҳамда ушбу муносабатларнинг ўзаро боғликлиги;

– кластери ривожлантиришга йўналтирилган инвестицияларнинг бир вақтнинг ўзида кластерда катнашувчи бир нечта ташкилотларга самара келтириши;

– инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш йўлида бизнес, илм-фан ва давлатнинг ўзаро ҳамкорлиги;

– кластерга кирган ташкилотларнинг географик жихатдан яқин жойлашганлиги сабабли ҳудуддаги ресурслар ва хомашёлардан барабар фойдаланиши туфайли трансакцион харажатларнинг камайиши ҳамда ҳудудий кластерларда синергетик самаранинг вужудга келиши натижасида ҳудуд ҳамда бутун мамлакат иқтисодиётининг сезиларли ривожланишига сабаб бўлиши.

Агар дунё амалиётига назар соладиган бўлсак, сўнгги икки ўн йиллик давомида кластерларнинг шаклланиши жараёни жадал амалга ошган. Экспертларнинг фикрича, дунё миқёсида етакчи давлатлар иқтисодиётининг 50 фоизини кластерлар камраб олган. Мисол учун бугунги кунда АҚШ иқтисодиётида фаолият юритаётган ташкилотларнинг ярмидан ортиғи кластерлар томонидан камраб олинган бўлиб, мамлакат ЯИМнинг деярли 60 фоизи уларнинг ҳиссасига тўғри келади. Европа Иттифоқи давлатларида эса 2000 га яқин кластерлар мавжуд бўлиб, уларда дунё миқёсида меҳнатга лаёқатли аҳолининг 38% фаолият юритмоқда¹²². Масалан, Финляндияда енгил саноат, ахборот технологиялари, ўрмон хўжалигини камраб олган 9 та кластер, Германияда фармацевтика, косметика, автомобильсозлик, биотехнологиялар, электроника соҳаларини камраб олган 32 та кластер, Буюк Британияда биотехнологиялар, биоресурслар ва бошқа бир қатор соҳаларни камраб олган 168 та кластер, Данияда

¹²² Е. Б. Ленчук, Г. А. Власкин. Кластерный подход в стратегии инновационного развития зарубежных стран. Журнал. Проблемы прогнозирования № 5 2010г. С. 38-51.

тиббӣёт, фармацевтика соҳаларини қамраб олган 34 та, Италияда агросаноат, озиқ-овқат саноатини қамраб олган 206 кластерлар, Францияда 96 та, Голландияда 20 та кластерлар мамлакат иқтисодиётида фаолият юритмоқда¹²³. Жаҳон ҳамжамиятига тобора кучлироқ киришиб бораётган мамлакатимизда ҳам кластерларни ташкиллаштириш долзарблашиб бормоқда. Хусусан, юкори туристик салоҳият жамланган ҳудудларда туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантириш мамлакат иқтисодиёти учун муҳим аҳамият касб этади.

Демак, ҳудуд иқтисодиётининг ривожланишида кластерли ёндашув унинг хусусий сектори, йирик ташкилотлари, давлатнинг маъмурий тузилмалари ва таълим ташкилотлари ўртасида узвий боғлиқлик ва алоқадорликни таъминловчи асосий ташкилий-иқтисодий механизм бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бунда ҳукуматнинг асосий вазифаси ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, керакли кластерларни аниқлаш, уларни шакллантириш ва ривожлантириш бўйича стратегик режани ишлаб чиқиш, норматив-ҳуқуқий базани яратиш ҳамда мавжуд интеллектуал, илмий, моддий-техник ресурсларни бирлаштириш ҳисобланади.

Туристик фаолият самарадорлигини оширишда кластерли ёндашувдан фойдаланиш имкониятлари тўғрисида Л.Канина, К.Энц ва Дж.Харрисон, Дж.Джексон ва П.Мерфи, А.Макиавелли, С.Нордин, М.Новелли, Б.Шмитс, Т.Спенсер, М. Монфорт¹²⁴ каби хорижий олимлар ўзларининг илмий ишларида батафсил тўхталиб ўтишган. Шунингдек, туризм индустриясини ривожлантиришда кластерли ёндашувдан фойдаланишнинг назарий, амалий ва услубий жиҳатларини МДХ олимларидан К.З.Адамова, А.Ю.Александрова, А.Е.Бойко, А.А.Власенко, А.А.Дроздецкая, Ю.А.Маркова, Н.С.Мартышенко, А.В.Митрофанова,

123 Ёша срда.

124 Canina, L., Enz, C.A., Harrison, J.S. (2005). Agglomeration effects and strategic orientations: evidence from the U.S. lodging industry // *Academy of Management Journal*, vol. 48, pp. 565-581.; Jackson J and Murphy P. (2002) «Tourism destinations as clusters: analytical experiences from the new world», *Tourism and hospitality research*, Vol. 4, pp. 36-52.; Machiavelli A. *Tourist Destinations as Integrated Systems* [Electronic resource] // *Tourism Review* – 2001. – Vol.56, N 3/4 – P. 6-11.; Nordin S. *European Tourism Research Institute. Tourism clustering and innovation – paths to economics growth and development* [Electronic resource] *European Tourism Research Institute*, – Stockholm, 2003, 90 p.; Novelli, M., Schmitz, B. E. Spencer, T. (2006) «Networks, Clusters and Innovation in Tourism: a UK Experience», *Tourism Management*, Vol. 27, pp. 1141-1152.; Monfort M., V. M. (2000) *Competitividad y factores críticos de éxito en la «hotelería de litoral»: experiencia de los destinos turísticos Benidorm y Pechiscola* (Doctoral Dissertation, Universidad de Valencia, España, 2000).

Ю.Ю.Морозов¹²⁵ ва бошқалар ўз тадқиқотларида кенг кўламда кўриб чиқишган. Меҳмондорчилик ва туризм соҳасида кластерни шакллантириш ва ривожлантириш хусусиятларини Р. Тинслей, П. Линч, К. Холлар¹²⁶ алоҳида ўрганиб чиққанлар. Дж. Ритчи ва Дж.Крауч, К.Гутьерес ва И.Бордаслар¹²⁷ Портернинг рақобатбардошлик моделини турли хил туристик ҳудудларга қўллашни тавсия этишган. К.Караманидис ушбу моделни Грециянинг туризмга мослаштирган бўлса, Э.Кок эса ундан Туркиянинг туристик кластерини таҳлил қилишда фойдаланган. Бу борада Бутунжаҳон Туризм Ташкилоти ҳам туризмда кластерли ёндашувга бағшланган бир қатор тадқиқотлар олиб борган¹²⁸.

Кўпчилик олимлар ўз тадқиқотларида кластерли ёндашувлардан келиб чиққан ҳолда, “туристик кластер” тушунчасинининг

¹²⁵ Александрова А.Ю. География туризма: Учебник/Колл. авторов; Под ред. А.Ю.Александровой. 3-е изд., испр. М.: КНОРУС, 2010. – 592 с.; Александрова А.Ю. Кластерные принципы организации туристского пространства (мировой опыт); Александрова А.Ю. Туристские кластеры: содержание, границы, механизм функционирования // Современные проблемы сервиса и туризма. 2007. № 1. С. 51-61.; Адамова К.З. Квазинтегрированные структуры в новой экономике. Автореферат дисс.... канд.экон. н. Саратов – 2011.; Белицкая О.В. Формирование механизма модернизации курортно-туристского кластера в регионе (на примере Краснодарского края) Автореферат дисс.... канд.экон. н. Сочи-2011.; Бойко А.Е. Туристский кластер как инструмент повышения конкурентоспособности туристских услуг. Автореферат дисс.канд.экон. н. Новосибирск – 2011.; Власенко А.А. Методические основы обоснования и реализации инновационных туристских продуктов в условиях приграничного региона (на примере Приморского края) Автореферат дисс.... канд.экон. н. Владивосток 2008.; Дроздецкая А.А. Формирование и развитие туристских кластеров в моногородах приграничных территорий Ленинградской области. Автореферат дисс.... канд.экон. н. Санкт-Петербург – 2013.; Каменских Э.А. Управление кластером туристско-рекреационных услуг Автореферат дисс.... канд.экон. н. Санкт-Петербург-2014.; Мартышенко Н.С., Марченко О.Г. Перспективы развития туризма в Приморском крае. Оценка пространственного развития туристских дестинаций Приморского края как основа кластерной политики региона // Российское предпринимательство. – 2010. – № 3-1. С. 172–176.; Мартышенко Н.С. Управление структурой туристского кластера на основе маркетингового подхода // Региональная экономика: теория и практика. – 2008. – № 34. С. 74–80.; Мартышенко Н.С. Анализ транспортной составляющей в процессе формирования туристского кластера Приморского края // Вестник ИНЖЭКОНа. Серия: Экономика. – 2009. – Т. 32. № 5. С. 107-117.; Митрофанова А. Н. Региональный туристский кластер как форма пространственной организации туризма (на примере Калининградской области) Автореферат дисс.... канд.экон. н. Калининград. 2010.; Морозова Ю. Ю. Кластерный подход к управлению организациями туристского бизнеса. Автореферат дисс.... канд.экон. н. Сочи. 2011.

¹²⁶ Tinsley, R. and Lynch, P.A. (2008) Differentiation and Tourism Destination Development: Small Business Success in a Close-knit Community. *Journal of Tourism and Hospitality Research*, Vol. 8, No. 3, pp. 161-177.; Tinsley, R. and Lynch, P.A. (2001) Small Tourism Business Networks and Destination Development, *International Journal of Hospitality Management*, Vol. 20, No. 4, pp. 367-378.; Tinsley, R. and Lynch, P.A. (2007) Small Hospitality and Tourism Businesses in Pushkar, India: Destination Development Through Communication Networks, *World Journal of Tourism Small Business Management*, 1, pp. 83-94.

¹²⁷ Bordas E. Improving public-private sectors cooperation in tourism: A new paradigm for destinations [Electronic resource] // *Tourism Review*. – 2001. – Vol 56, N 3/4. – P. 38-41. System requirements: Adobe Acrobat Reader. Access mode: <http://www.emeraldinsight.com/Insight/viewContentItem.do?sessionId=733A611DC45C580A0C0>

¹²⁸ Cooperation and Partnerships in Tourism – A Global Perspective. – Spain: World Tourism Organization, 2003. – 147 p.; Public-private Sector Cooperation: Enhancing Tourism Competitiveness. – Spain: World Tourism Organization, 2001. – 283 p.; Public-private Sector Cooperation: Enhancing Tourism Competitiveness. – Spain: World Tourism Organization, 2001. – 283 p.

моҳиятини очиб беришга қаратилган таърифларни келтиришган. Ушбу таърифларда “туристик кластер” тушунчаси уч хил ёндашув, яъни тизимли, тузилмавий ва жараёنли ёндашувлар асосида таҳлил қилинган (3.2.1.1-жадвал).

3.2.1.1-жадвал

“Туристтик кластер” тушунчасининг изоҳига турли ёндашувлар

Муаллифлар	Таъриф	Ёндашувнинг хусусияти
Митрафанова А.Н. ¹²⁹	Бозор муносабатларининг ривожланиши шароитида туризмни фазовий ташкил этишнинг долзарб шакли ҳисобланиб, бу шароитлар фаолиятнинг турли шакллари каторида туризмни ташкил этишга янги талабни келтириб чиқаради.	Туристтик кластернинг шаклланиш шароитлари белгилаб берилган.
Коль О.Д. ¹³⁰	Йирик шаҳар ҳўжалиги тармоқларига тегишли турли хил тадбиркорлик тузилмаларининг ҳудудий жиҳатдан чекланган ва ўзаро боғланган мажмуи ҳисобланиб, уларнинг фаолияти туристик маҳсулот истеъмолчиларининг маънавий ва эмоционал кечинмалари учун шароит яратиш ҳамда шаҳарнинг миллий ва халқаро туризм бозорларида рақобатбардошлигини оширишга йўналтирилган.	Туристтик кластер таркибига қирувчи тадбиркорлик тузилмаларининг фаолияти мақсади белгиланган.

¹²⁹ Митрафанова А.Н. Региональный туристский кластер как форма пространственной организации туризма (на примере Калининградской области). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата географических наук. Калининград. 2010.

¹³⁰ Коль О.Д. Концептуальные основы формирования кластера туристских предпринимательских структур по въездному туризму в крупном городе // Проблемы современной экономики. 2010. № 1 (33).

Морозова Ю.Ю. ¹³¹	Аниқ бир ҳудудда тўпланган, туризм соҳасининг ижтимоий институтлари гуруҳи, яъни: туроператорлар, турагентлар, жойлаштириш муассасалари, умумий овқатланиш ташкилотлари, транспорт ташкилотлари, олий ўқув юртлари, илмий тадқиқот институтлари, давлат бошқаруви органари ва ҳ.к. бир-бирини тўлдирувчи, алоҳида ташкилотлар ва бутун кластернинг рақобатбардошлик устунликларини оширувчи ташкилотлар гуруҳидир.	Туристик кластер таркибидаги максадли гуруҳлар ҳамда уларнинг фаолият максадлари белгиланган.
Шепелев И.Г. ¹³²	Туристик маҳсулотни ишлаб чиқиш ва реализация қилиш фаолияти билан бирга туризм билан боғлиқ бошқа фаолият турлари билан шуғулланувчи ташкилот ва корхоналарнинг ягона чекланган ҳудуд доирасида тўпланиши.	Туристик кластер фаолияти предмети белгиланган.
Хваджа А.Н. ¹³³	Одатда яқка тарзда фаолият юритувчи бошқарув тузилмалари ва ташкилотларнинг ҳудудий ресурсларни энг фойдали йўналишда тақдим этиш, ҳудудий туристик маҳсулотларни шакллантириш, уларнинг ички, ҳудудлараро ва халқаро бозорларида ҳаракатларини таъминлаш ва реализация қилиш бўйича кучларини бирлаштириши ва кооперацияси.	Туристик кластер таркибидаги максадли гуруҳлар фаолияти предмети белгиланган.
Маевский Д. ¹³⁴	Ижтимоий-иқтисодий фазо соҳалари ва тармоқлари ташкилотлари ва корхоналарининг ҳудудий-ишлаб чиқариш тўридир.	Туристик кластернинг тармоқли ва ҳудудий хусусиятлари кўрсатиб берилган.

¹³¹ Морозова Ю.Ю. Кластерный подход к управлению организациями туристского бизнеса. Автор. Дисс. кан. экон. н., Сочи. 2011.

¹³² Шепелев И.Г. Туристско-рекреационные кластеры – механизм инновационного совершенствования системы стратегического управления развитием регионов // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). 2012. № 3. С. 10.

¹³³ Хваджа А.Н., Рассадин Б.И. Туристские кластеры как инструмент роста конкурентоспособности экономики Сирии // Проблемы современной экономики. 2011. № 4. С. 378–382.

¹³⁴ Маевский Д.П., Лучко О.Н., Кулагина Е.В., Грицай М.А., Мокеев Г.И. Структурно-функциональная модель туристско-рекреационного кластера Омской области // Учёные записки университета им. П.Ф. Лесгафта. 2012. № 10. С. 99–104.

Диас А. ¹³⁵	Иктисодий, экологик, ижтимоий, маданий ва бошқа кўринишдаги меҳнатга оид фаолият турларининг географик жихатдан бир жойда тўпланиши ҳисобланиб, бунда маҳаллий катнашувчилар ва институтлар туристик маҳсулот кадр-қийматини ошириш учун ўзаро таъсирлашадилар ва боғланадилар.	Туристик кластер фаолияти турлари ва унинг фаолият мақсади кўрсатиб ўтилган.
Монфорт М. ¹³⁶	Туризм индустриясининг тадбиркорлик тузилмалари (турагентлар, жойлаштириш ва овқатланиш муассасалари, турли хил кўринишдаги парклар, аквапарклар ва х.к.), туристик аттракторлар, бошқа тармоқлар бизнес-тузилмалари, коммуникация, транспорт инфратузилмаси, табиий ресурслар, сиёсий шароитлар мажмуасидир.	Туристик кластернинг объектлари белгилаб берилган.
Куна С.К. ¹³⁷	Битта ҳудудда тўпланган туристик маҳсулотни ишлаб чиқаришда катнашувчи, ўзаро вертикал (туризм индустриясининг ички маҳсулот ишлаб чиқиш занжири) ва горизонтал алоқалар (туристик маҳсулотни тақдим этиш жараёнида катнашувчи ташкилотлар ўртасида ахборотларнинг ўзаро алмашинуви) орқали боғланган компаниялар ва институтлар гуруҳидир.	Туристик кластер катнашчилари ларининг ўзаро таъсири ва боғлиқлигига ургу берилган.
Осминкина А.Д. ¹³⁸	Маълум бир ҳудуд доирасида ўзаро боғланган ташкилотлар гуруҳи, яъни: туроператорлар, турагентлар, жойлаштириш соҳаси, туристик хизматлар етказиб берувчилар, транспорт ташкилотлари, инфратузилма, олий ўқув юртлари, илмий тадқиқотчилик институтлари ва х.к. бир-бирини тўлдирувчи, алоҳида ташкилотлар ва бутун кластернинг рақобатбардошлик устуликларини оширувчи ташкилотлар гуруҳидир.	Туристик кластердаги мақсадли гуруҳларнинг таркибига кирувчи катнашчилар алоҳида белгилаб берилган.

¹³⁵Dias A. (2000). «Tourism as a leverage sector in the new model of economic growth», «Tourism Sustainability and Territorial Organization» Proceedings of XIIth Meeting 4th-10th July. 1999. Faro, Portugal.

¹³⁶Monfort M., V. M. (2000). Competitividad y factores críticos de éxito en la «hotelería delitoral»: experiencia de los destinos turísticos Benidorm y Peñíscola (Doctoral Dissertation, Universidad de València, España, 2000).

¹³⁷Cunha S.K. and Cunha, J.C. (2005). «Tourism cluster competitiveness and sustainability proposal for a systemic model to measure the impact of tourism on local development №, BAR.2(2). art. 4, pp. 47–62, July/Dec

¹³⁸Осминкина А.Д. Исследование возможностей создания информационно-аналитических моделей для построения и управления туристскими кластерами (на примере ладимирской области) // Алгоритмы, методы и системы обработки данных. 2009. №14. С. 100–105.

Кружалин В.И. ¹³⁹	Худуднинг рекреацион потенциалидан фойдаланган тарзда туристик окимларни шакллантирувчи ва уларга хизмат кўрсатувчи, географик жihatдан якин жойлашган, ўзаро боғланган ташкилотлар, жамоатчилик ташкилотлари ва улар билан боғланган давлат бошқаруви органлари.	Туристтик кластер таркибидаги мақсадли гуруҳларнинг фаолият предмети белгиланган.
Капоне Ф. ¹⁴⁰	Туризм индустриясида фаолият юритувчи географик жihatдан тўпланган ташкилот ва институтлар гуруҳи, шунингдек туристик хизматлар етказиб берувчилари, туристик хизматлар кўрсатувчи ташкилотлар, давлат органлари, ижтимоий ташкилотлар, университетлар.	Туристтик кластер таркибидаги мақсадли гуруҳлар ажратиб кўрсатилган.
Тарасёнок А.И. ¹⁴¹	Маълум бир дестинация ташриф буюрувчиларига хизмат кўрсатишнинг ягона технологик жараёнида бирлаштирилган ёки туристик талабнинг битта сегменти ё битта турист томонидан истеъмол қилинадиган туристик маҳсулотни шакллантиришда қатнашувчи туристик комплекс ташкилотлари гуруҳи.	Туристтик кластер таркибига қиритилган тадбиркорлик тузилмаларининг хусусиятлари белгилаб берилган.
Рос. Фед. ФМД ¹⁴²	Маданий ва рекреацион йўналишдаги объектларнинг – зарурий таъминловчи инфратузилма билан жиҳозланган коллектив жойлаштириш муассасалари, овқатланиш ва хамроҳ сервис ташкилотлари.	Туристтик инфратузилма туристик кластернинг таркибий қисми сифатида белгиланган.

¹³⁹ Кружалин В.И. Туризм и рекреация: фундаментальные и прикладные исследования: Труды 5 международной науч.-практ. конф. МГУ им. М.В. Ломоносова, геогр. фак-т, Москва, 28–29 апреля 2010. СПб.: Д. А. Р. К., 2010. С. 26.

¹⁴⁰ Capone F. (2004). «Regional Competitiveness in Tourism local Systems», 44 European Congress of the European Regional Science Association, Regions and Fiscal Federalism, Universidad the Porto.

¹⁴¹ Тарасёнок А.И. Геоэкономика туризма: учеб. пособие. Минск: Новое знание, ИНФРА-М, 2011. С. 151.

¹⁴² Capone F. (2004). «Regional Competitiveness in Tourism local Systems», 44 European Congress of the European Regional Science Association, Regions and Fiscal Federalism, Universidad the Porto.

Созиева З.И. ¹⁴³	Географик жиҳатдан чегараланган ўзаро боғлиқликдаги ташкилотлар гуруҳи, яъни ихтисослаштирилган хизматлар етказиб берувчилар, инфратузилма, таълим марказлари, давлат бошқаруви органлари ва бошқа ташкилотлар. Бу ташкилотларнинг фаолияти бир-бирини тўлдирувчи ҳисобланиб, қуйидаги ягона иккита мақсадни амалга оширишга йўналтирилган: 1) туристик-рекреацион фаолият воситасида саёҳат қилиш, дам олиш, даволаниш ва хордик чиқаришнинг бошқа шаклларига нисбатан ижтимоий эҳтиёжларни қондириш; 2) рекреацион ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва аҳоли ҳаёти сифатини ўстиришга хизмат қилувчи рақобатбардош иқтисодий тармокни шакллантириш.	Туристик кластернинг таркибий гуруҳлари ва улар фаолиятининг мақсади белгиланган.
-----------------------------	---	---

Илмий асарларда “туристик кластер” тушунчасига келтирилган таърифларнинг илмий-назарий таҳлилларига кўра, П.М.Маевский, О.Н.Лучко, Е.В.Кулагина, М.А.Грицай, Г.И.Мокеев, Е.Г.Кропинова М.Монфорт, С.К.Куна каби олимлар томонидан ушбу тушунчанинг мазмун ва моҳиятини очиб беришда тизимли ёндашувга асосланган бўлиб, “туристик кластерлар” уларнинг объектлари (туристик аттракторлар, туристик инфратузилма) ва субъектларининг (туристик кластер катнашчилари) мажмуаси сифатида кўриб чиқилган.

Тузилмавий ёндашувлар асосида ишлаб чиқилган таърифларда “туристик кластерлар” субъектлар тузилмаси сифатида изоҳланган. Хусусан, И.Г.Шепелев, Ю.А.Маркова О.Д.Коль, А.Д.Осминкина, А.И.Тарасёнок каби мутахассислар томонидан берилган таърифларда туристик кластернинг субъектлари сифатида факатгина тадбиркорлик фаолияти субъектлари кўриб чиқилган. Аммо Ю.Ю.Морозова В.И.Кружалин, З.И.Созиева Ф.Капоне томонидан берилган таърифлар бирмунча комплекс тавсифга эга бўлиб, улар туристик кластер субъектлари доирасига, тадбиркорлик фаолияти субъектлари билан бир қаторда, давлат ҳукумати органлари ва ижтимоий ташкилотларни ҳам киритишган.

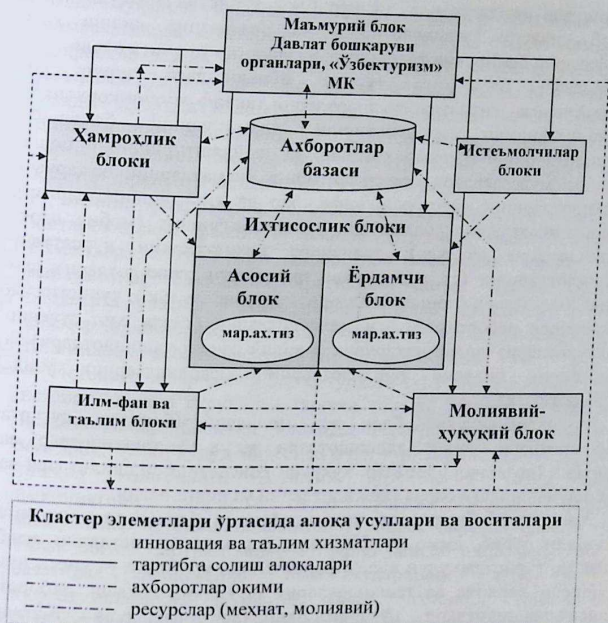
¹⁴³ Созиева З.И. Формирование стратегии кластерного развития туристско-рекреационного комплекса региона на примере Республики Северная Осетия-Алания: дис. канд. экон наук: 08.00.05 / Созиева Залина Игоревна; [Место защиты: Рос. эконом. акад. им. Г. В. Плеханова]. Москва, 2009

Жараёнли ёндашувга асосланиб берилган таърифларда туристик кластер биргаликдаги ҳаракатлар, кооперация жараёни сифатида талқин этилган. Бундай нуктаи назарни А.И.Митрофанова А.Н.Хваджа, Б.И.Рассадин каби олимлар ўз илмий асарларида илгари суришган.

Шундай қилиб, бизнинг фикримизча, туристик кластер – бу ҳудуднинг рекреацион потенциалидан самарали фойдаланиш асосида ҳудудий туризм тизимининг рақобатбардошлигини таъминлаш мақсадида туристик маҳсулотни шакллантириш ва реализация қилишнинг технологик жараёнида бевосита ёки билвосита қатнашувчи ва давлат бошқарув органлари, таълим муассасалари, илмий тадқиқот институтлари билан ўзаро узвий алоқада бўлган, географик жиҳатдан яқин жойлашган ташкилотлар ҳамда уларнинг ўзаро ҳамкорликдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлари мажмуидан иборат очик иқтисодий тизимдир.

Шундай қилиб, биз алоҳида мамлакат ёки ҳудудлар рақобатбардошлигини оширишда кластерли ёндашувдан фойдаланишнинг амалиётини ва бу борада етакчи мамлакатлар тажрибаларини ўрганиб, қуйидаги хулосага келдик: ҳозирги вақтда амалиётда аниқ бир ҳудудда туристик кластерларни шакллантириш ва ривожлантириш бўйича ягона ёндашувлар асосидаги восита ва усуллар ишлаб чиқилмаган”. Шунинг учун бизнинг фикримизча, туристик кластерни шакллантириш борасида, ҳар бир ҳудуд иқтисодий тузилмасидаги мавжуд хусусиятлари ва имкониятларини инобатга олган ҳолда, кластерли сиёсатни ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Бу фикрдан келиб чиққан ҳолда, биз Самарканд вилояти рақобатбардошлигини оширувчи қуйидаги туристик кластер тузилмасини таклиф этмоқчимиз. Тизимли ёндашув асосида ҳудудий туристик кластернинг таркибий элеменларини қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: ихтисослик блоки, молиявий-ҳуқуқий блок, ҳамроҳлик блоки, илм-фан ва таълим блоки, маъмурий блок, истеъмолчилар блоки (3.2.1.1-расм).

3.2.1.1-расм. Ҳудудий туристик кластернинг таркибий тузилмаси.

Ихтисослик блоки. Бу блок турли корхона ва ташкилотларни ўзида бирлаштирувчи асосий ва ёрдамчи блоклардан иборат бўлади. Асосий блок таркиби: туристик хизматларни тўғридан-тўғри ишлаб чиқарувчи ташкилотлар (санаторийлар, турбазалар, оромгоҳлар, дам олиш ташкилотлари ва х.к.) туристик маҳсулотни шакллантирувчи ва улгуржи нархларда реализация қилувчи ташкилотлар (туроператорлар) ҳамда туроператорлар шакллантирган туристик маҳсулотнинг чакана сотувчилари сифатида фаолият юритувчи ташкилотлардан (турагентлар) иборат.

Бошқача ифодалаганда, мазкур блок туристик маҳсулотларни ишлаб чиқариш, шакллантириш ва реализация қилиш каби вазифаларни бажарувчи ташкилотлар гуруҳини ўз ичига олади.

Ёрдамчи блок эса туризм йўналишдаги турли хил ихтисослашган хизматлар ва товарларни таклиф этувчи корхона ва ташкилотларнинг: жойлаштириш хизматларини бажарувчи ташкилотларнинг (меҳмонхоналар ва жойлаштиришнинг бошқа муқобил муассасалари); овқатлантириш хизматларини бажарувчи ташкилотларнинг (ресторан, кафе, бар ва ҳ.к. ташкилотларлар); алоқа хизматларини бажарувчи ташкилотларнинг (мобил алоқа ташкилотлари ва ҳ.к.); транспорт хизматларини кўрсатувчи ташкилотларнинг (ер, сув ва ҳаво транспорти ташкилотлари); дам олиш хизматлари (концерт заллари, театрлар ва ҳ.к.); туристик ва рекреацион ассортиментдаги маҳсулотларни (турли хил сувенир маҳсулотлари) ишлаб чиқарувчи (миллий саноат ташкилотлари) ва реализация қилувчи ташкилотларнинг фаолиятларини ўзида мужассам этади.

Молиявий-ҳуқуқий блок эса молиявий (банклар, сугурта ташкилотлари, аудит ташкилотлари ва ҳ.к.) ташкилотлар ва ҳуқуқий (нотариал идоралар, ҳуқуқий консалтинг ташкилотлари ва ҳ.к.) йўналишдаги барча ташкилотларни ўз ичига олади.

Ҳамроҳлик блоки эса иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига тегишли бўлиб, аммо ўз фаолияти давомида туристларни жалб этишга, туристлар учун қулай шароитларни яратишга ўз ҳиссасини қўшувчи корхона ва ташкилотларни (соғлиқни сақлаш, ахборот, саноат ташкилотлари...) ўз ичига олиб, улар товарлар ва хизматлар бозорида туризмга боғлиқ бўлмаган ҳолда фаолият юритадилар. Ушбу корхона ва ташкилотларнинг кластер таркибига киритилиши туристик маҳсулотлар ҳажмини кўпайтириш ва уларнинг сифатини ошириш учун қулай шароитлар яратади.

Илм-фан ва таълим блоки таркибига туризм тармоғини малакали кадрлар ҳамда туристик бизнесни интеллектуал ресурслар билан таъминлаш вазифасини бажарувчи ҳудуддаги барча таълим муассасалари киради.

Ҳудудий туристик кластерни шакллантириш стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда давлатнинг ўрнини алоҳида белгилаб ўтиш лозим, деб ҳисоблаймиз. Ҳудудда кластерни шакллантиришнинг жаҳон тажрибасига назар соладиган бўлсак, дастлабки пайтларда кластерлар бирламчи бозорнинг «кўринмас

қўли» туфайли шаклланган бўлса, кейинги вақтларда кўплаб мамлакатларда кластерлар давлат ва хусусий бизнес ҳамкорлиги доирасида ҳамда бу жараёни мамлакат миқёсида моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш орқали «сунъий ҳолда» шакллантирилмокда. Худудда кластерни шакллантиришда давлат ҳокимияти органларининг асосий вазифаси кластер қатнашчилари фаолиятини тартибга солиш ҳисобланади. Мазкур ҳолат маъмурий блокни кластер таркибига киритилишига сабаб бўлади.

Бизнинг фикримизча, туристик кластер доирасида унинг барча иштирокчилари фаолияти ҳақида, худуднинг мавжуд туристик объектлари тўғрисидаги ахборотлар мажмуини қамраб олган маълумотлар базасининг яратилиши ҳамда уларни таркибий блокларга узатиш механизмнинг ишлаб чиқиши, туристик кластер таркибидаги турли ташкилотлар ўртасида узвий алоқаларни таъминловчи асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Истеъмолчилар блоки барча турдаги туристик маҳсулотларнинг истеъмолчилари гуруҳидан ташкил топади. Ушбу гуруҳдан ички истеъмолчилар блокни алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ, чунки худуд миқёсида ички туризмнинг юқори даражада ташкил этилганлиги хорижий туристларни қабул қилиш имкониятини оширишга сабаб бўлади. Худудий туристик маҳсулотлар истеъмолчиларининг туристик сафарни ташкил этиш билан боғлиқ зарурий маълумотларни қамраб олган маълумотлар базасидан фойдаланиш имкониятларининг, яъни зарурий инфратузилмнинг (туристик бюро, ахборот терминаллари, интернет орқали узатиш имкониятлари) яратилиши худудий туризм бозорининг самарали ривожланишига ижобий таъсир этувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади.

Туристтик кластерни шакллантиришда, унинг унсурлари ўртасидаги ўзаро алоқа ва боғланишларга алоҳида эътибор бериш лозим. Кластер доирасидаги ушбу алоқаларнинг узвийлиги бир томондан, ушбу муносабатлар иштирокчиларининг иқтисодий манфаатларини қондирса, иккинчи томондан туризм бозорида туристик маҳсулотлар ички ва ташқи истеъмолчиларининг ҳар қандай талабларини қондиришга қодир сифатли туристик маҳсулотларни ишлаб чиқиш ва реализация қилишга қаратилади. Худудларда туристик кластерни шакллантириш бўйича таклиф этган моделимизда кластер элементлари ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг асосий воситаси сифатида туризм бошқарувининг

барча бўғинларида шакллантириладиган ахборот базаси хизмат қилади. Бунда ахборотлар базасининг асосий мақсади кластер элементлари ўртасида зарурий ахборотларни аниқ каналлар орқали керакли ҳажмда узатиш, қайта ишлаш, йиғишнинг тизимли ёндашуви асосида шакллантиришдан иборат. Бу эса маълумотлар базасига тақдим этиладиган ахборотларнинг кластерни барча элементлари доирасида тизимлаштирилишини талаб этади. Бизнинг фикримизча, кластерда қатнашувчи ташкилотлар доирасида ушбу тизимлаштиришнинг асосий услуби бўлиб, маркетинг ахборот тизими ҳисобланади.

Самарқанд вилоятида ҳудудий туристик кластерларнинг шаклланиши ва амал қилишининг қуйидаги тамойилларини алоҳида ажратиб кўрсатиш, мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- хўжалик юритиш субъектларининг ҳудудий концентрацияси;
- кластер аъзоларининг чуқур технологик кооперацияси;
- кооперация ва рақобатнинг уйғунлиги;
- инновацион жараёнларнинг ҳослиги;
- давлат ва хусусий бизнеснинг ҳамкорлиги.

Ушбу тамойилларнинг амал қилишини қуйидагича изохлашимиз мумкин:

Биринчидан, туристик кластер шаклланишининг асосий шарти хўжалик юритиш субъектларининг географик жиҳатдан яқинлиги ҳисобланиб, бу ўз навбатида, транспорт ва коммуникация харажатларининг камайиши, тезкор иқтисодий таъсир орқали тежаш ва ижтимоий капитал билан ўзаро айрибошлаш имкониятларининг вужудга келишини таъминлайди. Туристтик кластерларнинг географик қўлами локал, ҳудудий ва ҳудудлараро даражаларда бўлади.

Иккинчидан, туристик кластер мураккаб ички тузилмага эга. Унинг доирасида туристик маҳсулотларни ишлаб чикувчи ва реализация қилувчи туристик ташкилотлар (туроператорлар ва турагентлар), уларнинг контрагентлари, ҳамкор ташкилотлар, шунингдек, таълим муассасалари, илмий-тадқиқот ташкилотлари фаолият юритади. Туристтик кластер аъзолари “қўшимча қийматнинг яратилиши занжирлари”да ва “қийматнинг тўпланиши” тизимида қатнашиш асосида ўзаро мураккаб технологик кооперацияга киришади.

Учинчидан, кластернинг моҳияти, унга аъзо ташкилотлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик ва рақобат алоқалари ҳослиги билан

намоён бўлади. Бир хил ёки ўхшаш маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи ҳамда қўшимча қиймат яратиш занжирининг битта бўғинида қатнашувчи ташкилотлар тўғридан-тўғри рақобатчилар ҳисобланиб, аммо туристик кластер доирасида улар бир вақтнинг ўзида турли йўналишдаги стратегик альянсларга бирлашадилар. Шундай шаклдаги рақобатчи-қўшничилик ишлаб чиқариш унумдорлигини оширишга йўналтирилган барча технологик ва маҳсулотга доир янгиликларни татбиқ этишининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи сифатида хизмат қилади.

Тўртинчидан, туристик кластерларга юқори даражадаги ички рақобат муҳити ҳосилдир. Ушбу муҳит чекланган географик ҳудудда катта миқдордаги туристик ташкилотлар, уларга ҳамроҳ тармоқлар ташкилотларининг ҳамда иқтисодий ресурслар ва туризм бозорининг самарали фаолият юритишини таъминловчи катта ҳажмдаги зарурий ахборотларнинг тўпланиши натижасида яратилаётган туристик маҳсулот турларининг кўпайиши ва сифатининг ошишига эришилади. Бунда кластер доирасида ўзига хос инновацион муҳит шаклланади, бу муҳит фаолият юритаётган ташкилотларнинг халқаро миқёсда рақобатбардошлигини таъминлаш учун хизмат қилади.

Бешинчидан, туристик кластерлар давлат ва хусусий бизнеснинг ҳамкорлиги негизида шаклланади ва ривожланади. Давлат туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантириш жараёнида муҳим аҳамиятга эга бўлган мувофиқлаштирувчи, тартибга солувчи ва рағбатлантирувчи вазифаларни бажаради. Айниқса, кластер шаклланишининг бошланғич босқичларида унинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Шунингдек, давлат ўзига юклатилган вазифани хусусий бизнес билан ҳамкорлик орқали амалга оширади.

Алоҳида мамлакат ёки ҳудудлар рақобатбардошлигини оширишда кластерли ёндашувлар борасида хорижий тажрибаларни ўрганиб, ҳозирги вақтда амалиётда ушбу ёндашувларнинг аниқ восита ва усуллари ишлаб чиқилмаганлигини эътироф этишимиз мумкин. Шунинг учун бизнинг фикримизча, маълум бир ҳудудда туристик кластерни шакллантириш, авваламбор, ҳудудий туризм соҳасига таъсир этувчи ташки ва ички омилларни тадқиқ этиш асосидаги ҳулосалардан келиб чиқиб, ҳудудий туристик кластернинг шаклланиш ва ривожланиш концепциясини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу ҳолат мамлакатимизда туризмнинг ривожланишига таъсир этувчи омилларни тадқиқ этиш

асосида Самарқанд вилоятида ҳудудий туристик кластернинг шаклланиши учун қулай шароитларни яратувчи ижобий омиллар ва ривожланишига тўсқинлик қилувчи салбий омилларни таҳлил қилиш лозим.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, маълум бир ҳудудда туризм соҳасининг ривожланиши комплексли тарзда олиб бориладиган тадбирлар мажмуини талаб этади. Шу аснода, Самарқанд вилоятида халқаро туризмнинг ривожланиши нафакат ушбу ҳудудда фаолият юритувчи туристик ташкилотларнинг самарали фаолияти, балки ҳудудий давлат бошқаруви органларининг бизнес тузилмалари билан ҳамкорликда ишлаб чиқилган тадбирларининг ижобий натижалари, ҳудудда олий таълим муассасаларининг туризм амалиётчилари билан ҳамкорликда малакали кадрларни етиштириб бериш фаолияти, соҳа мутахассислари ва тадқиқотчи-олимларнинг ушбу ҳамкорликнинг самарали механизмларини ишлаб чиқиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари ҳамда изланишлар натижаларини илм-фан, туристик ташкилотлар, давлат бошқарувчи органларининг фаолиятига самарали татбиқ этиш йўлидаги ҳамкорликдаги чоратадбирлар мажмуидан ташкил топган. Ушбу ҳолат, ўз навбатида, Самарқанд вилоятида ҳудудий туристик кластернинг шаклланишига таъсир этувчи омилларни тадқиқ этиш орқали, кластерли ёндашув асосида ҳудудий туризм соҳасининг ривожланиш концепциясини ишлаб чиқиш заруратини келтириб чиқаради.

3.2.2. Ҳудудий туристик кластернинг шаклланишига таъсир этувчи омилларнинг SWOT-таҳлили

Самарқанд вилоятида ҳудудий туристик кластернинг шаклланишига таъсир этувчи асосий омилларни тадқиқ этиш мақсадида SWOT-таҳлил усулидан фойдаландик. SWOT-таҳлил ҳудудий туризм соҳасида мавжуд ҳолатни таҳлил этишнинг самарали усули ҳисобланиб, таҳлилнинг натижаларидан ҳудудий туризм соҳаси ривожланиш концепцияси ва ривожланиш дастурини ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкин.

Самарқанд вилоятида ҳудудий туристик кластерни шакллантиришнинг SWOT-таҳлили соҳанинг жорий ривожланиш ҳолатини баҳолаш имконини берувчи, алоҳида катакларига ҳудудий туристик кластерни шакллантиришнинг кучли ва заиф

томонлари, имкониятлари ва таҳдидларини акс эттирувчи мавжуд омилларнинг тавсифи ва шарҳи киритиладиган, матрица шаклидаги жадвал ҳисобланади. Жадвалга киритилган кучли томонлар ва имкониятлар, ҳудудий туристик кластерни шакллантириш механизми ҳаракати учун ҳудудда мавжуд қулай шароитлар ҳақида маълумот берса, жадвалнинг заиф томонлари ва таҳдидлари қисмида ечимларни аниқлашга ушбу механизм фаолияти йўналтирилган муаммолар таснифи келтирилади.

Шундай қилиб, Самарқанд вилоятида ҳудудий туристик кластерни шакллантиришнинг SWOT-таҳлили қуйида 3.2.2.1.-жадвалда келтирилган.

3.2.2.1.-жадвал

Самарқанд вилоятида ҳудудий туристик кластерни шакллантиришнинг SWOT-таҳлили

Кучли томонлари (strengths)	Заиф томонлари (weaknesses)
– туризм соҳасида зарурий меъёрий-ҳуқуқий базани шакллантирилганлиги; – кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари фаолияти учун қулай шарт-шароитлар ва бунинг учун зарурий меъёрий-ҳуқуқий асоснинг мавжудлиги; – кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш механизмларини самарадорлиги; – ҳудудда мавжуд илмий потенциал; – ўрта махсус ва олий таълим тизимида зарурий унсурларнинг шаклланганлиги.	– ҳудудий давлат бошқаруви органлари томонидан ҳудуд рақобатбардошлигини ошириш учун ҳудудий туристик кластерни шакллантириш заруратининг англанмаганлиги; – ҳудуд иктисодиётининг бошқа соҳаларида шакллантирилган кластерларнинг мавжуд эмаслиги; – туризм соҳасида кластерларни шакллантириш ва ривожлантириш учун амалий тажрибанинг етишмаслиги; – ҳудудий туристик кластерларни шакллантириш ва ривожлантириш, ҳудудда кластер сиёсатини амалга оширишнинг меъёрий-ҳуқуқий асослари мавжуд эмаслиги; – ҳудудий туристик ташкилотлар томонидан ишлаб чиқиладиган туристик маҳсулотларнинг ташқи бозорда тобора юқори рақобат

мухитига тушиб қолаётганлиги;

– туристик ташкилотлар томонидан кўп ҳолларда қисқа муддатли ривожланиш стратегияларининг ишлаб чиқилиши ҳамда натижада рақобатбардошлик даражасининг пасайиб бориши;

– Самарқанд вилоятида туризм соҳасини қўллаб-қувватлаш механизмларининг кутилган натижаларни бермаётганлиги;

– ҳудудий туризм соҳасида фаолият юритувчи хўжалик субъектлари ўртасида кластерлар, кластер доирасида фаолият олиб боришнинг имкониятлари, ҳамкорлик шакллари ва ушбу ҳамкорликнинг афзалликлари ҳақида маълумотларнинг йўқлиги;

– туристик ташкилотлар, илмий-тадқиқочилик институтлари ва хўжалик субъектлари ўртасида илмий ишланмаларни амалиётда қўллаш, янги рақобатбардош туристик маҳсулотларни ишлаб чиқиш, турларни янги объектлар ва хизмат турлари билан бойитишга қаратилган илмий тадқиқотларни амалга ошириш бўйича тургун ва мустаҳкам алоқаларнинг йўқлиги;

– ҳудудда туризмнинг шиддатди ривожланишига хизмат қилувчи йирик инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш бўйича зарурий механизмларнинг мавжуд эмаслиги (бундай лойиҳалар бир нечта ташкилот ва давлатнинг

	хамкорликдаги ҳаракатлари орқали амалга оширилади); – ҳудудда туризм соҳаси хўжалик субъектларининг етарли даражада ахборот билан таъминлаш тизимининг етишмаслиги.
– Ҳудудда туризмнинг турли хил шакллари ривожлантириш бўйича катта ҳажмдаги ресурсларнинг мавжудлиги. Хусусан, мавжуд туристик салоҳият ҳудуд миқёсида: тарихий, билишга оид, археологик, илмий, этнографик, экологик, спортга оид, саргузаштли, ҳатто “вино” туризми, рафтинг каби туризмнинг эксклюзив турларини шакллантириш имкониятларининг мавжудлиги.	– ишлаб чиқиладиган туристик маҳсулотлар нархининг жаҳон миқёсида мавжуд нарх даражасига нисбатан юқорилиги; – туристик хизматлар сифат даражасининг халқаро стандартларга мос эмаслиги; – ҳудудда иқлим шароитлари билан боғлиқ равишда вужудга келаётган мавсумийлик ҳамда туристик ташкилотлар томонидан бу борада фаол маркетинг сиёсатининг юритилмаслиги.
– меҳмонхоналар тизимининг шаклланганлиги.	– меҳмонхоналарда сервис сифатининг пастлиги; – мавсумийликнинг натижасида меҳмонхоналарда жойларнинг бўш қолиши, аксинча, мавсум пайтларида жой фондининг етишмаслиги.
– Самарқанд вилоятининг қулай географик ва стратегик жойлашуви, яъни Буюк ипак йўлининг марказида жойлашганлиги.	– “ҳудуд брендинги” бўйича фаол сиёсатнинг олиб борилмаслиги.

– қулай транспорт тизими (халқаро аэропорт мавжуд, темир йўл транспорти тизими такомиллашган).	– йўл-транспорт тизимининг етарли даражада такомиллашмаганлиги; – катта трассалар бўйлаб туристик хизматлар, умуман хизмат шакллариининг етарли даражада такомиллашмаганлиги; – катта трассалар бўйлаб хизмат кўрсатиш шохобчаларида сервис даражасининг жуда ҳам пастлиги; – замонавий авто-транспорт воситаларининг етарли миқдорда эмаслиги; – ҳудудда тўғридан-тўғри чартер рейсларини амалга ошириш бўйича имкониятлар ва шароитларнинг етарли даражада эмаслиги.
– овқатланиш хизматлари инфратузилмасининг ривожланганлиги.	– катта трасса йўллари бўйлаб мавжуд инфратузилманинг ривожланмаганлиги.
– юқори даражадаги табиий-русурс салоҳияти; – бой тарихий-маданий мерос; – ҳудудда қулай экологик муҳитнинг мавжудлиги.	– туристик объектларнинг факатгина 15 %нинг туристик маршрутлар орқали камраб олинганлиги; – туристик объектларни реконструкция қилиш бўйича талабнинг мавжудлиги; – туристик объектлар бўйича етарли даражада маълумотларнинг мавжуд эмаслиги; – ҳудудда маданий тадбирларнинг нисбатан кам ташкиллаштирилганлиги; – экологик туризмни ривожлантириш имкониятларининг етарли даражада ўрганилмаганлиги сабабли, тегишли туристик маҳсулотларнинг етарли даражада

	ишлаб чиқилмаганлиги.
– маҳаллий аҳоли реал даромадларининг ошиб бориши сабабли, аҳоли тамонидан улар ўртасида туристик маҳсулотларга талабнинг тобора ўсиб бориши.	– маҳаллий аҳолида туристик объектлар тўғрисида маълумотларнинг йўқлиги; – ҳудудда ички туристик фаолиятни рағбатлантириш бўйича фаол сиёсат юритилмаслиги; – ҳудудий туристик ташкилотлар томонидан асосан ташки туристик талабга (хорижий туристлар) мўлжалланган туристик маҳсулотларнинг ишлаб чиқилиши; – ҳудудда хостеллар тизимининг шаклланмаганлиги; – туризм индустриясида юқори малакали кадрларнинг етишмаслиги.
– ҳудудга ўзига хос халқ хунарманчилигининг ривожланганлиги, бу борада турли хил хунармандчилик буюмларининг ишлаб чиқилиши; – кўргазма, мусикий фестивалларни ўтказиш борасида тажрибанинг мавжудлиги; – спорт мусобақаларини ўтказиш бўйича тажрибанинг мавжудлиги.	– ҳудудда мавжуд туристик салоҳиятни тўлиқ намоён этишга қаратилган маркетинг тадбирларининг олиб борилмаслиги; – ҳудудда ишлаб чиқиладиган туристик маҳсулотлар фаол реклама сиёсатининг олиб борилмаслиги; – кўргазма ва музейларнинг етарли даражада эмаслиги; – ҳудуд маданияти ва тарихи билан боғлиқ тадбирларнинг етарли даражада олиб борилмаслиги, шунингдек, мавжудлари борасида ахборотларнинг йўқлиги; – халқ хунармандчилиги буюмларини намоиш этувчи кўргазма залларининг мавжуд эмаслиги.
– археология ёдгорликларининг	– ҳудудда археологик туризмнинг етарли даражада

мавжудлиги: Афросиёб шаҳарчаси, Гунджак ғори, Аман кутан ғори, Хазрати Довуд ғори, Еттиқиз ғори, Хўжа Гургурота ғори; – тарихий ёдгорликларнинг мавжудлиги: Регистон ансамбли, Бибихоним масжиди, Гўри Амир макбараси, Шохи Зинда мемориал комплекси, Дониёр пайғамбар мемориал комплекси, Улуғбек расадхонаси; – ўлкашунослик ва архитектура музейларининг мавжудлиги; – табиий ёдгорликларнинг мавжудлиги: «Заравшон кўриқхонаси» «Омонқўтан», «Миронқўл», «Оҳалик», «Ургут».	ривожланмаганлиги; – хорижий туристларга археологик туризм объектларига бориш учун етарли шароитларнинг яратилмаганлиги; – археология объектлари ҳолатининг қониқарли даражада эмаслиги ва бу борада зарурий инфратузилманинг шаклланмаганлиги; – археологик туризм бўйича ҳавфсизликнинг таъминланмаганлиги.
– ҳудудда бальнеологик ресурсларнинг (12 санатория-курорт мажмуаларининг) мавжудлиги.	– моддий-техник базанинг эскирганлиги; – инвестиция маблағларининг етишмаслиги; – таклиф этилаётган хизматлар сифатининг пастлиги ва уларнинг халқаро стандартлар нормаларига мос келмаслиги ва ҳ.к.
– вилоятда 12 та диққатга сазовор табиий объектларнинг, жумладан, 2 та махсус кўриқланадиган табиий ҳудуд, махсус кўриқланадиган 6 та табиий ёдгорликлар, давлат томонидан	– антропоген юқламани давлат томонидан тартибга солиш механизмининг мавжуд эмаслиги; – келтирилган ҳудудларда кўриш майдончаларининг мавжуд эмаслиги; – экологик туризмни ривожлантириш бўйича зарурий

кўриқланмайдиган 7 та табиий объект ва битта курорт худудининг мавжудлиги; – хусусий меҳмонхоналарни ривожлантириш имкониятининг мавжудлиги; – экологик туризмни ривожлантириш нисбатан кам капитал қўйилмалар ва ташкилий харажатларни талаб этиши билан ажралиб туради.	инфратузилманинг етишмаслиги.
Имкониятлар (Opportunities)	Тахдидлар (troubles)
– кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланишини давлат томонидан қўллаб-қувватлашга қаратилган давлат бюджетидан субсидиялар, ривожланиш институтлари томонидан молиявий кўмакни олиш имкониятларининг мавжудлиги; – давлат ва хусусий бизнес ҳамкорлиги бўйича лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш имкониятларининг мавжудлиги; – Самарқанд вилоятида янги туристик бизнес тузилмаларни очиш бўйича инвестицион лойиҳаларни амалга оширишга Ватанимиз ва хорижий инвесторларда	– худуд миқёсида туристик кластерларни шакллантириш ва ривожлантиришнинг услубий асослари ишлаб чиқилмаганлиги; – жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, бир қатор мамлакатлар миқёсда кузатилаётган беқарор иқтисодий ҳолатнинг кузатилиши худудий туристик кластер потенциал аъзоларининг молиявий-иқтисодий ҳолатига ўз салбий таъсир кўрсатаётганлиги; – туризм соҳасига инвестицияларни жалб қилиш бўйича самарали механизмларнинг мавжуд эмаслиги; – мамлакатда кластерларни шакллантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизми воситаларининг чекланганлиги, давлат бюджети маблағлари ҳажмининг чекланганлиги.

кизиқишларнинг мавжудлиги; – дунё миқёсида туризм амалиётида кластерларни ривожлантириш бўйича етакчи давлатлар тажрибасини ўрганиш учун етарли ахборот манбаларининг мавжудлиги.	
– туризм соҳасида халқаро ҳамкорлик алоқаларининг шаклланганлиги; – ҳудудда туризмнинг турли хил шакллари ривожлантириш бўйича зарурий ресурс базасининг мавжудлиги; – халқаро миқёсда транспорт тизимининг тобора такомиллашуви натижасида Ватанимиздан нисбатан узоқ жойлашган ҳудудлардан хорижий туристларни қабул қилиш имкониятининг вужудга келиши; – соҳага инвестицияларни жалб қилиш асосида туристик инфратузилмани ривожлантириш имкониятларининг мавжудлиги; – ҳудудий туризм бозорини ривожлантириш орқали ҳудуднинг иқтисодий салоҳиятини ўстириш имкониятларининг вужудга келиши;	– мамлакатимизда кластерларни шакллантириш ва ривожлантириш бўйича меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг йўқлиги; – туризм бозорида ташки (халқаро миқёсда) ва ички (мамлакатимиз бошқа ҳудудлари томонидан) рақобатнинг томора кучайиб бораётганлиги; – юқори транспорт харажатлари туфайли туристик маҳсулотлар нархининг нисбатан юқорилиги; – кировчи туризм сегментида (туристик маҳсулотлар экспорти билан шугулланувчилар учун) фаолият юритувчи ташкилотлар учун давлат ҳамда тегишли институтлар томонидан қўллаб-қувватлаш механизмининг мавжуд эмаслиги; – валюта курслари ва айрибошлашда барқарор бўлмаган ҳолатларнинг салбий таъсири; – қўшни мамлакатларнинг иқтисодий ва сиёсий нотинчлиги; – харидорлар талаб ва дидининг ўзгарганлиги.

– ҳудудда самарали маркетинг сиёсатини амалга ошириш орқали ҳудуднинг жозибадорлигини ошириш имкониятларининг мавжудлиги.	
--	--

Муаллифлар томонидан ишлаб чиқилган.

SWOT-таҳлил натижалари асосида Самарқанд вилоятида туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантиришга тўсқинлик қилувчи асосий омиллар аниқланди. Хусусан:

– ҳудудий давлат бошқаруви органлари томонидан ҳудуд рақобатбардошлигини ошириш учун ҳудудий туристик кластерни шакллантириш заруратининг англамаганлиги;

– Ватанимиз тадқиқотчи олимлари томонидан миллий иқтисодиётимизнинг турли соҳаларида кластерларни шакллантириш ва ривожлантиришга доир назарий ва илмий-услубий таклиф ва тавсияларнинг ишлаб чиқилганлиги билан бу борада амалий тажрибанинг етишмаслиги;

– туризм соҳасида кластерларни шакллантириш ва ривожлантириш учун амалий тажрибанинг мавжуд эмаслиги;

– ҳудудий туристик кластерларни шакллантириш ва ривожлантириш, ҳудудда кластер сиёсатини амалга оширишнинг меъёрий-ҳукукий асосларининг мавжуд эмаслиги;

– туризм соҳасига инвестицияларни жалб қилиш бўйича самарали механизмларнинг яратилмаганлиги;

– мамлакатимизда кластерларни шакллантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш воситаларининг чекланганлиги;

– туристик ташкилотлар томонидан “туристик кластер” тушунчасининг англамаганлиги ҳамда кластер доирасида вужудга келадиган имкониятлар ҳақида маълумотга эга эмаслиги;

– ҳудудда давлат ва хусусий бизнес ҳамкорлиги механизмларидан тор доирадаги восита ва усуллардан фойдаланилиши туфайли, зарурий натижаларнинг кўринмаслиги;

– олий ва ўрта махсус билим юртлари, илмий тадқиқотчилик институтлари билан туризм соҳасида фаолият юритувчи хўжалик субъектлари ўртасида мустаҳкам ва барқарор алоқаларнинг мавжуд эмаслиги;

– ҳудудий туристик ташкилотларнинг ички рақобат туфайли ўзаро ҳамкорлик алоқаларидан ҳадиксираш ҳамда ҳамкорлик шакллари борасида етарли маълумотга эга эмаслиги кабилар ҳудудий туристик кластерларни шакллантириш ва ривожлантириш бўйича зарурий восита, усул ва унсурлар мажмуидан иборат самарали ривожланиш механизмларини ишлаб чиқиш заруратини келтириб чиқаради.

Шу билан бирга. Самарқанд вилоятида ҳудудий туристик кластернинг шаклланишига қулай шароитларнинг яратилишига хизмат қилувчи ижобий омиллар ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

– ҳудуднинг юқори даражадаги табиий-ресурс салоҳияти, бой тарихий-маданий мерос, қулай экологик муҳитнинг мавжудлиги ҳудудда турли хил шаклдаги туристик кластерларни шакллантириш ва ривожлантириш имкониятини келтириб чиқаради;

– вилоятда туризм соҳаси учун малакали кадрларни етиштириб берувчи олий ва ўрта махсус билим юртларининг мавжудлиги туристик кластер доирасида илм-фан ва бизнес ўртасида икки томонлама аҳамиятли ва самарали ҳамкорлик алоқаларининг асосий негизи сифатида хизмат қилади;

– давлат бошқаруви органлари томонидан ҳудудда туризм соҳасини самаралироқ ривожлантиришга бўлган эътибори, ҳудудий туристик кластерни шакллантириш бўйича қулай шароитларни яратиш ташаббусларининг асоси сифатида хизмат қилади;

– халқаро миқёсда тобора ўсиб боровчи рақобат муҳити ҳудудий туристик ташкилотларнинг ўзаро ҳамкорлик алоқаларини ўрнатишга заруриятнинг мавжудлиги;

– ҳудуднинг туристик салоҳиятида ҳали фойдаланилмаган улкан имкониятларнинг мавжудлиги;

– давлат томонидан туризм соҳасида мавжуд меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг тобора такомиллаштирилиб борилиши ва бу борада мавжуд халқаро тажрибалардан кенг миқёсда фойдаланилиши;

– ҳудудий туристик ташкилотлар, ҳудуд ва мамлакат миқёсида маркетинг концепцияси элементларидан тобора кенгрок фойдаланилиши;

– мамлакатимизда махсус иқтисодий ҳудудларни шакллантириш борасида тажрибанинг мавжудлиги;

– туризм соҳасида мамлакатимиз ва хорижий мамлакатлар ўртасида ҳамкорлик алоқаларининг ўрнатилганлиги ушбу мамлакатларда туристик кластерларни шакллантириш ва ривожлантириш тажрибасидан мамлакатимиз ва унинг ҳудудлари амалиётида фойдаланиш учун кенг имкониятларни яратиб бериши кабилардир.

Шундай қилиб, мавжуд қулай шароитлар ва имкониятлардан келиб чиққан ҳолда қуйидаги йўналишларни, яъни:

– ҳудудий туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантиришнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини шакллантириш ва такомиллаштириш йўналишлари;

– ҳудудий туристик кластерни шакллантириш бўйича хорижий тажрибадан фойдаланиш йўналишлари;

– ҳудудий туристик кластер доирасида ҳамкорлик йўналишлари ва услублари;

– кластер доирасида фаолият юритувчи ташкилотларнинг давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизмларини такомиллаштириш йўналишлари;

– ҳудудий туристик кластерларнинг турли хил шакллари ривожлантириш йўналишларини камраб олган Самарқанд вилоятида ҳудудий туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқиш зарурияти келиб чиқади.

3.2.3. Ҳудудий туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантириш концепцияси

Самарқанд вилоятида туризм соҳасининг самарали ривожланишининг концептуал жиҳатлари соҳа ривожланиш ҳолатини таҳлил қилиш натижасида аниқланган муаммоларнинг истиқболли ечимларини ишлаб чиқишдан иборат.

Самарқанд вилоятида туристик кластерни шакллантириш орқали туризм соҳасининг ривожланиш концепциясининг стратегик мақсади Самарқанд вилоятида рақобатбардош туристик комплексни шакллантириш орқали, бир томондан ҳудудий туристик маҳсулотлар ички ва ташқи истеъмолчиларнинг тобора ўсиб ва ўзгариб боровчи хоҳиш-истакларини намоён этувчи талабларини қондириш, иккинчи томондан янги иш ўринларининг яратилиши, аҳоли турмуш даражасининг ўсиши, ҳудуд

иктисодиётига инвестицион оқим ҳажмининг ошиши, давлат бюджети даромад қисмининг ошиши орқали ҳудуд иқтисодиётининг ривожига аҳамиятли хиссани таъминлашдан иборат.

Худудий туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқишда тизимли ёндашувдан фойдаландик. Бунда худудий туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантириш концепцияси ўзаро боғлиқликдаги: ташкилий-бошқарув; меъёрий-ҳуқуқий; ижтимоий-иқтисодий элементлар мажмуидан иборат тизим сифатида қаралди.

1. Худудий туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантириш учун худудий туризм соҳасининг амалдаги ташкилий-бошқарув тизимини такомиллаштириш бўйича қуйидаги йўналишдаги тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- туризм соҳасининг ташкилий тизими ҳамда институционал асосларини такомиллаштириш йўналишлари ва чора-тадбирларини ишлаб чиқиш;

- худудий туристик кластер доирасида давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизмни такомиллаштириш йўналишлари ва чора-тадбирлари ишлаб чиқиш.

Туризм соҳасининг ташкилий-бошқарув тизимини такомиллаштириш йўналишлари уч даражадаги, яъни макро- мезо-, микро-даражалардаги (мамлакат, ҳудуд, корхона) тадбирлар ҳамда институционал ўзгаришлар мажмуидан таркиб топган.

Мамлакат миқёсида (мамлакат даражасида) кластерли сиёсатга оид тадбирлар режасини ишлаб чиқишга масъул ҳамда методологик ва мувофиқлаштирувчи вазифаларни бажарувчи ижтимоий институтни шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Шундай институт ролида “Ўзбектуризм” МК қошида “Туризмни ривожлантириш” марказини ташкил этиш таклиф этилади. Ушбу марказнинг асосий органи сифатида “Кластерли ривожланиш бўйича идоралараро Кенгаш” хизмат қилиб, унинг аъзолари тегишли вазирлик ва қўмиталарнинг ходимлари, туризм соҳасининг таниқли мутахассислари ва экспертларидан ташкил этилади.

Худудий даражада эса туристик кластерларни шакллантириш учун потенциални аниқлаш, шунингдек, кластерларни амалда шакллантириш имкониятларини таҳлил қилиш орқали уларни шакллантириш ҳамда ривожлантириш стратегиялари ва дастурларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, худудий давлат статистика органлари орқали худуднинг

мавжуд туристик потенциали тўғрисидаги маълумотларни тўплаш жараёнини ташкиллаштириш лозим. Худудий давлат бошқаруви органлари таркибида истиқболли туристик кластернинг шаклланиши ва ривожланишига қўмаклашиш, кластер доирасидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ўзаро мувофиқлаштириш, унинг ривожланиш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш бўйича чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш ва уларнинг ижро этилишини назорат қилиш вазифаларини бажарувчи ишчи гуруҳнинг ташкил этилиши эса ушбу йўналишдаги масалаларни амалга ошириш самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Кластерли сиёсатни амалга оширишнинг худудий даражасида ушбу йўналишдаги вазифаларни амалга оширувчи ижтимоий институт сифатида “Худудий туристик кластер фаолиятини мувофиқлаштирувчи Кенгаш”ни ташкил этишни таклиф этамиз.

Кластерли сиёсатни амалга оширишнинг *микродаражасида* эса маълум бир худудда кластерлар шаклланишининг асосий воситаси ҳисобланган ўзаро ҳамкорлик ва ишончга асосланган ижтимоий капитални шакллантирувчи бўғин сифатида ассоциациялар алоҳида ўринга эга. Ассоциациялар кластер субъектлари ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик алоқаларини мустақкамлаш, бутун кластернинг рақобатбардошлигини оширишга қаратилган тадбирларни ҳамкорликда амалга ошириш, шунингдек кластерга оид қонунчиликни такомиллаштириш юзасидан худудий давлат органлари билан хусусий бизнес субъектлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни мустақкамлашга хизмат қилади. Бизнинг фикримизга кўра, “Худудий туристик кластер аъзолари уюшмаси” ана шундай ижтимоий институт сифатида хизмат қилиши мумкин.

“Худудий туристик кластер аъзолари уюшмаси” фаолияти қуйидаги йўналишлардаги вазифаларни амалга ошириши мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз:

- туристик кластер аъзолари манфаатларини ҳимоя қилиш;
- туризм индустрияси соҳасининг меҳмонхона, экскурсион ва бошқа фаолият турлари бўйича ўз стандартларини ишлаб чиқиш ва туристик кластер доирасида ташкилотлар фаолиятига ушбу стандартларни татбиқ этиш;
- туризм индустрияси соҳасида фаолиятни амалга ошириш сифати устидан ўз назорат тизимини шакллантириш;

– туризм соҳасида ишчи ва мутахассисларнинг касбий тайёргарлик даражасини кўтаришга кўмаклашиш;

– туризм соҳасига мутахассис кадрларни тайёрлаш бўйича таълим дастурларини яратишда кўмаклашиш;

– Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасига оид қонун ва меъёрий ҳужжатлар лойиҳаларини муҳокама қилиш орқали уларни ишлаб чиқилишига кўмаклашиш;

– Ўзбекистон Республикаси ҳудудларида туризми ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқишга кўмаклашиш, тақлифлар киритиш ва ҳ.к.

2. Худудий туристик кластер доирасида давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизмини такомиллаштириш қуйидаги йўналишларда амалга оширилиши лозим:

- Кластер доирасида ўзаро ҳамкорлик алоқалари самарадорлигини ўстирувчи лойиҳаларни амалга оширишга кўмаклашиш;

- Ҳудудда кластерли сиёсатни амалга оширишни методологик, ахборот-консультатив жиҳатдан қўллаб-қувватлаш;

- Худудий туристик кластернинг шаклланиши ва ривожланиши учун қулай шарт-шароитлар яратилишини таъминлаш;

- Худудий кластер шаклланишининг ташкилий жиҳатлари ривожланишига кўмаклашиш.

Бир тармоқ ёки тармоқлараро муносабатлар доирасида туристик кластернинг қуйидаги ҳамкорлик йўналишларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

– шартнома асосидаги иштирокчиларнинг ўзаро расмий таъсири (масалан, туристик ташкилотларнинг коммунал (хўжалик) инфратузилмалари ташкилотлари билан тиббий хизмат кўрсатиш юзасидан тиббиёт муассасалари билан шартномалари ва ҳ.к.) йўналиши;

– кооперациялар – бирон-бир лойиҳани амалга ошириш учун молиявий, меҳнат ресурсларини бирлаштириш ҳақидаги муддатли битимлар, туристик хизматлар бозорида қилишилган маркетинг сиёсатини амалга ошириш борасидаги шартномалар (ягона бренд остида туристик кўргазма иштирокчиларининг биргаликдаги стендлари) асосида амалга ошириладиган фаолият йўналиши;

– интеграция – иштирокчиларнинг тадбиркорлик фаолияти юзасидан бирлашуви (масалан, ягона мулкдор томонидан назорат

қилинадиган даволаниш, дам олиш бирлашмалари ёки меҳмонхоналар тармоғи) асосида амалга ошириладиган фаолият йўналиши.

Инновацион иқтисодиёт шароитида ҳудудий туристик кластер доирасида корхона ва ташкилотларнинг ўзаро алоқа ва ҳамкорликнинг асосий шакллари сифатида: франчайзинг шартномалари, аутсорсинг шартномалари, стратегик альянс тузиш борасидаги шартномалаш, концессион келишувлар хизмат қилиши мумкин.

- Кластер доирасида ўзаро ҳамкорлик алоқаларининг самарадорлигини ўстирувчи лойиҳаларни амалга оширишга қўмаклашиш бўйича бир қатор йўналишдаги чора-тадбирларни амалга ошириш лозим.

➤ Корхоналар ва таълим муассасалари ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик алоқалари шиддатини ошириш учун бирламчи тарзда, соҳанинг 5-8 корхонаси ва етакчи таълим муассасаси иштирокидаги кооперация лойиҳасини қўллаб-қувватлаш механизмининг ривожлантириш лозим. Ушбу кооперация, бизнингча, қуйидаги йўналишларда амалга оширилиши мумкин:

- туристик кластерга аъзо ташкилотларга замонавий менежмент соҳаси юзасидан консултацияон маърузаларни ташкил этиш;

- туристик кластер ташкилотларида бошқарувнинг янги услублари бўйича илғор тажрибаларни ўрганиш ва самарали татбиқ этиш бўйича тизимли ишларни ташкил этиш;

- ҳудудий туристик кластерни шакллантириш масалаларига бағишлаб илмий-амалий конференциялар ташкил этиш ҳамда ушбу конференцияларда юқорида зикр этилган ташкилотларнинг фаол қатнашишини рағбатлантириш ва хоказо.

➤ Туристтик кластер доирасида фаолият юритувчи ташкилотларнинг коллектив маркетинг лойиҳаларини амалга оширишга қўмаклашиш, жумладан:

- хорижда ўтказиладиган халқаро туристик ярмаркалар ва кўргазмаларда жойини ижарага олиш бўйича ташкилий ва молиявий қўмак бериш;

- туристик кластер доирасида экспортбop маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи ташкилотлар маҳсулотларини сертификатлаш харажатлари юзасидан субсидиялар ажратиш;

– туристик кластер доирасида туристик маҳсулотнинг ягона брендини яратиш ва чет элдаги рекламасини амалга оширишга ташкилий ва молиявий жиҳатдан кўмаклашиш.

➤ Кооперацияли алокаларни қўллаб-қувватлаш мақсадида экспортёр-корхоналарга субсидиялар беришнинг битта меъзони сифатида ушбу корхонанинг экспорт йўналишидаги консорциум, яъни куйидаги йўналишларда ҳамкорлик қилувчи экспортёр-ташкilotлар уюшмасига аъзолигини таъминлаш:

– ҳамкорликлаги маркетинг тадқиқотларини олиб бориш;

– ҳамкорликдаги реклама тадбирларини ташкил этиш;

– халқаро туризм бозорида ҳамкорликдаги товар маркалари ва маҳсулотларининг ҳаракатини таъминлаш:

– туристик ҳудуднинг имиджини оширишга хизмат қилувчи брендларни амалга ошириш ва ҳ.к.

➤ Кластер доирасида инновацияларни татбиқ этишга қаратилган кооперация алокаларини рағбатлантириш.

– Ҳудудда кластерли сиёсатни амалга оширишни методологик, ахборот-консультатив жиҳатдан қўллаб-қувватлаш йўналишлари куйидагилардан иборат:

– Самарқанд вилоятида ҳудудий туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантириш юзасидан услубий материалларни ишлаб чиқиш;

– ҳудудий туристик кластер доирасида амалга оширилаётган лойиҳалар юзасидан ахборотли материалларни ишлаб чиқиш;

– марказлаштирилган туристик ахборотлар омборини шакллантириш ва ундан кенг микёсда фойдаланишни таъминловчи туристик ахборотлар тизимини шакллантириш механизмларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

– ҳудудда туристик объектлар ва ресурслар реестрини ишлаб чиқиш ва ушбу маълумотларни мужассам этган ахборот материалларини нашр этириш;

– ҳудуд микёсида жорий йил давомида ўтказиладиган ярмарка, кўргазма ва бошқа тадбирлар режасини ишлаб чиқиш ва бу борадаги ахборотларни ўзида мужассамлаштирган материалларни нашр этириш ва ҳ.к.

Ҳудудий туристик ахборотлар тизимини асосий таркибий қисми сифатида интерактив туристик ахборотлар тизимини шаклллан-

тиришни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Интерактив туристик ахборотлар тизими қуйидаги тузилмавий тавсифга, яъни:

- геофазовий асосга (яъни ҳудуднинг рангли космик сурати ва схемали харитаси шаклидаги маълумотлар мажмуига);

- аҳамиятли туристик объектлар қатламига (яъни ҳар бир объектнинг расми, 3D-моделли, аниқ туристик объект ҳақидаги маълумотларни кўриш имкониятларидан иборат тузилмага);

- ҳудудий инфратузилма объектлари қатламига (яъни инфратузилма объектлари ҳақидаги маълумотлар мажмуи ва аниқ объект ҳақидаги маълумотларни кўриш имкониятларидан иборат тузилмага);

- ҳудудда мавжуд экскурсия ёки туристик маршрутлар қатламига (яъни маршрутнинг схемали харитаси, унда қамраб олинган туристик объектлар, туристик-экскурсия хизматларини ташкил этувчи ташкилотлар манзили, мурожаат қилиш учун маълумотлар мажмуига);

- меҳмонхона ва жойлаштиришнинг бошқа муассасалари қатламига (яъни аниқ меҳмонхонанинг манзили, уларда тақдим этиладиган хизмат турлари ва жорий вақтдаги бўш хона ва жойлар ҳақидаги маълумотлар мажмуига);

- транспортдан фойдаланиш имкониятлари тавсифига (яъни ҳудудда транспорт хизматларидан фойдаланиш имкониятлари, йўл хариталаридан иборат маълумотлар мажмуига);

- ахборотларни қидириш (навигация) воситалари мажмуига эга бўлиши лозим.

Шунингдек, интерактив маълумотлар тизимида маълумотлар базаси бир нечта хорижий тилларда шакллантирилиши мақсадга мувофиқдир. “Ўзбекизтуризм” МКХБ негизда туристик ташкилотларни ягона ахборот муҳитига бирлаштирувчи, марказий ахборотлар базасини шакллантириш асосида виртуал туристик олам – Самарқанд вилояти туристик веб-порталини яратиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Ҳудудий туристик кластернинг шаклланиши ва ривожланиши учун қулай шарт-шароитлар яратилишини таъминлаш йўналишлари қуйидаги кетма-кетликда тарзда амалга оширилади:

- туризм соҳасига кадрларни тайёрлаш ва малакасини оширишнинг замонавий тизимини шакллантириш, бу борада чет эл

мутахассислар иштирокидаги илмий-амалий семинарларни ташкил этиш;

- кластерларни ривожлантириш инфратузилмаси сифатида техно-паркларни шакллантириш;

- кластерли лойиҳаларни молиявий қўллаб-қувватлаш механизмларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- кластер доирасида амалга ошириладиган лойиҳаларга мақсадли инвестицияларни амалга ошириш;

- кластер доирасида фаолият юритувчи ташкилотлар учун имтиёзли солиқлар тизимини ишлаб чиқиш;

- мазкур корхона ва ташкилотлар учун маъмурий тўсикларни пасайтириш ва ҳоказо.

Худудий кластер шаклланишининг ташкилий жиҳатларининг ривожланишига қўмаклашиш қуйидаги йўналишдаги чоратadbирларнинг амалга оширилишини назарда тутди:

- бошқарув тизимининг барча даражаларида кластернинг шаклланиши ва ривожланиши учун ихтисослашган ташкилотларни ташкил этиш (макродаражада – “Кластерли ривожланиш бўйича идоралараро Кенгаш”, ҳудуд миқёсида – “Худудий туристик кластер фаолиятини мувофиқлаштирувчи Кенгаш”, микродаражада – “Худудий туристик кластер аъзолари уюшмаси”, ихтисослашган олий ўқув юрти қошида “Кластерли ривожланиш маркази” шундай ижтимоий институтлар сифатида хизмат қилиши мумкин);

- Самарқанд вилоятида худудий туристик кластерни шакллантириш стратегиясини ва уни амалга ошириш чоратadbирлари режасини ишлаб чиқиш;

- кластер доирасида ахборот айирбошлашнинг самарали тизимини шакллантириш;

- кластер доирасида ҳамкорлик алоқаларини шакллантириш бўйича тadbирларни амалга ошириш (давра суҳбатлари, анжумандларни ташкил этиш ва ҳ.к.).

Шундай қилиб, Самарқанд вилоятида худудий туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантириш мақсадида, вилоят ҳикимияти томонидан қуйидагиларни, яъни:

- вилоятда худудий туристик кластерни шакллантириш стратегиясини;

- худудий туризм соҳасининг кластерли ёндашув асосида ривожланиш концепциясини;

– вилоятда туризм соҳасини ривожлантиришнинг кластерли дастурини;

– ҳудудий туристик кластернинг шаклланишига алоҳида урғу берилган вилоятда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш лозим.

Энди ҳудудий туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантириш концепциясининг меъёрий-ҳуқуқий таркибий тизимида қамраб олинган чора-тадбирлар йўналишлари борасида тўхталиб ўтамиз.

Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ мамлакатимизда туризмни ривожлантиришга фаолиятига асосий давлат сийёсати даражасида қаралди. Соҳа ривожини учун барча зарур ташкилий-ҳуқуқий механизм вужудга келтирилиб, муҳим меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди ва бугунги кунга қадар такомиллаштирилиб борилмоқда.

Мамлакатимиз туризм соҳасида ташкилий-ҳуқуқий муҳитни шаклланиши ва ривожланишининг асосий тенденцияси нафақат туризм ташкилотчиларининг фаолияти ва туристик маҳсулот истеъмолчиларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ масалаларни, балки хизмат кўрсатиш сифати, туризмда хавфсизликни таъминлаш, халқаро стандартларга амал қилиш масалаларини мужассам этган туризм тармоғининг фундаментал ва кенг қамровли қонунчилик негизини шакллантириш ва ривожлантиришдан иборат бўлди. Мамлакатимизда туризм соҳасининг меъёрий-ҳуқуқий институционал асосини тизимли тарзда қуйидагича аке этириш мумкин (3.2.3.1.-расм).

Ҳудудий туризм соҳасида ижтимоий-иқтисодий муносабатларни тартиблаштирувчи меъёрий-ҳуқуқий институтлар тизими тузилмасининг миллий даражасига оид қонунлар, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қуйидагилардан иборат:

– Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Хусусан, ушбу меъёрий ҳужжатда ҳар бир инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари белгилаб берилган бўлиб, жумладан, унда республика ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш (Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси VII-боб, 28-модда), барча фуқаролар дам олиши (IX-боб, 38-модда), ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиши (IX-боб, 40-модда),

маданият ютуқларидан фойдаланиш каби ҳуқуқлари кафолатланган (IX-боб, 42-модда)¹⁴⁴;

– Ўзбекистон Республикасининг қонунлари. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги (1996 й.), “Туризм тўғрисида”ги (1999 й.), “Маҳсулотлар ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисида”ги (1993 й.), “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси давлат чегараси тўғрисида”ги (1999 й.), “Алоҳида фаолият турларини лицензиялаштириш тўғрисида”ги (2000 й.) қонунлари;

– Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва қарорлари;

– Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари;

– “Ўзбектуризм” МКнинг буйруқлари ва фармойишлари;

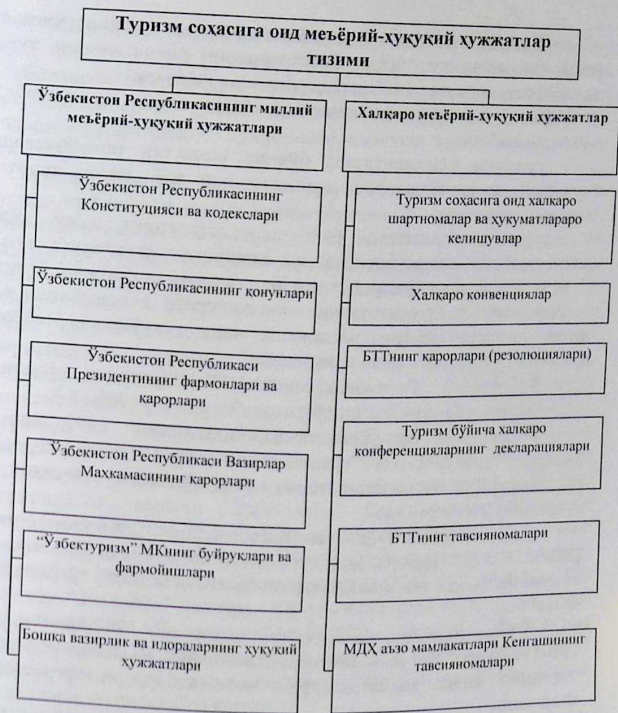
– Бошқа вазирлик ва идораларнинг ҳуқуқий ҳужжатлари.

Шу билан бир қаторда, мамлакатимизда туризм соҳасининг ҳуқуқий таъминотини такомиллаштириш борасида бир қатор масалалар ўз ечимларини қутмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги “Туризм тўғрисида”ги Қонунига замонавий туристик муносабатлар нуктаи назаридан келиб чиқиб, ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш мақсадга мувофиқдир.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси туризмнинг узок муддатдаги ривожланиш концепциясининг ишлаб чиқилиши, туризм индустриясининг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги ўрни ва аҳамиятини умумдавлат даражасида англашнинг негизий асоси сифатида хизмат қилади ҳамда соҳанинг истикболдаги ривожланиш йўналишларини аниқлаб беради.

Мазкур концепция соҳанинг истикболли масалаларини ечиш ва иқтисодий аҳамиятдаги салмоқли натижаларга эришиш йўлида давлат ва хусусий тадбиркорликнинг ҳамкорликдаги саноат-ҳаракатларининг самарали воситасига айланиши мумкин.

¹⁴⁴ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа уйи 2014й.

3.2.3.1.-расм. Туризм соҳасида илтимой-иқтисодий муносабатларни тартибга солувчи институционал муҳит.

Бугунги кунда Самарқанд вилояти туризм соҳасидаги фаолият юқорида келтирилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ёрдамида тартибга солиниб келинмоқда. Самарқанд вилоятида ҳудудий туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантириш, авваламбор, унинг меъёрий-ҳуқуқий асосларини яратиш талабини кучайтиради.

Ҳудудий туристик кластерни шакллантириш мазмуни ва моҳиятидан, унинг ҳуқуқий таъминотида инobatта оlinиши лoзим бўлган aloҳида ҳoлатларни, хусусан:

– туристик кластернинг ривожланиш шароитларини (масалан, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши, турли хил инфратузилмаларнинг шаклланиши шароитлари);

– давлат ва хусусий бизнеснинг ўзаро алоқа ва ҳамкорлик механизмларини;

– туризмини шакллантириш бўйича маҳаллий ташаббусларни (худудий давлат бошқаруви органларининг қатнашуви) киритиш механизмларини;

– туристик кластерга аъзо ташкилотларнинг аниқ ҳудуд доирасида концентрациялашуви шартларини ақс эттириш лозим.

Келтирилган ҳолатларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталиб ўтадим.

Биринчидан, худудий туристик кластерлар ривожланишининг институционал шароитлари амалда мавжуд қуйидаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар билан аниқланади:

– Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги қонуни (2000 й.);

– Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 31 январь, ПФ-1702-сон “Кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони;

– Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июнь, ПФ-3619-сон “Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони;

– Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 9 апрель, ПФ-1987-сон “Хусусий тадбиркорлик, кичик бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони;

– Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 17 февраль, 57-сон “Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш бўйича республика мувофиқлаштирувчи кенгаши фаолиятини фаоллаштириш тўғрисида”ги Қарори;

– Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 майдаги 232-сон “Кичик тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш механизмни такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарори

– Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 2005 йил 11 август, 193-сон “Вазирлар Маҳкамасининг «Кичик тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш механизмини такомиллаштириш тўғрисида» 1998 йил 27 майдаги 232-сон қарорига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги қарори ва ҳ.к.

Бундан ташқари, бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида туризм инфратузилмасини ривожлантириш бўйича кенг камровли чора-тадбирлар амалга оширилиб, бу жараён қуйида келтирилган бир қатор меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгиланмоқда: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 10 октябрь, 288-сон “Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини янада қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 20.09.2013 йил 259-сон “2013-2015 йилларда Тошкент вилоятида туризм соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида”ги қарори; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 01.11.2013 йил 294-сон “2013-2015 йиллар даврида Қашқадарё вилоятида туризм соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида”ги қарори; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 26 февраль, 55-сон “2016-2020 йилларда хизматлар соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида”ги қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 20 март ПҚ-1940-сон “2013-2015 йилларда Хоразм вилоятида туризм соҳасини ривожлантириш Дастури тўғрисида”ги қарори; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 10 март 53-сон “Ўзбекистон Республикасида туризмни ривожлантиришнинг айрим масалалари тўғрисида”ги қарори.

Маълум бир ҳудудда кластерлар шаклланишининг асосий воситаси ҳисобланган ўзаро ҳамкорлик ва ишончга асосланган ижтимоий капитални шакллантирувчи бўгин сифатида туристик кластер аъзолари уюшмаси алоҳида ўринга эга. Худудий туристик аъзолари уюшмасини шакллантиришнинг меъёрий-ҳуқуқий асоси сифатида Ўзбекистон Республикасининг “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги қонуни (1999 йил 14 апрель, 763-I-сон) хизмат қилиши мумкин. Таҳлил натижаларига кўра, туристик кластер аъзолари уюшмаси қонунда белгиланган нодавлат нотижорат ташкилотларининг “муассаса” ёки “жамоат фонди” ташкилий-ҳуқуқий кўринишда шакллантирилиши мақсадга

мувофик. Мазкур қонуннинг 13-моддасида муассаса: “Ижтимоий, маданий ва бошқа нотижорат тусдаги вазифаларни амалга ошириш учун жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан тузилган нодавлат нотижорат ташкилоти муассаса деб эътироф этилади”, 12-моддасида эса: “Жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрий мулккий бадаллар қўшиш асосида ташкил этилган хайрия, ижтимоий, маданий, маърифий ёки бошқа ижтимоий фойдали мақсадларни қўзлайдиган, аъзолиги бўлмаган нодавлат нотижорат ташкилоти жамоат фонди деб эътироф этилади”.

Иккинчидан, ҳудудий туристик кластерни шакллантиришнинг асосий тамойилларидан бири – давлат ва хусусий бизнес ҳамкорлиги ҳисобланади. Шу сабабли туристик кластер меъёрий-ҳуқуқий базасини шакллантириш, авваламбор, ушбу ҳамкорлик механизмларини ёритиб берувчи меъёрий ҳужжатларни яратишдан бошланиши лозим. Бизнинг фикримизча, бу борада “Ўзбекистон Республикасида давлат ва хусусий бизнес ҳамкорлиги тўғрисида”ги қонуннинг ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқдир. Унинг ҳудудий туристик кластерларнинг шаклланиши ва ривожланишидаги аҳамияти қуйидагилар билан белгиланади, яъни давлат-хусусий бизнес ҳамкорлиги – бу:

туристик кластер доирасида инфратузилмани шакллантириш ва ривожлантиришга инвестицияларни рағбатлантиришнинг самарали механизми;

– хусусий корхона ва ташкилотларни ижтимоий хизматлар кўрсатишга жалб қилишнинг самарали услуби;

– давлат мулкчилигида турган ва стратегик аҳамиятга эга иқтисодий объектларни хусусийлаштиришнинг самарали альтернатив ечими;

– давлат бюджетидан бошқа маблағларни жалб қилишнинг самарали услуби ҳисобланади.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида давлат-хусусий бизнес ҳамкорлигининг меъёрий-ҳуқуқий асосини бир қатор меъёрий ҳужжатлар ташкил этади, яъни: Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонуни (1991 йил); Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида”ги Қонуни (1990 йил); Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуни (1996 йил); Ўзбекистон

Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимча киритиш ҳақида”ги Қонуни (2014 йил); Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат тўғрисида”ги Қонуни (2012 йил); Ўзбекистон Республикасининг “Табийий монополиялар тўғрисида”ги Қонуни (1997 йил); Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасининг хусусийлаштириш, монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори (2012 йил); Ўзбекистон Республикасининг “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги Қонуни (1998 йил); Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонуни (1998 йил); Ўзбекистон Республикасининг “Концессиялар тўғрисидаги” Қонуни (1995) ва ҳ.к.

Туристтик кластер доирасидаги ўзаро алоқадорлик ва ҳамкорлик шаклларида бири – инвестицион лойиҳаларни амалга оширишга йўналтирилган концессион келишувлардир.

Концессион келишувнинг иқтисодий маъносига кўра, концессиячи концессион келишув шартларига асосан эгалик қилиш ҳуқуқи шартнома тузилгунгача ва тузилгандан кейинги даврда ҳам концедентга тегишли кўчмас мулкни ўз ҳисобидан қуриш ёки реконструкция қилиш, кейинчалик ундан фойдаланиш (эксплуатация қилиш) мажбуриятини олади. Концедент эса концессион келишувда ўрнатилган давр оралиғида концессиячига иқтисодий фаолиятини амалга ошириши учун мазкур кўчмас мулкка вақтинчалик эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқини бериш мажбуриятини олади.

Ўзбекистон Республикасининг “Концессиялар тўғрисидаги” 30 август 1995 йилдаги № 110-1 сонли Қонунида: “Концессия чет эллик инвесторга хўжалик фаолиятининг муайян тури билан шугулланиш учун давлат номидан бериладиган рухсатнома бўлиб, бу фаолиятни амалга ошириш учун давлат чет эллик инвесторга концессия шартномаси тузиш асосида мол-мулк, ер ва ер ости участкаларини топширади. Концессиявий ҳуқуқ муносабатларининг субъектлари: концессия органлари – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси вакил қилган давлат бошқаруви органи, шунингдек, жойлардаги давлат ҳокимияти органлари; концессиячи – концессия шартномаси тузилган чет эллик инвестор”, – деб кўрсатилган.

мувофиқ. Мазкур қонуннинг 13-моддасида муассаса: “Ижтимоий, маданий ва бошқа нотижорат тусдаги вазифаларни амалга ошириш учун жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан тузилган нодавлат нотижорат ташкилоти муассаса деб эътироф этилади”, 12-моддасида эса: “Жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрий мулккий бадаллар қўшиш асосида ташкил этилган хайрия, ижтимоий, маданий, маърифий ёки бошқа ижтимоий фойдали мақсадларни қўзлайдиган, аъзолиги бўлмаган нодавлат нотижорат ташкилоти жамоат фонди деб эътироф этилади”.

Иккинчидан, ҳудудий туристик кластерни шакллантиришнинг асосий тамойилларидан бири – давлат ва хусусий бизнес ҳамкорлиги ҳисобланади. Шу сабабли туристик кластер меъёрий-ҳуқуқий базасини шакллантириш, авваламбор, ушбу ҳамкорлик механизмларини ёритиб берувчи меъёрий ҳужжатларни яратишдан бошланиши лозим. Бизнинг фикримизча, бу борада “Ўзбекистон Республикасида давлат ва хусусий бизнес ҳамкорлиги тўғрисида”ги қонуннинг ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқдир. Унинг ҳудудий туристик кластерларнинг шаклланиши ва ривожланишидаги аҳамияти қуйидагилар билан белгиланади, яъни давлат-хусусий бизнес ҳамкорлиги – бу:

туристик кластер доирасида инфратузилмани шакллантириш ва ривожлантиришга инвестицияларни рағбатлантиришнинг самарали механизми;

– хусусий корхона ва ташкилотларни ижтимоий хизматлар кўрсатишга жалб қилишнинг самарали услуги;

– давлат мулкчилигида турган ва стратегик аҳамиятга эга иқтисодий объектларни хусусийлаштиришнинг самарали альтернатив ечими;

– давлат бюджетидан бошқа маблағларни жалб қилишнинг самарали услуги ҳисобланади.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида давлат-хусусий бизнес ҳамкорлигининг меъёрий-ҳуқуқий асосини бир қатор меъёрий ҳужжатлар ташкил этади, яъни: Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонуни (1991 йил); Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида”ги Қонуни (1990 йил); Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуни (1996 йил); Ўзбекистон

Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимча киритиш ҳақида”ги Қонуни (2014 йил); Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат тўғрисида”ги Қонуни (2012 йил); Ўзбекистон Республикасининг “Табиий монополиялар тўғрисида”ги Қонуни (1997 йил); Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасининг хусусийлаштириш, монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори (2012 йил); Ўзбекистон Республикасининг “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги Қонуни (1998 йил); Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонуни (1998 йил); Ўзбекистон Республикасининг “Концессиялар туғрисидаги” Қонуни (1995) ва ҳ.к.

Туристтик кластер доирасидаги ўзаро алоқадорлик ва ҳамкорлик шаклларида бири – инвестицион лойиҳаларни амалга оширишга йўналтирилган концессион келишувлардир.

Концессион келишувнинг иқтисодий маъносига кўра, концессиячи концессион келишув шартларига асосан эғалик қилиш ҳуқуқи шартнома тузилгунгача ва тузилгандан кейинги даврда ҳам концедентга тегишли кўчмас мулкни ўз ҳисобидан қуриш ёки реконструкция қилиш, кейинчалик ундан фойдаланиш (эксплуатация қилиш) мажбуриятини олади. Концедент эса концессион келишувда ўрнатилган давр оралиғида концессиячига иқтисодий фаолиятини амалга ошириши учун мазкур кўчмас мулкка вақтинчалик эғалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқини бериш мажбуриятини олади.

Ўзбекистон Республикасининг “Концессиялар туғрисидаги” 30 август 1995 йилдаги № 110-1 сонли Қонунида: “Концессия чет эллик инвесторга хўжалик фаолиятининг муайян тури билан шуғулланиш учун давлат номидан бериладиган рухсатнома бўлиб, бу фаолиятни амалга ошириш учун давлат чет эллик инвесторга концессия шартномаси тузиш асосида мол-мулк, ер ва ер ости участкаларини топширади. Концессиявий ҳуқуқ муносабатларининг субъектлари: концессия органлари – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси вакил қилган давлат бошқаруви органи, шунингдек, жойлардаги давлат ҳокимияти органлари; концессиячи – концессия шартномаси тузилган чет эллик инвестор”, – деб кўрсатилган.

Юқоридагилардан хулоса қиладиган бўлсак, Ўзбекистон Республикасида концессиячи бўлиб, фақат чет эл фуқаролари хисобланади.

Бу борада чет эл тажрибаларига назар соладиган бўлсак, конунлар билан мустақамланган концессион келишувлар субъектлари доирасининг нисбатан кенглигини кўришимиз мумкин. “Концессиячи – якка тадбиркор, юридик шахс ёки шерикчилик шартномаси асосида юридик шахс мақомини олмасдан фаолият юритувчи икки ва ундан ортиқ юридик шахслар хисобланади”.

Бизнинг фикримизча, Ўзбекистон Республикасининг “Концессиялар тўғрисидаги” Қонунининг қайта кўриб чиқилиши ва юқоридаги хулосалардан келиб чиққан ҳолда, ўзгартиришлар киритилиши Ўзбекистонда туристик хизмат сифатининг ошиши ва туристик инфратузилмаларнинг такомиллашувига олиб келадиган инвестицион ва инновацион лойиҳаларнинг кенг миқёсда амалга оширилишида катта туртки бўлиб хизмат қилади.

Учинчидан, мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий муносабатларни амалга ошириш борасида мавжуд меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар жойлардаги давлат бошқаруви органларининг ташаббусларини инобатга олиш имкониятларини яратган. Бу борада туризм соҳасида ишлаб чиқиладиган ҳудудий дастурлар, “Ўзбектуризм” МК ҳудудий бўлимларининг самарали фаолиятининг Самарқанд шаҳар ҳокимияти қошида “Самарқанд туризм макони” ДУКнинг ташкил этилганлигини мисол сифатида кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2011 йил октябрь ойида тасдиқланган “2011-2012 йилларда Самарқанд вилоятининг туризм соҳасини ривожлантириш ва туризм хизматлар экспортини ошириш бўйича манзилли дастур”нинг ижросини таъминлаш юзасидан Самарқанд шаҳар ҳокимлиги қошида шаҳар ҳокимининг 2011 йил 18 ноябрдаги 1869-Қ-сонли қарори билан “Самарқанд туризм макони” давлат унитар корхонаси ташкил этилган эди. Ушбу корхона Самарқанд шаҳридаги туризм соҳасидаги муносабатларни мувофиқлаштиришга қаратилган тадбирларни амалга ошириш вазифасини бажарди. Самарқанд шаҳар ҳокимлиги қошида шаҳар ҳокимининг 2011 йил 18 ноябрдаги 1870-Қ-сонли қарори билан “Туризмни комплекс ривожлантириш Кенгаши” тузилган эди. Шунингдек, ушбу қарор

билан Кенгаш таркиби ва Низоми тасдиқланган. Аммо, 2014 йилда “Самарқанд туризм макони” ДУКнинг фаолияти кутилган самара бермаганлиги сабабли тўхтатилди. Бизнинг фикримизча, унинг фаолиятини “Худудий туристик кластер фаолиятини мувофиқлаштирувчи Кенгаш” сифатида давом эттириш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Тўртинчидан, мамлакатимизда маълум бир ҳудудларда истикболли корхона ва ташкилотларнинг концентрациялашувини таъминловчи имтиёзли тартиботлар амал қилмоқда, яъни:

- кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларига яратилган имтиёзли тартиботлар;
- эркин иқтисодий ҳудудларда инвесторларга яратилган имтиёзли тартиботлар;
- экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқарувчиларга берилган имтиёзлар ва ҳ.к.

Худудий туристик кластер шаклланиши ва ривожланишининг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда ҳам истикболли корхона ва ташкилотларнинг концентрациялашувини таъминловчи имтиёзли тартиботлар акс эттирилиши лозим.

Бизнинг фикримизча, Ўзбекистон Республикасида кластерли сиёсатни амалга ошириш учун “Ўзбекистон Республикасида кластерларни ташкил этишнинг умумий тамойиллари тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши мақсадга мувофиқ. Ушбу меъёрий ҳужжат “Ўзбекистон Республикасида кластерларни шакллантириш концепцияси”га асосланиши керак ҳамда қуйидаги бўлимлардан иборат бўлиши лозим, деб ҳисоблаймиз:

1. Ушбу қонуннинг тартибга солиш предмети;
2. Кластер доирасидаги муносабатларни тартибга солишнинг ҳуқуқий асослари;
3. Кластерларни ташкил этиш бўйича умумий тушунчалар ва тамойиллар (кластерларни ташкил этиш мақсади, кластер субъектлари, кластер турлари, кластернинг ривожланиш тамойил-лари ва ҳ.к.);
4. Давлатнинг кластер сиёсати (давлат кластер сиёсатининг асосий мақсади; давлат кластер сиёсатининг асосий тамойиллари; давлат кластер сиёсатининг асосий йўналишлари; давлат кластер сиёсатини амалга ошириш тадбирлари; кластерларли

сиёсатни амалга ошириш бўйича жавобгар идоралар ва уларнинг вазибалари, кластерли сиёсатни амалга ошириш бўйича давлат ҳокимияти органлари алоҳида даражаларидаги ваколатлар ва ҳ.к.);

5. Кластер рақобатбардошлигини аниқлаш мезонлари ва кўрсаткичлари;

6. Давлат кластерли сиёсатини амалга оширишда жамоат фонди, муассаса (тадбиркорлар ассоциацияларининг) вазибалари;

7. Кластерларни ташкил этишда давлат ахборот таъминоти тизими ҳақида;

8. Кластер доирасида муносабатларни тартибга солувчи меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш тартиби;

9. Кластер доирасида ўзаро ҳамкорлик алоқаларини тартибга солувчи ва мувофиқлаштирувчи ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш тартиби.

Бизнинг фикримизча, ушбу қонунда ҳудудий давлат бошқаруви органлари томонидан кўшимча механизмларни киритиш асосида ҳудудий меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатни ишлаб чиқиш имконияти ўз аксини топиши лозим. Бундан ташқари, мазкур қонун асосида ҳудудий давлат бошқаруви органларининг тегишли ҳудудий меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни яратиши учун “Ўзбекистон Республикасида туристик кластерларни шакллантириш методологиясини” ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

“Ўзбекистон Республикасида кластерларни ташкил этишнинг умумий тамойиллари тўғрисида”ги Қонун асосида туристик кластер субъектларининг ўзаро ҳамкорлик алоқаларини тартибга солувчи “Ҳудудий туристик кластер аъзоларининг ўзаро ҳамкорлик тартиби тўғрисида”ги, “Кластерга кириш Келишуви”, “Кластерга кириш аризаси шакллари” каби ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларининг ишлаб чиқилиши, мақсадга мувофиқдир.

Ҳудудий туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантириш концепциясининг навбатдаги элементи ижтимоий-иқтисодий чоратadbирлар ва йўналишлар мажмуидан иборатдир. Мазкур элемент комплексли характерга эга бўлиб, кластерлаштиришнинг инвестицияларга оид, солиқларга оид механизмларини ўзида қамраб олган молиявий ва таълим тизимини такомиллаштиришга оид йўналишларни қамраб олган ижтимоий механизмлардан иборат.

Кластерларни шакллантириш ва ривожлантиришнинг молиявий механизми кластерли ташаббусларни амалга оширишни

кластерлаштиришнинг инвестицияларга оид, солиқларга оид механизмларини ўзида қамраб олган молиявий ва таълим тизимини такомиллаштиришга оид йўналишларни қамраб олган ижтимоий механизмлардан иборат.

Кластерларни шакллантириш ва ривожлантиришнинг молиявий механизми кластерли ташаббусларни амалга оширишни молиялаштириш тартиби ва манбаларини аниқлаб берувчи мураккаб жараёнларни қамраб олган ҳамда ушбу ҳолат қуйидаги омилларнинг мавжудлиги билан асосланади:

- туристик кластерларнинг доирасида йирик инвестицион лойиҳаларни амалга оширишга талабнинг вужудга келиши;

- кластер субъектларининг турли хил ташкилий-ҳуқуқий шакллардаги ташкилотлар, маъмурий органлардан иборатлиги, кластерлаштиришни молиялаштириш жараёнларини мураккаблаштиради;

- таклиф этиладиган кластерли ташаббуслар узоқ муддатдаги ўз-ўзини қоплаш хусусиятига эга;

- молиялаштириш жараёнига кўп ҳолларда чегараланган миқдордаги юридик шахслар томонидан ташаббусларнинг билдирилиши ва ҳ.к.

Умуман олганда, кластерларни шакллантириш ва ривожлантириш учун зарурий инвестицияларни жалб этишнинг бир неча усуллари мавжуд. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин: тўғридан-тўғри давлат бюджетидан молиялаштириш; давлат томонидан тартибга солишнинг турли хил меъёрий-ҳуқуқий, иқтисодий дастакларидан фойдаланган тарздаги молиялаштириш; молиялаштиришнинг давлат бюджетидан ташқари манбалари; туристик кластер аъзоларининг бирлаштирилган маблағлари асосида ташкил этилган “Жамоат фонди” орқали молиялаштириш; туристик кластер аъзосининг алоҳида шахсий маблағлари асосида молиялаштириш.

Тўғридан-тўғри давлат бюджетидан молиялаштириш марказий республика бюджетидан молиялаштириш каторида, Самарқанд вилояти маҳаллий бюджетидан ҳам молиялаштирилиши мумкин. Хорижий мамлакатларнинг кластерларни ривожлантиришга оид тажрибаларига назар ташлайдиган бўлсак, кластерли ташаббусларни давлат бюджетидан молиялаштириш жалб

Бугунги кунда кластерли ташаббусларни давлат томонидан тартибга солишнинг турли хил иқтисодий, маъмурий дастакларидан фойдаланган тарзда мараказлашган ва жойлардаги бюджетлардан молиялаштиришнинг турли хил усуллари мавжуд:

- давлат бюджетидан конкурсли асосда субсидиялар ажратиш;
- кластер доирасида кичик бизнес ва тадбиркорларнинг фаолиятини янада қўллаб-қувватлашга қаратилган чора-тадбирлар;
- илмий салоҳиятдан фойдаланиш бўйича маркаларни ривожлантиришга қаратилган лойиҳаларни молиялаштириш;
- кластер доирасида фаолият юритувчи ташкилотларда бошқарув ходимларининг малакасини оширишга қаратилган тадбирларни давлат бюджетидан молиялаштириш;
- хорижий мамлакатлардаги халқаро ярмарка ва кўргазмаларда катнашувчиларга молиявий ёрдам бериш;
- эркин иқтисодий ҳудудларнинг иқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш ва ҳоказо.

Туристик кластерларни шакллантириш ва ривожлантириш лойиҳасини молиялаштириш манбалари сифатида бюджет воситаларидан ташқари туристик кластер аъзоларининг хусусий молиялаштириш усулларидан, хусусан, туристик кластерга аъзо ташкилотлар, айниқса кластер ядросини ташкил этувчи туроператор ва турагентларнинг хусусий маблағларидан, тижорат банкларининг имтиёзли кредитларидан, туристик кластер аъзолари томонидан ташкил этиладиган “Жамоат фонди” воситаларидан фойдаланиш мумкин.

Худудий туристик кластерни шакллантиришни ривожлантиришнинг молиявий механизмлари таркибига солиқ механизмлари киради (масалан, амалдаги солиқ қонунчилиги негизда худудий туристик кластерга аъзо корхона ва ташкилотларга бериладиган солиқ имтиёзлари).

Хулоса сифатида айтиш жоизки, маълум бир ҳудудда туристик кластерларнинг ташкил этилиши самарали ривожланиши, авваламбор, инвестицияларни жалб қилиш ва фойдаланишнинг барқарор механизмларининг амал қилишига боғлиқдир.

Худудий туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантириш концепциясининг асосий таркибий элементи сифатида туризм соҳасида кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштиришнинг йўналишлари ва тадбирларини ишлаб чиқиш алоҳида аҳамиятга

негизида худудий туристик кластерга аъзо корхона ва ташкилотларга бериладиган солиқ имтиёзлари).

Хулоса сифатида айтиш жоизки, маълум бир худудда туристик кластерларнинг ташкил этилиши самарали ривожланиши, авваламбор, инвестицияларни жалб қилиш ва фойдаланишнинг барқарор механизмларининг амал қилишига боғлиқдир.

Худудий туристик кластери шакллантириш ва ривожлантириш концепциясининг асосий таркибий элементи сифатида туризм соҳасида кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштиришнинг йўналишлари ва тадбирларини ишлаб чиқиш алоҳида аҳамиятга моликдир. Мазкур йўналишда қуйидаги тадбирларни амалга ошириш таклиф этилади:

- худуд микёсида соҳада зарурий ихтисосликларга эҳтиёжларни ўрганиш доирасида кенг қамровли маркетинг тадқиқотини ташкил этиш;

- ўрганилган маълумотлар натижасига қараб тегишли ўқув дастурлари ва режаларини қайтадан ишлаб чиқиш ва мавжудларини такомиллаштириш;

- гид, экскурсоводлар ихтисослиги бўйича кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини такомиллаштириш;

- туризм соҳасида ахборот технологиялари ва маркетинг ихтисосликлари бўйича кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимининг шакллантириш;

- олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида туризм ихтисосликлари бўйича дарс берувчи ўқитувчиларнинг малакасини ошириш тизимини такомиллаштириш (чет элга малака ошириш сафарларига юбориш механизмларини киритиш);

Қуйида келтирилган йўналишларда ихтисослашган “Ўқув маркази”ни ташкил этиш:

- ишлаб чиқариш амалиётини ўтишга ташкилий жиҳатдан қўмаклашиш;

- туристик кластер аъзо ташкилотлар ходимлари учун аттестациядан олдин тайёрлов курсларини ташкил этиш;

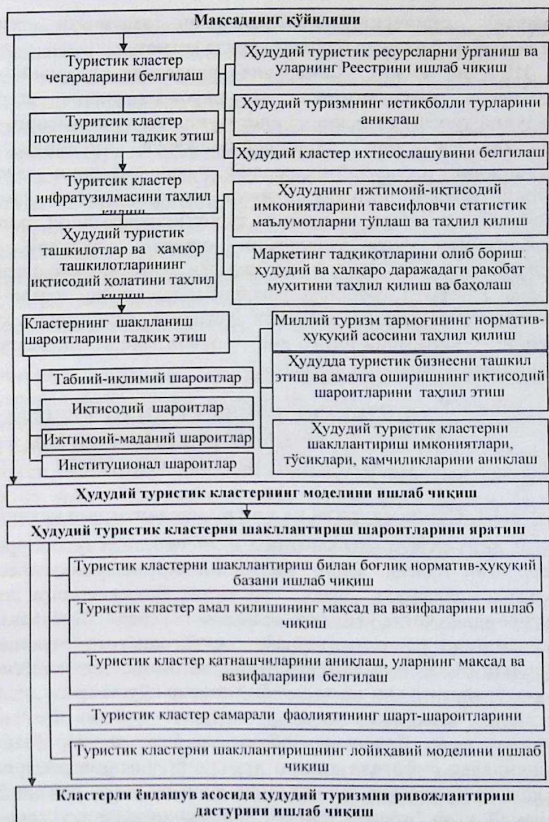
- малака ошириш курсларини соҳанинг етакчи мутахассислари ва олий ўқув юртлари етакчи профессор-ўқитувчиларини жалб этиш орқали ташкил этиш;

– халқаро миқёсда туризм соҳасида кадрларни тайёрлаш амалиётини ўрганиш ва ижобий томонларини таълим тизимида татбиқ этиш.

– Худудда туристик кластерни шакллантириш жараёни бир неча босқичда амалга оширилиши мақсадга мувофиқ. Дунё миқёсида мавжуд назарий, амалий ва услубий ёндашувларни чуқур тадқиқ этган ҳолда, биз республикаимиз худудларида худудий туристик кластерни шакллантириш қуйидагича босқичларини таклиф этмоқчимиз (3.2.3.2.-расм).

– Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, маълум бир худуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегиясини ҳамда алоҳида кластерни шакллантириш ва ривожлантириш стратегиясини муваффақиятли амалга оширилиши ва самарали натижаларга эришилиши учун уларни ўзаро уйғун равишда рўёбга чиқариш лозим.

– Худудий стратегияни ишлаб чиқишда, энг аввало, худудда мавжуд ривожланиш нуқталарини аниқлаш ҳамда турли хил манфаатдор гуруҳларнинг ушбу нуқталар доирасида ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг шаклланиши ва ривожланиши учун қандай вазифаларни амалга ошириши мумкинлигига эътибор қаратиш лозим. Ўз навбатида, истикболли худудий кластерларни аниқлаш ҳамда уни ривожлантиришни режалаштиришда худудий стратегия йўналишлари инobatга олиниши лозим.

3.2.3.2.-расм. Худудий туристик кластernи шакллантириш босқичлари.

Бунда гап аниқ бир кластernи ривожлантиришнинг зарурияти худудий ривожланиш дастурларида ифодаланган бўлиши ҳақида эмас, балки маъмурий ва ишбилармонлик қатламлари ўртасида

худудий кластерни ривожлантириш зарурияти тўғрисидаги келишувнинг мавжуд бўлиши ҳақида кетмоқда.

Шундай қилиб, Самарқанд вилоятида худудий туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантириш концепцияси худудий туризм соҳасининг институционал тузилмасини, меъёрий-ҳукукий асосини, ташкилий-бошқарув тизмини, тартибга солишнинг ижтимоий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш орқали худудда мавжуд имкониятлардан самаралироқ фойдаланган ҳолда, худуднинг туристик-рекреацион салоҳияти ва инвестицион жозибадорлигини ошириш, худудий туристик маҳсулотларнинг юқори даражадаги диверсификацияси орқали халқаро туризм бозорида рақобатбардошлигини ҳамда туристик ташкилотлар самарадорлигини ўстириш натижасида худуднинг юқори ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичларига эришишига имконият яратади.

3.3. ЎЗБЕКИСТОНДА СОЦИАЛ ТУРИЗМ ХИЗМАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ

3.3.1. Социал туризм ва уни ривожлантириш истикболлари

Туризм соҳасининг мамлакат иқтисодиётида тутган ўрнига баҳо берадиган бўлсак, унинг ижтимоий томонларини, инсон ҳаёти, турмуш даражаси, шахс сифатида шаклланишига таъсирини эътибордан четда қолдирмаслигимиз керак. Шубҳасиз, социал туризмнинг ривожини мамлакат иқтисодиётига муносиб ҳисса қўйиши билан бир қаторда, унинг ижтимоий тараққиётига, аҳоли турмуш тарзига ҳам катта ижобий таъсир кўрсатади.

Шуни таъкидлаш керакки, «социал туризм» бу «ижтимоий туризм» эмас. Ваҳоланки, айрим манбаларда улар ўзаро ўхшаш тушунчалар сифатида талқин этилади¹⁴⁵. Бизнинг назаримизда бу иккала тушунча бир-бирига жуда яқин ва ўзаро ўхшаш бўлишига қарамай, улар ўртасига тенглик ишорасини қўйиш, уларни синоним сифатида қараш мумкин эмас. “Ижтимоий” сўзининг луғавий

¹⁴⁵“Туризм асослари” фанидан қўлланма / И.С.Тухлиев, Р.Хайитбоев, Н.Ибодуллаев, Р.С.Амридлинова Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти. Самарқанд, 2010 - 252 бет.

луғавий маъноси эса “кишилар ҳаётига, уларнинг жамиятдаги ўзаро муносабатларига оид”¹⁴⁷, деб изоҳланади, яъни “ижтимоий” сўзи жамиятга хос бўлса, “социал” сўзи алоҳида индивидларнинг жамиятга бўлган алоқасига хосдир.

Россиялик иқтисодчи А.А.Крючковнинг фикрига кўра, оммавий ёки ижтимоий туризм деганда аҳолининг мустақил тарзда арзон йўналиш ва туристик корхоналарни танлаб саёҳат қилиши тушунилади¹⁴⁸. Ушбу фикрга тўла қўшилган ҳолда, туризмнинг ушбу турида саёҳатчига нисбатан ҳеч қандай имтиёз қўлланилмаганлигини, туристик сафар эса бозор механизмлари тўла амал қилган ҳолда тижорат асосида амалга оширилганлигини алоҳида қайд этмоқчимиз. Ушбу туристик хизматлардан барча аҳоли ҳеч қандай монеликсиз тўла фойдаланиш ҳуқуқи ва имкониятларига эга.

Ижтимоий туризмдан фаркли равишда, социал туризм хизматларидан фойдаланиш ҳуқуқи ва демак, имкониятлари ҳам аҳолининг фақат айрим, танланган қатламларига берилади. Бу хусусда баъзи бир манбаларда фойдали, эътиборга молик фикрлар билдирилган. Масалан, бир гуруҳ олимлар ҳаммуаллифлигида тайёрланган ўқув қўлланмада социал туризм деганда, аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож, алоҳида эътибор талаб этувчи қатламнинг имтиёзли ва чегирмали асосда саёҳат қилишини тушуниш мумкинлиги кўрсатилган¹⁴⁹.

Демак, хулоса қилиб айтидиган бўлсак, «ижтимоий туризм» деганда жамият барча аъзоларининг тижорат асосида саёҳат қилишларини тушуниш лозим. Ушбу хизмат истеъмолчилари гуруҳига аҳолининг барча қатламлари, жамиятнинг барча аъзолари киритилади, уларни эса «жамоавий» атамаси билан бирлаштириш мумкин. Аммо «социал туризм» деганда, аҳолининг фақат бир қисми, яъни ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли қатламларининг туристик саёҳатлари тушунилади. Унинг «ижтимоий туризм» тушунчасидан фарқлайдиган асосий белгиси – туристик саёҳатларни молиялаштиришнинг қисман истеъмолчи томонидан қопланиши ёки умуман тўланмаслигидир. Шу сабабли кам

¹⁴⁷ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Ж. Ш. Н-Тартибли / Таҳрир хайфати: Т.Мирзасев (раҳбар) ва бошқ.; ЎзР ФА Тил ва адабиёт ин-ти - Т. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – 688 б. (556 бетда).

¹⁴⁸ А. А. Крючков История международного и отечественного туризма. – Москва – 1999, 50 бет.

¹⁴⁹ Қ.С.Саидов, М.Мухаммедов, Р.А.Сейтмуратов, Д.Х.Асланова, С.А.Исхакова. Социал иқтисодиёт ўқув қўлланма. Т.: «O'zbekiston», 2006. – 3-40 б.

тушунчасидан фарқлайдиган асосий белгиси – туристик саёҳатларни молиялаштиришнинг қисман истеъмолчи томонидан қопланиши ёки умуман тўланмаслигидир. Шу сабабли кам таъминланган ва ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли қатламларининг имтиёзли асосда туристик саёҳатларини амалга ошириш тизимини «социал туризм» деб аташ мақсадга мувофиқ. Бу ерда реклама-тарғибот мақсадидаги туристик саёҳатлар бундан мустасно, чунки улар молиялаштириш нуқтаи назаридан социал туризмга мос келса ҳам мақсад жиҳатидан унга мос келмайди.

Социал туризмнинг асосий мақсади кам таъминланган аҳоли қатламларига дам олиш, саёҳат қилиш ва соғлиқни тиклаш имкониятларидан ва бу борадаги ҳуқуқларидан тўлиқ фойдаланиш ҳисобланади. Реклама-тарғибот мақсадидаги туристик саёҳатларда эса бундай мақсад кўзланмайди. Социал туризмдан фарқли ўларок, ушбу туризм турининг асосий мақсади саёҳат уюштирилган дестинациянинг туристик имкониятларини бевосита кўрсатиш орқали сотиладиган туристик маҳсулотларнинг ҳажмининг оширишдан иборат.

Социал туризм атамаси 1963 йилдан буён ишлатилиб келинмоқда. Лекин унинг дастлабки таърифи 1980 йилда Халқаро туристик ташкилотнинг Бутунжаҳон конференциясида қабул қилинган Манила декларациясида берилган: «*Социал туризм* – бу жамиятнинг кам таъминланган фуқароларининг дам олиш ҳуқуқларидан фойдаланишдаги манфаатларига қаратилган мақсадидир»¹⁵⁰. Ушбу ҳужжатга асосан, социал туризмга турли молиявий манбаларнинг маблағларидан молиялаштирилаётган туризмнинг барча тур ва кўринишлари киритилган.

1963 йилда Брюсселда Социал туризмнинг халқаро бюроси (БИТС, Бутунжаҳон туризм ташкилоти таркибида) ташкил этилган. БИТС ва БТТларнинг ҳамкорликдаги ўринишлари натижасида, Манила декларациясида социал туризмнинг асосий мақсади белгиланди. Амалга оширилган назарий тадқиқотлар социал туризм тушунчаси таърифини бериш бўйича 2 та йўналиш, яъни унинг кенг ва тор маънода талқин этилиши мавжудлигини кўрсатди. Улар ҳар иккаласининг асосини Халқаро туристик ташкилотининг Брюсселда (1963 йил), Манилада (1980 йил), Акапулькода (1982

¹⁵⁰ Манильская декларация по мировому туризму. 10 октября 1980 г. принята Всемирной конференцией по туризму, проходившей в Маниле (Филиппины) с 27 сентября по 10 октября 1980 г. Декларация А, статья 10.

Хорижий олимлар ҳамда мутахассисларнинг социал туризмга берган таърифларини назарий таҳлил қилиш натижасида умумийлаштирган ҳолда социал туризмга қуйидагича таъриф бердик: “Социал туризм деб, кам таъминланган ва ижтимоий ҳимояга мухтож аҳоли қатламлари ҳамда чегирмали йўлланмаларни харид қилувчи шахслар томонидан истеъмол қилинадиган, лекин давлат бюджети, давлат ва нодавлат жамғармалари, ҳомийлар, туризмда фаолият кўрсатувчи корхона ва ташкилотлар ҳамда жисмоний шахсларнинг ижтимоий эҳтиёжларига ажратилган маблағлари ҳисобидан қисман ёки тўлиқ молиялаштириладиган туристик саёҳатларнинг барча турларга айтилади”.

Социал туризм туризмнинг бошқа турлари каби бошқа хизматлардан ажралиб турувчи хизматлар мажмуасига эгадир. Социал туризм хизматлари бошқа туризм хизматларидан қуйидагилар билан фаркланади:

- болалар ҳамда жисмоний имкониятлари чекланган инсонларнинг туристик саёҳатларида махсус малака ва қўникмаларга эга бўлган мутахассислар иштирокининг, махсус тартибда ўрнатилган назоратнинг, юқори даражада ишончнинг мавжудлигини талаб этади;

- социал туризмда фаолият кўрсатувчи жойлашув воситаларининг, овқатланиш ва транспорт хизматларини таклиф қилувчи корхоналарнинг ўзига хослиги, яъни социал туризм истеъмолчиларига таклиф этиладиган хизматлар мажмуасининг бошқа турдаги туристик маҳсулотлардан фарқ қилиши;

- социал туризм хизматларининг турли манбалардан молиялаштирилганлиги сабабли, бошқа турдаги туристик маҳсулотлардан фарқли равишда, чекланган ҳажмда таклиф этилиши, яъни социал туризм хизматлар истеъмолчиси йўлланма таркибига кирган асосий хизматлардан (жойлашув, овқатланиш, зарурий даволаниш муолажалари) ташқари бўлган бошқа хизмат турларини қўшимча ҳақ эвазига истеъмол жараёни давомида харид қилиш мумкинлиги, аммо кўп ҳолларда бунга имкониятларнинг чекланганлиги ва шу қабили.

Шуниси эътиборлики, олиб борилган тадқиқотлар натижасида, социал туризм соҳасида илмий-тадқиқот олиб боровчи мутахассис-олимлар “социал туризм хизматлари” моҳиятини очиб беришгани билан уларнинг таърифини келтирилмаганлиги аниқланди.

Шуниси эътиборлики, олиб борилган тадқиқотлар натижасида, социал туризм соҳасида илмий-тадқиқот олиб боровчи мутахассис-олимлар “социал туризм хизматлари” моҳиятини очиб беришгани билан уларнинг таърифини келтирилмаганлиги аниқланди.

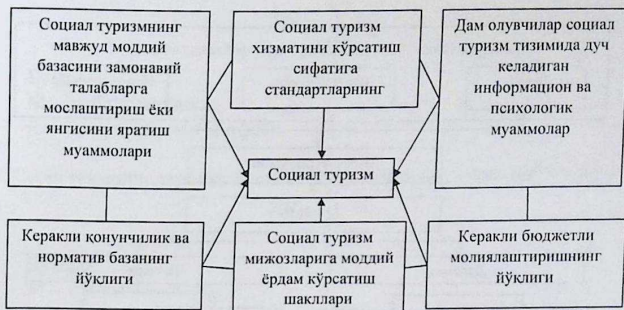
Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда социал туризм хизматларига таъриф бериш мақсадга мувофиқдир. Бизнингча: “Социал туризм хизматлари – ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли қатламларига (болалар, ўсмирлар, ёшлар, жисмоний имкониятлари чекланган инсонлар, кам таъминланган аҳоли гуруҳлари) ҳамда чегирмали йўлланмаларни харид қилган шахсларга, социал туризм субъектлари (социал туристик бирлашмалар, болалар ва ўсмирлар туристик ҳамда турли соғломлаштириш — курорт муассасалари, имтиёзли асосда хизмат кўрсатувчи бошқа туристик корхоналар) томонидан давлат, давлат ва нодавлат жамғармалари, ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг маблағлари ҳисобига қисман ёки тўлиқ молиялаштириладиган, туристларнинг мутаносиб эҳтиёжларини қондиришга қаратилган хизматлар мажмуасидир”.

Социал туризм хизматларига берилган таъриф ҳам туризм хизматларига берилган таърифни такрорламайди. Туризм хизматларига берилган классик таърифга асосан “бу хизмат кўрсатиш соҳасидаги турист ёки экскурсантларнинг туризм мақсадлари, туристик хизматлар ёки турмахсулотнинг характери ва йўналишларига жавоб берувчи, ахлоқ ва тартибнинг умуминсоний тамойилларига зид келмайдиган эҳтиёжларни таъминлаш ва қондиришга қаратилган мақсадли ҳаракатларнинг мажмуасидир”¹⁵¹. Ушбу таърифнинг бутун мазмуни социал туризм хизматлари таърифида “туристларнинг мутаносиб эҳтиёжларини қондиришга қаратилган хизматлар” деб умумийлаштирилган.

3.3.2. Социал туризм хизматларини ривожлантириш орқали ижтимоий капитални ошириш йўллари

Социал туризм хизматларини ривожлантириш орқали ижтимоий капитални ошириш учун асосий йўналишларни белгилаб олиб, заиф нуқталарни аниқлаш ва ривожлантиришга ҳалақит берувчи омилларни таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Бизнинг назаримизда, социал туризм хизматлар бозорини ривожлантиришни чекловчи шароитларга норматив-ҳуқуқий базадаги, кўрсатиладиган

¹⁵¹ М.Б.Биржаков. «Введение в туризм». Монография. С-Пб. «Герда», 2004. 448 с. - 32 стр.

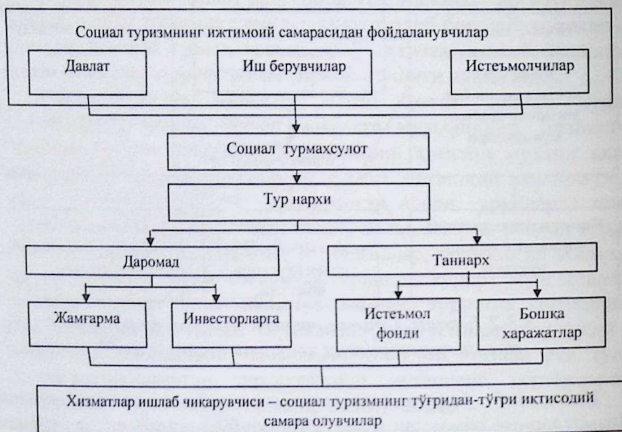

3.3.2.1.-расм. Социал туризм хизматлар бозорини ривожлантиришни чекловчи шароитлар¹⁵².

Ижтимоий капиталнинг юқори даражаси социал туризм хизматларини ривожлантиришга туртки бўлганидек, социал туризм хизматларини ривожлантириш орқали ижтимоий капитални ривожлантириш мумкин. Саёҳатда турли тоифадаги инсонларнинг иштирок этиши, ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳолининг жамиятга нисбатан ишончининг ортиши, келажак авлоднинг баркамолликка интилиши, ижтимоий тенгликнинг амал қилиши ижтимоий капиталнинг ривожланишига асос бўлади.

Социал туризм хизматларининг ижтимоий самарасидан фойдаланувчиларга уларни бевосита истеъмол қилувчилар, уларнинг дам олишини ташкиллаштирувчи, ижтимоий ҳимоя таъминловчиларини амалга оширувчи давлат ва иш берувчилар қиради. Социал туризмнинг самарасини тақсимлаш механизминини қуйидаги чизма орқали ифодалаш мумкин (3.3.2.2.-расм):

¹⁵² А.А. Бадин. Формы организации маркетинга на рынке социального туризма. Автореферат на соискание учёной степени кандидата экономических наук, Волгоград – 2008.

3.3.2.2.-расм. Социал туризмнинг самарасини тақсимлаш механизми¹⁵³.

Ижтимоий капитал ва социал туризм хизматларининг бирига боғлиқ равишда ривожланиши мамлакат иқтисодиётининг ривожланишига, унинг халқаро даражадаги товар ва хизматлар бозорига чиқишига, мамлакат имиджининг ортишига сабаб бўлиши яққол намоён бўлмоқда.

Бизнинг фикримизча, социал туризм ижтимоий ходиса бўлганлиги, уни ривожлантириш самарадорлигини қуйидаги кўрсаткичлар орқали ифодалаш мумкин деб ҳисоблаймиз:

- социал туризм хизматлари истеъмолчиларининг умумий сони:

$$СТИ_{ум} = \sum I_{it}$$

Бу ерда:

I – истеъмолчилар

it – истеъмолчилар тоифаси (болалар, ёшлар, қариялар)

- буюртмачиларнинг социал туризм учун ажратган маблағлари миқдори:

¹⁵³ Д.В. Шуль. Экономическо-институциональный механизм организации социального туризма. Автореферат на соискание учёной степени кандидата экономических наук, Сочи – 2005

$$BM = \sum M_{ib}$$

Бу ерда:

M – маблағ микдори

ib – буюртмачилар тоифаси

- истеъмолчиларнинг социал туризм учун ажратган маблағлари;

$$IM = \sum M_{in}$$

Бу ерда:

M – маблағ микдори

in – истеъмолчилар тоифаси

- мавжуд моддий-техник база;

$$MMTB = \sum BO + \sum EO + \sum San$$

Бу ерда:

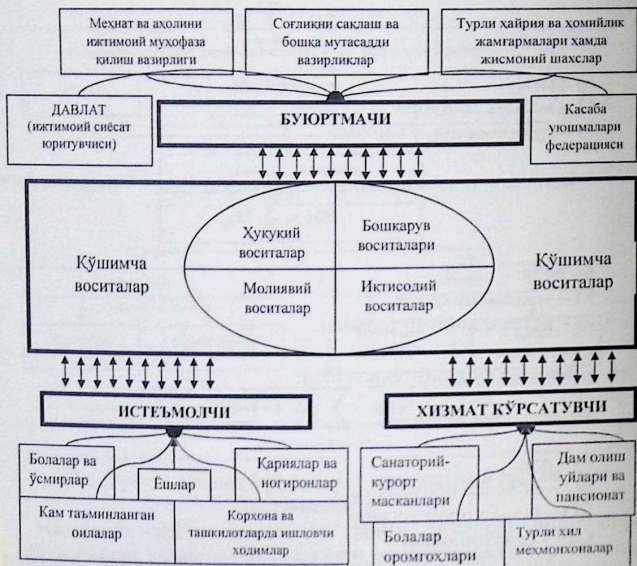
BO – болалар оромгохлари

EO – ёшлар оромгохлари

Сан - санаторийлар

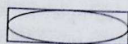
- социал туризм хизматлар истеъмолчиларнинг географик кўлами.

Ўзбекистонда социал туризм хизматларини реализация қилиш жараёнида буюртмачилар (давлат, Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, хайрия жамғармалари ва Қасаба уюшмалари федерацияси) истеъмолчилар (болалар, ёшлар, жисмоний имкониятлари чекланган инсонлар) ва хизмат кўрсатувчилар (болалар ва ёшлар оромгохлари, санаторий ва дам олиш уйлари) ўртасида турли ҳуқуқий (меъёрий ҳужжатлар), бошқарув (бошқарув идоралари), молиявий (турли имтиёз ва чегирмалар тизими), иқтисодий (турли таъминот тизимлари) ҳамда бошқа қўшимча воситалар орқали ўзаро боғлиқлигини таъминлаши аниқланди. Шу сабабли, мамлакатдаги социал туризм фаолиятининг ўзига хос томонларини инобатга олиб, Ўзбекистонда социал туризмнинг ташкилий-иқтисодий механизмини қуйидагича тасвирлашни лозим топдик (3.3.2.3.-расм):

3.3.2.3-расм. Ўзбекистонда социал туризмнинг ташкилий-иқтисодий механизми¹⁵⁴.

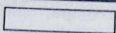
Бу ерда,

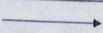
Субъектлар ўртасидаги воситалар

Субъектлар

Субъектларнинг таркибий қисмлари

Субъектларнинг таркибий қисмлари билан

алоқа йўналишлари

Ҳар бир туризм тури ўзига хос томонларга эга: бирида транспорт воситалари умуман қўлланилмаса (пиёда, альпинизм, тоғ ва спелеотуризм, экологик ёки спорт саёҳатлари), бошқасида барча хизматлар транспортда мужассамланади (кемаларда, автобусларда ва темир йўл транспортида ташкил этиладиган круиз саёҳатлари);

¹⁵⁴ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

баъзи туризм турларида оммавий бўлмаган транспорт турларидан фойдаланилади (слалом, дайвинг, сёрфинг, яхтинг, ҳайвонларда саёҳат ва шу кабилар); бирида фақат меҳмонхона хизматлари кўрсатилса, бошқасида махсус жойлашув воситаларининг хизматлари талаб этилади (санаторий, курорт, пансионат, дам олиш уйлари, болалар оромгоҳлари, хостеллар); бирида овқатланиш хизматлари умумий талабларга жавоб берса, бошқасида алоҳида овқатланиш тартиби ва овқатлар таркиби талаб этилади (болалар, жисмоний имконияти маълум даражада чекланган инсонлар, соғломлаштириш, даволаш, гурман, гастрономик туризм); бири қўшимча хизматларнинг тўлиқ мажмуасини талаб этса (ҳам маданий, ҳам кўнгилочар, ҳам рекреацион), бошқаси уларнинг бир қисмидан фойдаланиши мумкин (ёки маданий, ёки рекреацион, ёки кўнгилочар); бири пассив ҳаракатланишни талаб этса, бошқаси активликни талаб этади ва ҳоказо.

Туристнинг танлаган туризм туридан келиб чиқиб, турмаҳсулотга туристик хизматлар мажмуаси танланади. Социал туризм ҳам турмаҳсулотга киритиладиган хизматлар мажмуаси турлича бўлиши мумкин бўлган туризм турларидан иборат:

- социал туризмда қандай шаклда иштирок этиши, яъни чегирмали йўлланмаларни харид қилиш ёки имтиёзлар асосида бепул йўлланмаларга эга бўлиш орқали социал туризм истеъмолчисига айланиш муҳим аҳамият касб этади;

- социал туризм истеъмоли ҳам ички, ҳам халқаро миқёсда амалга оширилиши мумкин, яъни болаларни чет эл оромгоҳларига юбориш, ёшларнинг мамлакат бўйича саёҳатлари, хориждаги санаторийларга соғломлаштириш учун кетиши мумкин;

- социал туризм истеъмолчиларининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, унинг талаб ва эҳтиёжларини инобатга олиб, алоҳида туризм хизматларини таклиф қилиш мумкин;

- истеъмол қилиш қайси манбалардан молиялаштирилишига қараб ҳам хизматлар фарқ қилиши бепул йўлланмалар минимал даражадаги хизматларни назарда тутаетган бўлса, турли манбалардан молиялаштирилган туризмда молиялаштирувчи томонидан хизматлар ҳажми ва сифати танланиши мумкин;

- санаторийлар йил давомида фаолият кўрсатса, болалар оромгоҳлари фақат мавсум вақтида фаолият кўрсатиши туризмнинг муддатлилигига қараб турларини ажратиши мумкин;

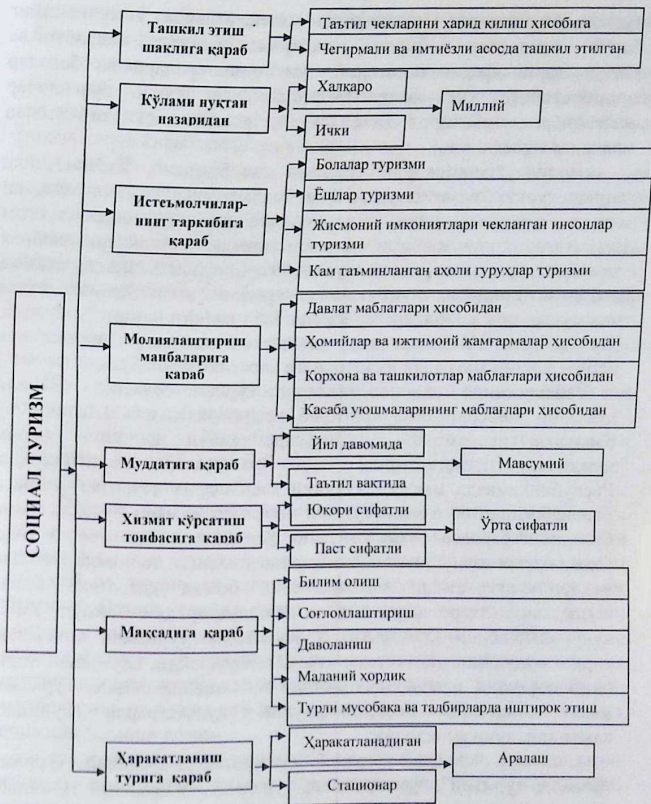
- социал туризм хизматларини истеъмол қилишда ёшлар серҳаракат турларини танлайди, болалар оромгоҳларида ва санаторийларда эса стационар тарзда ҳаракатланиш амалга оширилади.

Социал туризм хизматларини кўрсатишдаги ўзига хосликлар, истеъмолчилар ва уларнинг талаблари, молиялаштириш манбалари ва истеъмол қилиш муддатлари ва шароитларидан келиб чиқиб, социал туризм турларини қуйидагича таснифлаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз (3.3.2.4. – расм):

Юқориди келтирилган классификациядан кўриниб турибдики, 8 та умумий белги асосида социал туризмни бир неча турларга ажратиш мумкин. Туризм соҳаси бир неча тармоқлар мажмуаси эканлигидан келиб чиқиб, туташ тармоқларни ривожлантириш туризм соҳасининг ривожланишига олиб келиши мумкинлигини таъкидламоқчимиз. Шу билан бирга, социал туризм турлари бошқа туризм турлари билан чамбарчас боғлиқ ҳисобланади, чунки улар ўртасидаги фарқ молиялаштириш манбалари ва туристларнинг ўзида намоён бўлади. Шу сабабли социал туризм турларини ривожлантириш орқали туризмнинг бошқа турларини ривожлантириш имконияти туғилади. Социал туризмни ривожлантиришда эса унинг алоҳида турларини ривожлантиришга эътибор қаратиш зарур:

- ташкил этиш шаклига қараб: социал туризм Ўзбекистонда чегирмали ва имтиёзли асосда ташкил этилади. Европанинг бир неча мамлакатларининг тажрибасидан келиб чиқиб, таътил чеклари тизимини жорий этиш, уни бошқариш, назорат қилиш ва тартибга солиш учун махсус давлат органларини ташкил этиш социал туризмнинг барча турларини ривожлантиришга асос бўлади;

- истеъмолчилар таркибидан келиб чиқиб: Ўзбекистонда социал туризм хизматларининг истеъмолчилари 7-14 ёшли болалар, давлат корхоналари аъзолари ҳамда жисмоний имкониятлари маълум даражада чекланган инсонлардир. Аммо социал туризм хизматлари ривожланган мамлакатларда унинг истеъмолчилари таркибини ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган аҳоли қатламларининг барчаси киритилган. Яъни ўсмир-ёшларга, хусусий тадбиркорларга, нодавлат ташкилотлари ва корхоналарида фаолият кўрсатувчиларга ҳам социал туризмдан фойдаланиш имконини яратиш керак;

3.3.2.4. – расм¹⁵⁵. Социал туризм классификацияси.

- туризм мақсадларидан келиб чиқиб: Ўзбекистонда социал туризм хизматлари истеъмолчилари асосан даволаниш ва соғломлаштириш мақсадларида саёҳат қилишади. Аммо социал

¹⁵⁵ Муаллиф ишланмаси

туризм хизматлари ривожланган мамлакатларда у туризмнинг барча мақсадлари билан чамбарчас боғлиқ. Имтиёз ва чегирмаларни фақат санаторий, дам олиш уйлари ва болалар оромгоҳларига эмас, балки меҳмонхоналар, турли кўнгилочар масканларга, транспорт хизматлари кўрсатилганда ҳам қўллаш мақсадга мувофиқдир;

- молиялаштириш манбаларидан келиб чиқиб, Ўзбекистонда социал туризм хизматлари касаба уюшмалари, Соғлиқни сақлаш вазирлиги маблағлари эвазига молиялаштирилса, социал туризм хизматлари ривожланган мамлакатларда ҳомийлар, хайрия жамғармалари ва турли махсус жамғармалар маблағлари эвазига молиялаштирилади, шунингдек чегирма ва имтиёзларнинг катта мажмуаси ҳам молиялаштириш манбаси сифатида намоён бўлади. Шу сабабли Ўзбекистонда ҳомий ва хайрия ташкилотлари маблағларини мақсадли аудиторияга қаратиш керак бўлади.

Ўзбекистонда охириги йилларда туризм соҳасига тегишли ҳуқуқий- меъёрий база яратилиб келинмоқда, мамлакатнинг бу борадаги ислохотлари натижасида қабул қилинган айрим ҳужжатларга ўзгартириш ва тузатишлар киритилмоқда. Республикамизда мавжуд ҳуқуқий манбаларда «туризм» атамаси билан боғлиқ 160га яқин ҳужжатни топиш мумкин бўлади. Аммо буларнинг барчаси фақат конун ва фармойишлардан иборат эмас, балки Адлия вазирлиги томонидан тасдиқланган тармоққа тегишли меъёрий ҳужжатлар, мамлакатнинг бошқа давлатлар билан имзолаган халқаро шартнома ва келишувлар ҳам мавжуд. Ушбу ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш йўналишлари ва механизмини белгилайди. Шу билан бирга олиб борилган илмий тадқиқотлар натижасида социал туризмда амал қилаётган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда қуйидаги камчиликларни аниқладик:

- мавжуд меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда “социал туризм”, “болалар туризми”, “ўсмир-ёшлар туризми”, “жисмоний имкониятлари чекланган инсонлар туризми” атамалари умуман қўлланилмаган;

- БМТ томонидан дам олиш уйлари ва соғломлаштириш марказлари (санаторийлар), болалар оромгоҳлари ва ёшлар ётоқхоналари (хостеллар) туристик соҳанинг бевосита иштирокчиси этиб белгиланган, туристик маҳсулотлар рўйхатига

киритилган, аммо мамлакатимизда бу хизматлар ижтимоий сиёсат доирасида фаолият кўрсатмоқда;

- социал туризм хизматлари истеъмолчиларининг ҳуқуқларини белгилаб берувчи меъёрий ҳужжатлар фақат маълум вазирликлар ва тармоқлар миқёсида қабул қилинган бўлиб, давлат миқёсида ягона қонун сифатида шакллланмаган;

- социал туризмда хизмат кўрсатувчи корхона ва ташкилотларнинг туристик жойлашув воситалари стандартига киритилмаганлиги, шу билан бирга уларнинг алоҳида стандартларининг ҳам мавжуд эмаслиги, санаторий ва дам олиш уйларида, болалар оромгоҳларида кўрсатиладиган хизматлар мажмуаси сифатига қўйилган талабларни акс эттирувчи умумий стандартлар мавжуд эмас (умумий овқатлантиришни ташкил этиш, соғломлаштириш хизматларини ташкил этиш стандартлари мавжуд) ва шу қабиляр.

Шу қаби камчиликларни инобатга олиб, қуйидагиларни таклиф қилишни лозим деб топдик:

- Ўзбекистон Республикасининг “Туризм тўғрисида”ги Қонунига “социал туризм” ҳамда “социал туризм хизматлари” атамаларини киритиш;

- Ўзбекистон Республикасининг “Социал туризм тўғрисида”ги қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш. Ушбу қонун орқали социал туризм хизматларини кўрсатишда иштирок этадиган ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб бериш, социал туризм турларини кенг ёритиб бериш, социал туризм хизматларини кўрсатувчи корхона ва ташкилотларни лицензиялаш, стандартлаштириш ва сертификатлаштириш тартибларини белгилаш, молиялаштириш манбаларини ва иқтисодий асосларини белгилаш қаби масалалар ўз ечимини топиши лозим;

- санаторийлар, дам олиш уйлари, болалар ёзги оромгоҳларининг стандартларини ва сертификатлаштириш тартибини ишлаб чиқиш.

Туристик хизматларни кўрсатишда иштирок этувчи объектлар ва субъектлар умумий туристик соҳани ташкил этади, яъни туристик фирмалар (туроператор ва турагентликлар), меҳмонхоналар, туристларга хизмат кўрсатувчи овқатланиш ва кўнгилочар шохобчаларининг барчаси туризм соҳасининг битта тизим эканлигини ифодалайди. Аммо ҳозирги кунда социал туризм

хизматларини кўрсатувчи субъектлар ва объектлар битта тизимда мужассамланмаган, чунки унинг маълум бир қисми ижтимоий ҳимоя тизимига, бошқа қисми эса соғлиқни сақлаш тизимига ва фақат кичик қисми туризм соҳасига алоқадордир. Бир тизимга бирлашмаганлиги қуйидаги муаммоларни келтириб чиқаради:

- ҳар бир алоҳида фаолият кўрсатувчи бўғинларга хос меъёрий-ҳуқуқий асослар бошқа бўғинларга тегишли эмасдир;

- ҳар бир бўғин алоҳида молиялаштириш манбаларига эга бўлиб, етарли даражадаги истеъмолчиларнинг барча эҳтиёжларини қондирмайди;

- бир оила вакиллари социал туризм хизматларидан фойдаланиш истагини билдирса, оиланинг ҳар бир аъзоси алоҳида бўғинларга мурожаат қилиши керак бўлади.

3.3.3. Ўзбекистонда социал туризм хизматларини ривожлантиришда тизимли ёндашув

Туризм соҳасида тизимлилик ёндашувининг қўлланилиши бу таъмоилларни тўлиқ бажарган ҳолда яхлит бир тизимни яратишни англатади: унинг барча элементлари бир вақтда бир бутунлиқни ифода этиб, иқтисодиётнинг бир бўғини сифатида фаолият кўрсатиши лозим бўлади; тизимнинг бир неча поғоналарда ташкил этилиши кўзда тутилади, яъни бошқарувчи ва бошқариладиган поғоналари мавжуд бўлади; туристик хизматларни кўрсатувчи барча субъектлар турмахсулотни яратиш ва реализация қилиш жараёнида ўзаро узвий алоқадорликда бўладилар. Турмахсулот яратувчилар, яъни туроператорлар, ўз махсулотини яратиш давомида турли хил туристик хизмат кўрсатувчи корхона ва ташкилотлар, яъни меҳмонхоналар, ресторанлар, транспорт корхоналари ҳамда қўшимча хизматларни кўрсатувчи корхона ва ташкилотлар, яъни музейлар, кўرғазмалар, театр қабилад билан бевосита алоқада бўлиб, уларнинг хизматларини битта махсулотга жамлаш фаолияти билан шуғулланадилар. Шу билан бирга, истеъмолчилар турмахсулот яратувчи ва сотувчилар билан турмахсулотни харид қилганда, туристик ва қўшимча хизмат кўрсатувчилар билан турмахсулотни истеъмол қилганда бевосита алоқада бўлишади. Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасида бошқарув ва назоратни, уни ривожлантириш йўллариини ишлаб чиқиш ва амалга оширишни “Туризмни ривожлантириш қўмитаси

амалга оширади. Ушбу тизимни куйидаги чизмада акс эттирдик (3.3.3.1-расм):

3.3.3.1-расм Ўзбекистонда туризм соҳасида тизимли ёндашув¹⁵⁶.

Ушбу чизмадан кўриниб турганидек, Ўзбекистонда туризм соҳаси бир тизим сифатида яққол намоён бўлиб, унинг элементлари бир-бири билан бевосита боғлиқдир. Турмахсулот яратувчилари истеъмолчилар учун фаолият кўрсатиб, асосий ва қўшимча туристик хизматларни таклиф қилувчиларни бирлаштиради. Асосий ва қўшимча туристик хизматларни кўрсатувчилар туроператорлар орқали ёки бевосита истеъмолчилар билан алоқадор бўлади. Ушбу тизимнинг муҳим афзалликларидан бири шундаки, унинг элементларидан бирининг фаолият кўрсатишида содир бўладиган ўзгаришлар бошқаларига ҳам таъсир кўрсатади. Масалан, транспорт тизимидаги ўзгаришлар, камчиликлар ёки молиявий инқирозлар туристик саёҳатларнинг кескин камайишига олиб келиши, туроператорлар ишини йўққа чиқариши, меҳмонхоналарнинг тўлиқ қувват билан ишламасликларига сабаб бўлиши мумкин. Ёки аксинча, қўшимча хизматлар ҳисобланадиган фестиваль, турли тантаналар, кўргазмалар каби маданий тадбирлар туристлар оқимини ошириб, асосий туристик хизматлар истеъмолини кўпайтиради.

¹⁵⁶ Муаллиф ишланмаси

Аммо социал туризм хизматларини кўрсатиш жараёни битта тизим сифатида акс эттирилмаган. Бир томондан, социал туризм туризм соҳасининг бир бўғини сифатида тизимлилик ёндашувининг яхлитлик тамойилини бажарса-да, уни бир вақтда бир бутун сифатида намоён бўлиши қийин. Шунингдек, бошқарув давлатнинг бир неча бўғинлари томонидан амалга оширилиши ва қўл остидагиларнинг бир-бирига алоқада эмаслиги тизимлилик ёндашувининг мавжуд эмаслигини ифодалайди. Ўзбекистонда социал туризм туристик фаолият сифатида қабул қилинмайди, балки у ижтимоий ҳимоя ва соғлиқни сақлаш фаолиятларининг бир бўғини сифатида фаолият кўрсатиб, яхлит бир тизимни ташкил этмайди. Бу фаолиятни қуйидаги чизмада акс эттириш мумкин (3.3.3.2.-расм):

3.3.3.2.-расм¹⁵⁷ Ўзбекистонда социал туризм хизматларини тақдим этиш механизми.

Ушбу чизмадан кўриниб турганидек, Ўзбекистонда Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тизимидаги 6 та санаторий ва 2 та дам олиш уйларига йўлланмаларни маҳаллий ижтимоий ҳимоя бўлинмалари томонидан, Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва тегишли вазирликлар тизимидаги санаторий ва дам олиш уйларига йўлланмаларни касаба уюшмалари томонидан

¹⁵⁷ Муаллиф ишланмаси.

таксимланади. Кўриниб турганидек, ижтимоий муҳофаза тизимининг санаторийлардаги ўзгаришларга, касаба уюшмалари томонидан бериладиган йўлланмаларга таъсир қилмайди. Бу эса уларнинг бир тизим сифатида фаолият кўрсатмаётганлигининг ифодасидир.

Социал туризм хизматлар бозорини ривожлантириш орқали маҳаллий туризм хизматлари бозорини ривожлантириш, мамлакатда мавжуд туризм индустриясини такомиллаштириш, кўрсатиладиган хизматлар сифатини халқаро даражага кўтариш, маҳаллий аҳолида дам олиш ва саёҳат қилиш кўникмасини сингдириш мумкин. Яъни маҳаллий аҳолининг имтиёзли ва чегирмали йўлланмалар орқали мамлакатда мавжуд туристик-рекреацион хизматлар билан уларни истеъмол қилиш шартлари ва имкониятлари билан танишиши ҳамда кейинчалик мустақил тарзда туристик саёҳатни ташкил этиши ёки атрофдаги инсонларга реклама-тарғибот ишларини амалга ошириши мумкин. Аммо социал туризмни туристик фаолият сифатида қарамасдан, туризм соҳаси билан битта яхлит тизимни ташкил этмасдан ривожлантириб бўлмайди.

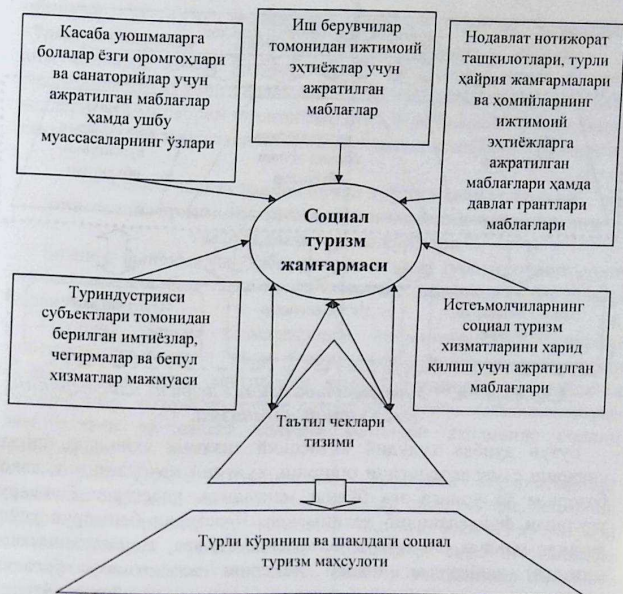
Социал туризмни яхлит бир тизим сифатида фаолият кўрсатиши ва ривожланиши учун социал туризмда фаолият кўрсатаётган субъектларни бирлаштирувчи Туризмни ривожлантириш қўмитаси қошида “Социал туризм бўлими”ни ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Ушбу бўлим болалар ёзги оромгоҳлари, санаторийлар ва дам олиш уйлари лицензиялаш ва улар кўрсатаётган хизматларни сертификатлаш, йўлланмалар тақсимотини назорат қилиш, халқаро даражада реклама-тарғибот ишларини амалга ошириш билан шугулланади (3.3.3.2.-расм).

3.3.3.2.-расм¹⁵⁸ Ўзбекистонда социал туризм хизматларини тақдим этишда тизимлилик ёндашуви лойиҳаси.

Юкоридаги чизмадан кўриниб турганидек, социал туризм фаолияти яхлит тизим сифатида намоён бўлиши учун унинг ҳамма элементлари битта ташкилий бўғин билан бирлаштирилиши керак. Шунингдек, ушбу тизимнинг самарали ишлашини таъминлаш учун социал туризм мақсадларига ажратилган турли бўғинлардаги молиявий маблағлар махсус жамғармага бирлаштирилиши ва мақсадли фойдаланишга сарфланиши керак. Бу ўз навбатида, кўрсатиладиган хизматлар сифатини оширишга кўмаклашади. Ушбу маблағларга ижтимоий сугурта ажратмаларидан касаба уюшмаларига ажратилган қисми, корхона ва ташкилотлар томонидан ишчи ва ходимларнинг турли ҳажмдаги саёҳатларига ажратилган маблағлар, турли хайрия жамғармалари ва ҳомийлик маблағлари, истеъмолчиларнинг социал туризм маҳсулотини харид қилишга ажратилган маблағлари киритилиши мумкин (3.3.3.3-чизма).

¹⁵⁸ Муаллиф ишланмаси

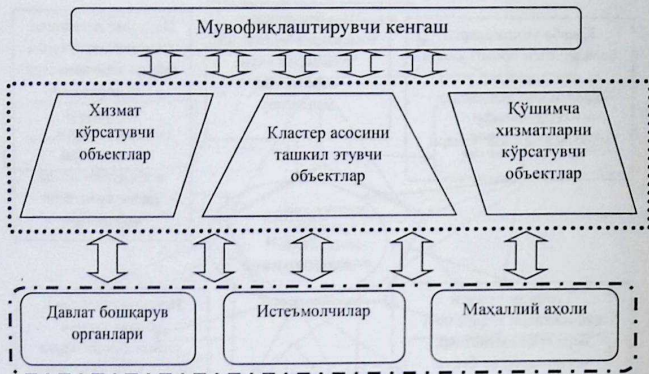

3.3.3.3-чизма.¹⁵⁹ Ўзбекистонда социал туризмни молиялаштириш тизимининг лойиҳаси.

Социал туризмни молиялаштиришда тизимлилик ёндашувининг яна бир хусусияти таътил чеклари тизимидадир. Бу тизим ҳозирги кунда Франция ва Швейцарияда жуда яхши тажрибага эгадир ҳамда Ўзбекистонда жорий этилиши мақсадга мувофиқдир.

Бугунги кунда социал туризм хизматларини кўрсатувчи корхона ва ташкилотлар бир-бири билан боғланмаган бўғинлардан иборат мажмуани ташкил қилиб, унинг назорати ва бошқаруви яхлит тизимнинг ҳамда норматив асосларининг умумийлик тамойилига хос эмаслиги билан ажралиб туради.

¹⁵⁹ Муаллиф ишланмаси

3.3.3.4.-расм.¹⁶⁰ Ўзбекистонда социал туризм кластерининг амал қилиш механизми.

Бутун дунёда ҳудудий иқтисодий тизимни яхшилаш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, ҳудудий маҳсулотнинг жаҳон бозорида ўз ўрнига эга бўлиш мақсадида, кластерли бошқарув усулидан фойдаланилиб келинмоқда. Кластерли бошқарув усули деганда маълум бир ҳудуд чегарасида (туман, вилоят, мамлакат, минтақа) жойлашган ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналарининг умумий мақсадда (реклама-тарғибот фаолияти, маҳсулотларнинг брендинг стратегиясини амалга ошириш, умумий харидорга оптимал даражада хизмат кўрсатиш каби) бирлашуви тушунилади. Социал туризм хизматларини кўрсатувчи ташкилотларнинг (болалар оромгоҳларининг, ёшлар хостелларининг, санаторий ва дам олиш уйлариининг) битта умумий бренд остида бирлашиши ҳудудда туристик хизматлар сифатининг ошиши ва истеъмол даражасининг ортишига олиб келади. Битта корхонанинг реклама-тарғибот фаолиятидан кўра, ҳудудни реклама-тарғибот қилиш фаолияти самарадорлиги 10 баробар ортик. 3.3.3.4.-расмда Ўзбекистонда социал туризм кластерини ташкил этиш ва амал қилиш механизми тасвирланган бўлиб, асосий координация қилиш фаолиятини Мувофиклаштирувчи кенгаш амалга оширади. Мувофиклаштирувчи кенгаш хизмат кўрсатувчи корхоналар, тарихий

¹⁶⁰ Муаллиф ишланмаси

обидалар, туристик манзиллар, қўшимча туристик хизматларни кўрсатувчиларнинг манфаатларини, халқаро кўргазма ва анжуманларда ҳимоя қилиш, умумий маҳсулотни жаҳон бозорида реализация қилинишига ёрдамлашиш вазифаларини бажаради. Таътил чеклари тизими жорий этилган тақдирда мувофиқлаштирувчи кенгаш таътил чеклари эмиссияси билан шуғулланиш вазифасини бажаради.

3.3.4. Ўзбекистонда социал туризм хизматларини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмининг такомиллаштириш йўллари

Бизнинг фикримизча, Ўзбекистонда социал туризм хизматларини ривожлантириш бир неча тамойиллар асосида амалга оширилиши керак, жумладан:

- социал туризм хизматларидан фойдаланувчилар сонининг ошишини таъминлаш, яъни болалар оромгоҳларида дам олувчи болалар, дам олиш вақтларини қандай ўтказишни билмайдиган ўсмир-ёшлар, чегирмали асосда хизмат кўрсатувчи меҳмонхоналарда дам олувчи ва саёҳат қилувчи маҳаллий аҳолининг сонини кўпайтириш;

- социал туризм хизматларини кўрсатувчи корхоналарнинг хизматлар сифатини ошириш, яъни болалар оромгоҳлари, дам олиш уйлари, санаторийлар ва маҳаллий аҳолига хизмат кўрсатувчи меҳмонхоналарда кўрсатиладиган хизматлар сифатини халқаро стандартларга етказиш мақсадида, миллий стандартлар тизимини ишлаб чиқиш;

- молиялаштириш манбаларини рационал тарзда тақсимлаш, яъни қасаба уюшмаларига, ижтимоий таъминот бўлимларига аҳолини соғломлаштиришга ажратилган маблағларни, турли ижтимоий ва хайрия жамғармалари маблағларини, корхона ва ташкилотларнинг ҳомийлик мақсадида ажратган маблағларини, шу билан биргаликда чет эл инвестицияларини ягона жамғармага жалб қилиш ва ундан оқилона фойдаланишни ташкил этиш;

- социал туризм фаолиятида статистик ҳисобларни амалга оширишни таъминлаш, яъни социал туризм истеъмолчиларининг, уларга хизмат кўрсатувчиларнинг турли кўрсаткичлар асосида статистик ҳисоботларини қамаган ҳолда, Давлат статистика қўмитаси томонидан чоп этиладиган йиллик тўпламларда акс эттирилишини таъминлаш;

- социал туризм хизматлари кўламини ошириш, яъни социал туризм хизматлари нафақат ички, балки халқаро миқёсда ташкил этилишини таъминлаш;

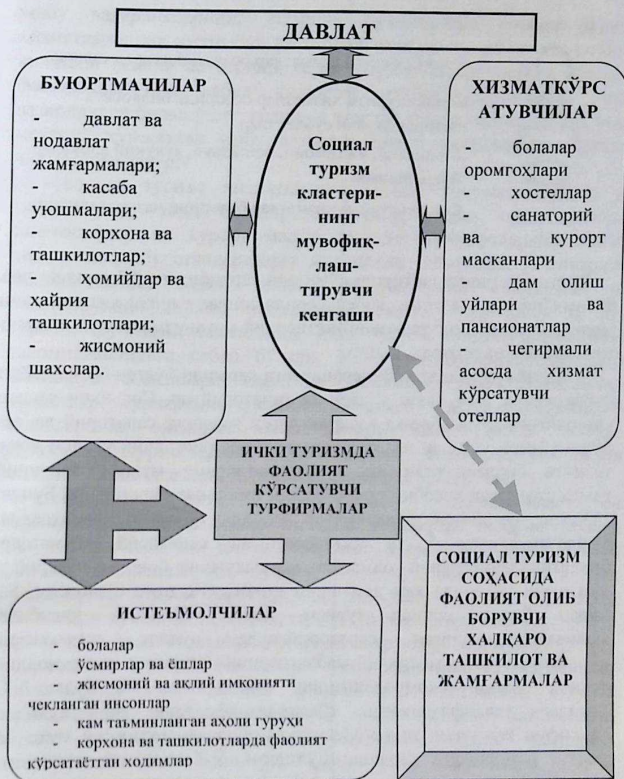
- социал туризм хизматларидан хабардорлик кўламини ошириш, яъни маҳаллий аҳоли ўртасида реклама-тарғибот ишларини амалга ошириш, мамлакатда мавжуд социал туризм объектлари, таклиф этиладган хизматлар, истеъмолчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ва шу кабилар ҳақида маълумотларни кенг оммага етказиш;

- социал туризмда хизмат кўрсатувчи объектларни малакали кадрлар билан таъминлаш, яъни ўрта-махсус, касб-хунар коллежлари ва олий таълим муассасаларида “социал туризм хизматлари мутахассиси” мутахассислиги бўйича кадрларни тайёрлаш ва ҳозирги кунда бу соҳада иш олиб бораётган кадрлар малакасини ошириш.

Иктисодиётнинг айрим тармоқлари каби социал туризмда ҳам аниқ йўналтирилган комплекс дастурларни тузиш мақсадга мувофиқ. Ушбу комплекс дастурлар маълум муддатларга мўлжалланган бўлиб, болалар, ўсмир-ёшлар, жисмоний имкониятлари чекланган инсонларнинг, кам таъминланган ва ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳолининг туристик саёхатларни ташкил этиш ва ривожлантиришга қаратилади ҳамда мутасадди ташкилотлар томонидан белгиланган вазифаларни аниқ бажарилишини таъминлайди. Комплекс дастурларнинг социал туризм турлари бўйича алоҳида-алоҳида тузилиши, ушбу соҳаларнинг самарали ривожланишига, моддий-техник базасининг такомиллашишига, кенг омманинг ушбу фаолиятга жалб қилинишига тўртки бўлади. Шу билан бирга, ушбу комплекс дастурларни ҳудудларнинг ижтимоий ва иктисодий шароитларидан келиб чиқиб тузиш уларнинг самарали бажарилишини таъминлайди.

Юқорида эътироф этилган тамойилларни амалга ошириш учун мамлакатда Туризмни ривожлантириш қўмитаси таркибида “Социал туризм бўлимини” жорий қилиш. Ушбу бўлимнинг функционал вазифаларига социал туризм объектларини назорат қилиш ва бошқариш, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш лозим, хизмат кўрсатувчилар ва буюртмачилар ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамлаш ва бойитиш, социал туризм мақсадларига ажратилган маблағлардан оқилона фойдаланишни ташкил этиш, социал туризм фаолияти билан шуғулланувчи халқаро ташкилотлар билан алоқаларни ўрнатишни киритиш мақсадга мувофиқ.

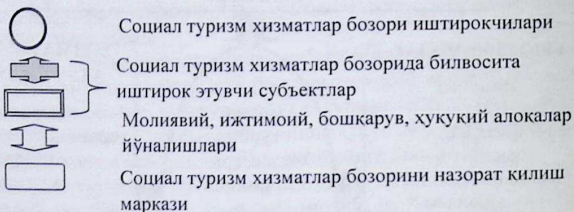
Юқорида эътироф этилганларни қуйидаги чизма орқали ифодалаш мумкин (3.3.4.1.-расм):

3.3.4.1. – расм. Ўзбекистон Республикасида социал туризм хизматларини ривожлантиришнинг такомиллиштирилган ташкилий-иқтисодий механизми¹⁶¹.

¹⁶¹ Муаллиф ишланмаси.

Бу ерда:

Туризмни ривожлантириш қўмитаси таркибидаги “Социал туризм бўлими”ни ташкил этиш, Ўзбекистонда социал туризм хизматларини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизминини такомиллаштиришга имкон яратади, яъни:

- Касаба уюшмалари федерациясига қарашли бўлган болалар ёзги оромгоҳлари, дам олиш уйлари ва санаторийлар, Соғлиқни сақлаш вазирлигига ҳамда бошқа вазирликларга қарашли санаторий ва дам олиш уйлари устидан назоратни амалга ошириш, яъни уларни ягона тизимга бирлаштирган ҳолда фаолиятларини мувофиқлаштириш ҳамда статистик ҳисобини олиб бориш имконияти яратилади. Бундан ташқари, чегирмали йўлланмалар асосида туристик хизматлардан фойдаланувчилар 5 та ихтисослашган санаторий хизматлари билангина чегараланиб қолмасдан, мамлакатнинг бошқа санаторий ва дам олиш уйларида ҳам дам олиш имкониятига эга бўлишади. Шу билан бирга, социал туризм давлат бюджети ҳисобидан молиялаштириладиган санаторийларда пуллик хизматларни кўпайтириш ва ўз молиявий маблағларини ошириш эвазига моддий-техник базани такомиллаштириш имкониятига эга бўлади. Бу борадаги таклифларимизни тўлиқроқ ифодалаш учун қуйидаги таърифни келтириш жоиз: Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигига қарашли бўлмаган, Ўзбекистонда жойлашган санаторийларга ҳам имтиёзли ёки чегирмали асосда мижозларни қабул қилиш эвазига, мавсумдан ташқари вақтда тўлови қафолатланган, минимал харажатларни талаб этадиган, хизматлар сифатига катта эътироз билдирмайдиган мижозларга эга бўлиш ҳамда давлатнинг ижтимоий сиёсатини кучайтиришга имконият яратилади;
- социал туризм бўлини маси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш ҳамда Соғлиқни сақлаш вазирликлари билан ҳамкорликда ва қелишув асосида фаолият олиб бориши керак, яъни

ушбу вазирликларнинг тегишли бўлинмалари социал туризм хизматларининг ижтимоий ва тиббий талабларга мослигини назорат қилишни таъминлаб бериши керак. Шу билан биргаликда, бўлинма фаолиятига оид қабул қилинган меъёрий ҳужжатлар ушбу вазирликлар билан ўзаро қелишув асосида тасдиқланиши керак, яъни меъёрий ҳужжатлар ушбу вазирликларнинг талабларидан чеккага чиқмаслиги зарур;

- социал туризм хизматларини таклиф қилувчи корхона ва ташкилотлар, яъни болалар оромгоҳлари, дам олиш уйлари, санаторийлар ва курорт масканларининг стандартларини ишлаб чиқиш ва ушбу стандартларга мослигини таъминлаш (янгиларини ташкил этиш, олдин ташкил этилганларини таъмирлаш ва реконструкция қилиш) ишларининг амалга оширилиши социал туризм, шу билан биргаликда, ички туризм инфратузилмасининг такомиллашишига сабаб бўлади. Ушбу масканларнинг туристик жойлашув воситалари сифатида қаралиши, улар кўрсатаётган хизматлар турларининг ошишига ҳамда уларга қўйиладиган талабларнинг ортишига олиб келади, яъни уларни халқаро даражадаги туристларни қабул қилишга мослаштириш орқали моддий-техник базасини такомиллаштиришга эришилади;

- социал туризм хизматларини лицензиялаш ва сертификатлаштириш ишларини амалга ошириш, уларни таклиф қилувчи корхона ва ташкилотларнинг туристик фирмалар каби фаолият юритишларига, улар каби ҳуқуқий асосларга эга бўлишларига имкон яратади. Демак ушбу хизмат кўрсатиш объектлари кўрсатилган хизматлари учун жавобгарликка тортилиши ва натижада фаолият қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиши мумкин;

- социал туризм фаолиятини молиялаштиришга қаратилган маблағларни, яъни касаба уюшмаларга ижтимоий суғурта маблағларидан соғломлаштиришга ажратиладиган маблағлари, Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тасарруфидаги санаторийларга ажратадиган маблағлари, турли ижтимоий ва ҳайрия жамғармаларининг социал туризм мақсадларига ажратадиган маблағлари, шу билан бирга, қўшимча даромад манбалари (таътил чеклари эмиссияси) ягона жамғармага жалб қилиш уларни рационал тақсимлашга имконият яратади;

- социал туризм хизматлари истеъмолчиларининг улушини ошириш ҳамда молиявий таъминот муаммосини енгиллаштириш мақсадида “таътил чеклари” тизимини жорий қилиш, уларнинг эмиссияси ва реализациясини амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Бу

ерда, маълум бир доимий молиявий даромадга эга бўлган фукаролар, хар ойда даромадининг маълум бир қисмини корхона ёки ташкилот раҳбариятининг ташкил этган таътил чеклари жамғармасига ажратиши орқали, жамғарган маблағлари эвазига туристик саёҳатларда иштирок этишлари, корхона ва ташкилот раҳбарлари томонидан социал туризм бўлинимасидан таътил чекларини чегирмали асосда харид қилишлари назарда тутилган. Буюртмачилар таътил чекларини улгуржи харид қилганликлари сабабли, маълум бир имтиёзларга, хизмат кўрсатувчилар эса тўлов қафолати мавжуд мижозларга эга бўлишади. Шуниси эътиборга молик-ки, таътил чекларидан фойдаланувчи истеъмолчилар хар йили арзон йўлланмаларга эга бўлишни ёки маълум бир вақт оралигида кимматрок йўлланмаларга эга бўлишни танлаш имкониятларига эга;

- социал туризмни нафақат мамлакат доирасида, балки халқаро даражада ривожлантириш учун социал туризм соҳасида фаолият олиб боровчи халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликда фаолият юритиш, халқаро социал туризм тажрибасида қўлланилаётган таътил чеклари, ISIC, ITIC ва GO-25 карточкалари халқаро тизимида қўшилиш имконияти яратилади. Натижада халқаро даражада ёшлар алмашинуви жадаллашув содир бўлиб, халқаро туризмни ривожлантиришга туртки бўлади;

- социал туризм хизматлари ҳақидаги маълумотларни кенг оммага етказиш мақсадида реклама-тарғибот ишларини амалга ошириш, яъни ассоциация социал туризм хизматларини кўрсатувчи корхона ва ташкилотлар ҳамда улар таклиф қилаётган хизматлар, белгиланган имтиёз ва чегирмалар ҳақидаги буклетлар, плакатлар, оммавий ахборот воситаларидаги мақолалар ва бошқа тарғибот воситаларини мамлакат аҳолисига етказиш;

- социал туризм хизматларини кўрсатувчи кадрларни тайёрлаш, яъни туризм соҳасига кадр тайёрлайдиган касб-хунар коллежлари ҳамда олий ўқув юртларида “социал туризмни ташкил этиш бўйича мутахассис”, “болалар туризмни ташкил этиш бўйича мутахассис”, “жисмоний имкониятлари чекланган инсонлар туризмни ташкил этиш бўйича мутахассис” мутахассисликлари бўйича кадрларни тайёрлаш, шу билан биргаликда ҳозирги кунда болалар оромгоҳларида, санаторий ва дам олиш уйларида хизмат кўрсатувчи ходимларни, таянч маълумотидан катъи назар бу соҳа бўйича малакаларини оширишлари ва қайта тайёрлов курсларидан ўтишларини ташкил этиш керак;

- социал туризм хизматлари истеъмолчиларининг йўлланмаларни олиш тартиби ва имтиёзлари ҳақидаги маълумотларидан кўпинча беҳабар қолишларини инobatга олган ҳолда социал туризм бўлинмасининг ички туризм билан шуғулланаётган туристик фирмалар билан ҳамкорлигини ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Ушбу алоқа орқали бўлинма томонидан тарқатиладиган социал тур йўлланмаларининг (энг минимал харажатлардан иборат турпакет) эркин савдоси ташкил этилиши, таътил чекларининг реализацияси ҳамда ички туризм оқимининг ошишини таъминлашга хизмат қилади.

Умумий хулоса қилиб айтганда, туризмни ривожлантириш кўмитаси таркибида “социал туризм бўлинмаси”ни ташкил қилиш орқали ушбу соҳада фаолият юритаётган корхона ва ташкилотларнинг моддий-техник базасини такомиллаштириш, маблағларнинг рационал тақсимланишини таъминлаш, социал турларнинг янги реализация каналларини топиш, ички турфирмалар билан алоқа ўрнатиш, халқаро тажрибаларни ўрганган ҳолда таътил чеклари, ISIC, ITIC ва GO-25 карточкалар тизимини жорий қилиш имконияти пайдо бўлишини таъминлаш мумкин.

3.4. Таълим туризмни ривожлантириш концепцияси

Мамлакатимизда туризмни ривожлантиришнинг турли шакллари, воситалари ва омиллари борки, жамланган салоҳиятдан оқилона фойдаланиш яқин ва узоқ келажакда ушбу соҳанинг миллий иқтисодий-таълим мақсади янада кўтаришга хизмат қилади.

Булар сирасига таълим туризмни киритиш мумкин.

Таълим туризми – нисбатан янги йўналиш бўлиб ҳисобланади. Беш йил олдин туристик маҳсулотнинг бундай турини айрим олимларгина тан олган бўлса, сўнгги йилларда инсонларнинг талаб ва истакларини ортиши туфайли, масалан, таълим турини амалга оширишга тайёр бўлган ёшларнинг умумий сони 40 %га ўсганлиги сабабли уни ривожлантириш долзарб соҳа деб тан олинди.

Мамлакатимизда туризм узлуксиз ривожланаётган иқтисодий-таълим тизимини ривожлантириш даражаси бўйича дунёда иккинчи ўринни, 141 мамлакат орасида инсон капиталини ривожлантириш даражаси бўйича 35-ўринни эгаллайди. Бу эса Президентимиз раҳнамолигида олиб борилаётган изчил ислохотларнинг, таълим-тарбияга қаратилаётган юксак эътиборнинг амалдаги ифодасидир.

И.А.Каримовнинг 2012 йил 10 декабрда қабул қилинган “Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-

тадбирлари тўғрисида”ги қарори бугунги замон талаби эканлиги билан ҳам ўта аҳамиятлидир. Шунини айтиш жоизки, бугунги кунда бутун дунёда чет тилларни мукамал биладиган мутахассисларга эҳтиёж ортиб бормоқда.

Айнан хорижда чет тилидан чуқурроқ билим олишга ҳамда малакавий билим даражасини оширишга интилувчи фуқаролар, шаҳар зиёлилари таълим туризмни ривожлантиришга ўз ҳиссаларини қўшмоқдалар.

Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, таълим туризми хизмат кўрсатиш соҳасининг таркибий қисмларидан бири бўлиб, ҳозирги кунда ривожланиб боровчи муҳим тармоқлардан ҳисобланади. Демак, унинг ривожланиши иқтисодиётнинг барча соҳаларининг ривожига туртки бўлади.

Таълим туризми хизматлари фаолияти мураккаб ва кўп қиррали жараён бўлиб, ҳозирги кунда ушбу хизмат тури тез ривожланиб бормоқда. Аммо ушбу туризмнинг тури мамлакатимиз олимлари томонидан етарли даражада ўрганилмаган. “Туризм тўғрисида”ги қонунда¹⁶² ҳам ушбу атамага ҳеч қандай эътибор берилмаган.

Мамлакатимизда таълим туризми ривожланаётган бўлишига қарамасдан, унинг илмий-назарий жиҳатлари етарли даражада ёритилган эмас.

Ўзбекистон Республикасининг “Туризм тўғрисида”ги қонунда туризм тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: туризм — жисмоний шахснинг доимий истикомат жойидан соғломлаштириш, маърифий, касбий-амалий ёки бошқа мақсадларда борилган жойда (мамлакатда) ҳақ тўланадиган фаолият билан шуғулланмаган ҳолда узоғи билан бир йил муддатга жўнаб кетиши (саёҳат қилиши) тушунилади.

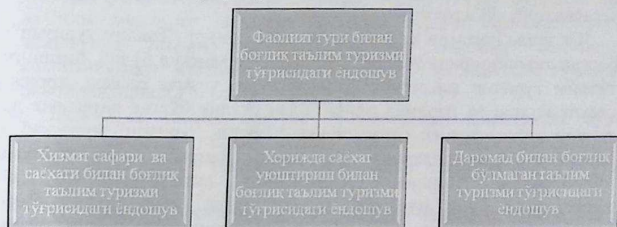
Биз таҳлил этган бир қатор илмий ишларда ушбу таълим туризми тушунчасига нисбатан таҳлиллар мавжуд бўлса-да, аммо таълим туризми иқтисодий категориялар тизимида хос бўлган аниқ тушунчаларни келтиришдан анча йироқдир.

Таълим туризми тушунчасига берилган таърифлар ва ёндашувларни тадқиқотимиз жараёнида алоҳида гуруҳларга ажратдик (3.4.1.-расм).

Биринчи гуруҳга И.В.Зорин ва В.А.Квартальновларнинг ёндашувларини мисол келтиришимиз мумкин. Улар таълим туризми деганда “таълим олиш мақсадида экскурсиялар уюштириш, туристик

¹⁶² “Туризм тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1999 йил 20 август.

саёҳатларга иштирок этиш, ўрганиш ва қизиқувчанликка ҳос эҳтиёжларини қондириш, билим олиш билан боғлиқ бўлган фаолият” тушунилади, деб таъриф беришган.

3.4.1.-расм. Таълим туризми тушунчасига берилган ёндашувларнинг гуруҳланиши.

Иккинчи гуруҳга В.П.Соломин ва В.Л.Погодина томонидан берилган таъриф таллуқли бўлиб, уларга кўра “Таълим туризми – таълим муассасаларини муайян ўқув дастурларини амалга ошириш давомида билим орттириш учун хизмат қиладиган саёҳатдир”, деб аталади.

Учинчи гуруҳга В.Ю.Воскресенскийнинг таърифини киритдик. Ушбу ёндашувда “Таълим туризми – бу таълим олиш мақсадида хорижда саёҳат қилиши тушунилади”¹⁶³, деб изоҳ берилган. Одатда бу ерда тилни билиш даражасини такомиллаштириш, бизнес-таълимни олиш, мутахассис фанларни ўрганиш мақсадидаги ривожланган мамлакатларга саёҳатлар тушунилади, деб таъкидлаган. Юқорида келтирилган барча таърифларда таълим туризмининг моҳияти қисқача тушунтирилган бўлса-да, ушбу саёҳат иштирокчиларининг саёҳат муддати ва молиявий фаолияти ҳақида аниқ муносабат билдирмаган.

Нихоят тўртинчи ёндашув муаллифи Э.А.Лунин ҳисобланади.

Таълим туризмига берилган таърифлардан Э.А.Лунининг ёндашувига алоҳида эътибор қаратмоқ лозим. Унинг фикрича, “Таълим туризми – бу таълим олиш (умумий, махсус, қўшимча), курслар, стажировкалар шаклидаги малака ошириш мақсадида 24 соатдан 6 ойгача даврда вақтинчалик яшаш жойида (мамлакатида)ги манбалардан даромад олиш билан боғлиқ бўлган фаолият билан

¹⁶³ В.Ю.Воскресенский. Международный туризм. –М. ЮНИТИ-ДАНА, 2006 - стр. 10

шуғулланмасдан амалга ошириладиган саёҳат” деб эътироф этган. Бу таърифда муддат белгиланганлиги билан таълим туризмга берилган бошқа таърифлардан фарк қилади, яъни бу муддат 6 ой билан чегараланиб қўйилган¹⁶⁴.

Юкорида номлари зикр этилган олимларнинг “Таълим туризми”га берган таърифларида жиддий камчиликлар мавжуд бўлиб, бизнингча таълим туризми фақатгина фаолият тури, хизмат сафари, хорижга саёҳат қилиш ва даромад олиш билан боғлиқ бўлган категория деб талкин қилинмаслиги керак, чунки “Таълим туризми” мураккаб ва комплекс функцияларини ўз ичига камраб олган тушунча ҳисобланади. “Таълим туризми”нинг интеграцияловчи каби хусусиятлари уни мураккаб элементлардан, яъни таълим билан туризм категорияларининг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган жиҳатларини номлари зикр этилган олимлар ҳеч бир тадқиқотларида кўрсатиб ўтмаганлар ёки таърифларида изоҳ ҳам бермаганлар.

Маҳаллий, хорижий олимлар ҳамда мутахассисларнинг таълим туризмга берилган таърифларини таҳлил қилиш натижасида гуруҳларга ажратиб бўлмайдиган, аммо улардан маълум бир жиҳати билан фарқ қиладиган ёндашувлар борлиги аниқланди.

Маҳаллий олимларимиздан Н.Тухлиев “таълим туризми – бу туристик саёҳат бўлиб, унда турист дам олиш билан таълимни бирлаштиради” деб таъкидлаган¹⁶⁵.

Канада Миллий Туризм қўмитаси таълим ёки ўқитиш муаммоларидан келиб чиқиб, таълим туризмининг туризм билан боғлиқ бўлган жараён деб ёндашишни таклиф этди. Таълим туризмда иштирок этишдан мақсад саёҳат давомида ўз билим малакаларини чуқурлаштириш ҳамда саёҳат давомида мақсадга қаратилган таълим йўналишини ташкил этишдан иборатдир, деган фикрларни илгари сурди. Ушбу баҳсли мунозараларга ҳос бўлган ёндашувларни умумлаштирадиган бўлсак, бирламчи туризм сегменти сифатида таълим туризмнинг мавжудлигига ва унинг асосий омиллари мақсадли таълимга қаратилганлигига аниқлик киритиш мумкин.

Фанда таълим туризмнинг ўзига ҳос бўлган турларини асослашга нисбатан бугунги кунда бир нечта ёндашувлар мавжуд. Масалан

¹⁶⁴ Э.А. Лукин. “Совершенствование управления образовательным туризмом в РФ”. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством (организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами – сфера услуг). Санкт-Петербург -2009. –стр. 60.

¹⁶⁵ Н.Тухлиев, Т.Абдуллаева. Услуги, технологии и продукты в туризме.-Т.:Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2009.-30 б.

Канада Таълим Туризми Ассоциацияси СЕТА¹⁶⁶ – экологик таълим туризми, кишлок ҳўжалиги таълим туризми, даволаниш таълим туризми, маданий дам олиш фаолияти билан боғлиқ таълим туризми, тил ўргатувчи таълим туризми, пазандачилик таълим туризми, қисқа ва узок муддатли академик дастурли таълим туризми, тажриба алмашувчи таълим туризми, курслар, анжуман, семинарлар, коллоквиумлар, иш алмашинувлар, спорт туризми каби турларини ривожлантиришга эътибор қаратилган.

Бизнингча, таълим туризми бу туризмнинг бир шакли бўлиб, асосий мақсади таълим олиш, ўрганиш, тажриба орттириш, ўқитувчилар билан талабалар ўзаро фикр алмашишини тушуниш мумкин.

Бу фаолият ўз ичига қўплаб таълим йўналишидаги турпакетларни, урф-одат, маданият, симпозиумлар, семинарлар, академик тадқиқотлар доирасидаги лойиҳаларни камраб олади. Бизнинг фикримизга кўра, таълим туризмнинг асосий мақсади - бу саёҳат давомида таълим ва ўрганиш ҳисобланади.

Таълим туризмнинг дестинациясига (манзил) мактаблар, институтлар, университетлар ёки тарихий жойлар, таникли ва машҳур олимларнинг тадқиқот олиб борган жойларини киритишимиз мумкин. Бу шундан далолат берадики, ҳар бир экскурсия иштирокчилари таълим сайёҳати орқали чексиз тажриба, билим, кўникмаларга эга бўлишади. Шунини таъкидлаш жоизки, таълим экскурсияси инсоннинг билим тажрибасини кенгайтиради, маҳаллий туризм индустриясини ривожлантиради. Шунинг учун қўплаб эътибор айнан шу таълим туризмга берилаётганлиги ҳусусан Ўзбекистонда бу турдаги туризм турини ривожлантириш муҳим зарурият эканлигини қайд этиш мақсадга мувофиқ.

Юқорида таъкидланган нуқтаи назарларни умумлаштириш асосида, таълим туризмга қуйидагича таъриф беришни лозим деб топдик.

Таълим туризми – туризмнинг шаклларида бири бўлиб, у жисмоний шахслар ёки бир гуруҳ кишиларнинг доимий яшаш жойидан билим олиш, тил ўрганиш, малака ошириш, айрим мутахассислик фанларни ўрганиш каби ва бошқа туристик мақсадларда мамлакат ҳудудида ёки хорижий мамлакатда (мамлакат ҳудудида) ҳақ тўланадиган фаолият билан шуғулланмаган ҳолда

¹⁶⁶ CETA - Canadian EduTourism Associates [Electronicresource]. <http://www.edutourismconference.org/>.

белгиланган муддат ва дастур асосида саёҳат килиш фаолияти ҳисобланади.

Таълим туризми соҳасида илмий тадқиқот олиб боровчи олимлар "Таълим туризми" тушунчаси билан бир каторда, "таълим туризми хизматлари" тушунчасининг ҳам моҳиятини очиб беришга жиддий эътибор қаратганлар. Уларни танқидий ўрганиш ва умумлаштириш асосида юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда таълим туризми хизматларига қуйидагича таъриф беришни мақсадга мувофиқ деб топдик: "Таълим туризми хизматлари – таълим олиш истаги бўлган аҳолига, унинг ёшидан қатъи назар (мактаб ёшидаги болалар, ёшлар, катта ёшдаги кишилар), таълим туризми субъектлари томонидан туристларнинг муайян эҳтиёжларини қондиришга қаратилган хизматлар мажмуасидир".

Таълим туризми хизматларининг истеъмолчилари бўлиб болалар, ўсмирлар, ёшлар ва катта ёшдаги инсонлар ҳисобланади. Болалар, ўсмирлар ва ёшларнинг таълим хизматларига бўлган мотивацияси, таълим хизматларига талабгорлар орасида кичик улушни ташкил этувчи катта ёшдагилар мотивациясига нисбатан анча фарқ қилади. Чунки ёшларнинг таълим туризм хизматларига бўлган талаби ва катта ёшдагиларнинг талаби ўртасида жиддий тафовут мавжуд бўлиб, тадқиқот натижалари бу тафовут тур пакетни таклифида яққол намоён бўлишини кўрсатмоқда.

Олий таълим муассасалари, касб-хунар коллежлари, махсус билим юртлари ва бошқа таълим муассасалари томонидан субъектларга таклиф қилинаётган билим, маҳорат ва малака таълим хизматлари бозорининг товарлари ҳисобланади. Келишувлар қуйидаги тартибда амалга оширилади: таълим хизматларини сотувчиси истеъмолчини ўқитади ҳамда унга ўқиганлигини тасдиқловчи аттестат, маълумотнома, диплом беради, истеъмолчи эса ўқиганлиги учун маблағни ўз ҳисобидан ёки давлат гранти асосида тўлайди.

Таълим туризми туризм иктисодиётида тез ривожланувчи сектор бўлиб, бутун дунёда ўз ўрнини эгаллаб бормоқда. Мутахассисларнинг фикрларига кўра, таълим туризми хизматларига бўлган талаб ва таклиф доимий равишда ўсиб боради ва ушбу ҳолат миллий, халқаро иктисодий алоқалар даражасида ҳам жадал ривожланади. Чунки таълим туризми мамлакатлар ўртасидаги иктисодий, сиёсий ва маданий алоқаларни интеграцияловчи хусусиятга эгаллиги билан характерланади.

Бундан ташқари шундай инсонлар қатлами мавжудки, бугунги кунда уларни ҳам таълим туризми истеъмолчилари қаторига киритмасдан қўйишнинг иложи йўқ, яъни булар қаторига:

1. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик билан шуғулланувчи шахслар. Тадбиркорлар ташкилот фаолиятини ривожлантириш мақсадида ишчиларни ўқитишга хорижга юборади.

2. Нафақахўрлар ва имконияти чекланган инсонлар. Бу қатламдаги инсонлар билим олишнинг янги йўналишларига эҳтиёж сезади.

3. Соғломлаштириш туризми билан таълимни бириктирувчи инсонлар қатлами. Кўпчилик инсонлар соҳилларда дам олишни рад қилган ҳолда, ўз имкониятларидан келиб чиқиб, бўш вақтларни унумли ўтказишга ҳаракат қилади.

Замонавий ахборот жамияти шароитида инсонларнинг кўпчилик қисми таълимнинг ижтимоий аҳамиятига кўпроқ эътибор бериб, ўз фарзандларининг келажакдаги тақдири нуктан назаридан ҳам бу масалага жиддий ёндашмоқдалар.

Бизнинг фикримизча, таълим туризми хизматларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мақсадга мувофиқдир:

- шахсни камолоти билан боғлиқ таълим туризми хизматлари;
- оила равнақи билан боғлиқ таълим туризми хизматлари;
- фирма, ҳиссдорлик жамиятларини хорижий тажрибаларини такомиллашуви билан боғлиқ таълим туризми хизматлари;
- давлат равнақи билан боғлиқ таълим туризми хизматлари.

Таълим туризми хизмати турлари, энг аввало, бозори, йўналиши, тайёргарлик даражаси, амалиётга йўналтирилганлигидан келиб чиқиб, босқичма-босқич шаклланиб бораётганлигини халқаро таълим туризми борасида олиб борилаётган тадқиқотлар натижаси кўрсатмоқда.

Таълим туризми хизматлари юқори истеъмол қийматига эга бўлиб, улар хорижда мутахассиснинг малакасини ошириш ва интеллектуал салоҳиятини юксалиб боришида ҳамда инсон капиталининг жамғарилишида муҳим ўрин тутати. Бу таълим туризми хизматлари қийматининг юқори даражада акс эттирилишида, хизмат кўрсатишнинг давомийлигида ўз аксини топади.

Таълим туризми хизматлари бозорининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, таълим туризми хизматлари турли шаклга эга бўлиб, улар бир - биридан фаркланади. Бундай фаркланишни қуйидаги белгиларга қараб ажратиш мумкин:

- таълим туризми хизматларининг давомийлиги ва даврийлиги;

– таълим туризми хизматлари жараёнида иштирок этаётган ва таълим олаётган шахснинг ўқитувчи билан алоқа қилиш даражаси ва билимларини ўзлаштиришдаги мустақил ҳаракати;

– таълим туризми хизматларининг объекти (яшаш жойида хорижда).

Инсонларнинг таълим ва малака даражаси қанчалик юқори бўлса, нуфузли иш ва юқори тўловга эга бўлган иш қидириб топиш имконияти шунча юқори бўлади, ижтимоий ва касбий ҳаракатчанлиги ҳам ривожланишидан нафакат фирма ёки тадбиркор манфаатдор, балки истикболда давлатнинг ўзи ҳам манфаатдордир. Зеро, таълим туризми хизматларининг ривожланиши натижасида:

- давлат бюджети маблағ билан тўлдирилади;
- янги иш ўринларини ташкил этиш натижасида ишсизлик камаяди;
- туризм бозори зарур маҳсулотлар билан бойитилади;
- туризм бозорида рақобатнинг кучайиши ҳақида таълим туризми хизматлари нархининг пасайиши юзага келади;
- фирма ва тадбиркорларнинг хорижий тажрибалари такомиллашиб боради.

Жаҳон туризми индустриясининг барқарор ривожланишида таълим туризми хизматларининг аҳамияти катта. Ҳозирги кунда кўпгина мамлакатларда туризм соҳаси миллий иқтисодий ривожланишининг муҳим омили сифатида намоён бўлмоқда. Бу соҳада банд бўлган ишчи кучининг улуши жаҳон хўжалигида йилдан йилга ошмоқда. Бутун жаҳон сайёҳлик кенгаши (World Travel and Tourism Council) маълумотларига кўра, 1996 йилда туризм соҳасида 225 млн. иш ўрни мавжуд бўлган бўлса, 2012 йилга келиб яна 190 млн. иш ўрнига ортди¹⁶⁷.

Ҳозирги вақтда жаҳондаги мавжуд ҳар 20 та иш кучининг 1,5 таси туризм соҳасида банд. Ғарбий Европа, Жанубий Америка мамлакатларида бу кўрсаткич янада юқори. Масалан Испанияда туризм соҳасида иқтисодий фаол аҳолининг 8,1 фоизидан ортиги банд¹⁶⁸.

Таълим соҳасида бозор муносабатларининг қарор топиши таълим муассасалари фаолиятида тадбиркорлик фаолиятининг ривожланишига имконият яратади ва таълим хизматларини товарга

¹⁶⁷ <http://www.wttc.org/>

¹⁶⁸ <http://www.wttc.org/>

айлантиради ҳамда халқаро таълим туризми хизматлари бозорининг шаклланишига олиб келади.

Халқаро таълим туризми таркибий тузилмалардан таркиб топган бўлиб, таълим туризми истеъмолчи талаби – таълим туризми билан шуғулланувчи таълим муассасалари томонидан (харидор) таълим ўринларини таклиф этиш ва таълим хизматларини кўрсатиш орқали ҳал этилади. Корхона, давлат органларининг таълим туризмига бўлган талаби ўқув муассасалари воситасида юқори квалификацияга эга мутахассисларни жалб этиш орқали амалга оширилади. Ушбу ҳолатни тадқиқотимиз давомида чет эл мамлакатларида хорижий талабаларга таълим хизматлари кўрсатишга асосланган (мослашган) мамлакатларда давомида янада яққолроқ намоён бўлишини кўришимиз мумкин. Буни қуйидаги жадвалда акс эттирдик (3.4.1.-жадвал).

3.4.1- жадвал

Хорижий талабаларга таълим хизматлари кўрсатишга мувофиқлашган мамлакатлар¹⁶⁹

Т/Р	Мамлакат номи	Миллий ОТМ да таълим муассасалари ва коллежларда таълим олувчи хорижий фуқаролар сони	Барча таълим олувчилар таркибида хорижликлар улуши, %
1.	АҚШ	572,5	3,4
2.	Буюк Британия	300,1	13,4
3.	Германия	260,3	12,5
4.	Франция	237,6	11,0
5.	Австралия	199,3	17,0
6.	Япония	117,9	2,7
7.	Хитой	110,0	0,6
8.	Россия	75,8	0,9
9.	Канада	70,0	3,8
10.	Бирлашган Араб Амирилиги	52,7	7,2

Жаҳонда халқаро таълим туризми бозори шаклланган давлатларга АҚШ, Буюк Британия, Германия, Франция, Австралия, Япония, Канадани киритиш мумкин.

¹⁶⁹ Манба: Global Educational Digest 2012. Comparing educational statistics around the world.

Тадқиқот натижалари номлари зикр этилган мамлакатларда таълим хизматларини кўрсатишни энг қиммат шакллари мавжудлигини, давлат ёрдами ва ҳамкорлиги асосида амалга оширилишини кўрсатди (3.4.2 -жадвал).

3.4.2 - жадвал

Олий таълим индикаторларини жаҳон мамлакатларидаги рейтинг кўрсаткичлари (битта талабага нисбатан ҳисобга кўра, АҚШ долл.)¹⁷⁰

Т/Р	Мамлакат номи	Таълимга номинал харажатлар	Таълим грантлари учун тўловлар	Ўртача қарздорлик суммаси	Солиқ имтиёзларининг ўртача суммаси
1.	Финляндия	271	2565	647	0
2.	Бельгия (фламанд тили)	821	254	0	800
3.	Бельгия (француз тили)	821	275	0	820
4.	Швеция	852	2757	3087	0
5.	Австрия	1478	849	0	1914
6.	Ирландия	1575	1028	0	49
7.	Франция	1738	1350	0	618
8.	Нидерландия	1990	3969	652	0
9.	Германия	2083	315	315	1962
10.	Италия	2135	254	0	0
11.	Буюк Британия	3257	9 63	4261	0
12.	Янги Зеландия	3327	1224	2530	0
13.	Австралия	3828	1376	2789	11
14.	Канада	4149	1114	1463	1238
15.	Япония	8248	0	1763	364
16.	АҚШ	9604	4025	4365	639

3.4.2-жадвалда кўрсатилганидек, Шимолий Европадаги мамлакатлар Швеция, Финляндия, Нидерландия, Бельгия, Австрия, Франция лидерлик позицияга эга мамлакатлар ҳисобланади.

¹⁷⁰ Манба: Global Educational Digest 2012. Comparing educational statistics around the world.

Таъкидлаш жоизки, Финляндия мамлакатида ўқиш давлат томонидан грант асосида ташкиллаштирилган бўлиб, факатгина жойлашиш, овкатланиш ва бошқа харажатлар учун талабаларнинг ўзлари тўлашади.

Жаҳонда туристик хизматлар экспорти бўйича Австралия тўртинчи ўринда, Осиёда Хитойдан кейин иккинчи ўринни эгалламоқда. 2007 йилда Австралияда туристик хизматлар экспорти 25%га ўсди. Умумий туристик хизматлар экспортида таълим туризми 46%ни ташкил этиб, муҳим хизматлар категориясидан бирига айланди. 2007 йилда Австралияда чет эллик талабалар сони 455 минг кишига етди, 2002 йилга нисбатан 66% га ўсди. Чет эллик талабалар Австралияда 10 млрд. АҚШ долларидан зиёдрок маблағни харажат қилиб, бундан 39 % ўқиш учун тўлов, қолган қисми овкатланиши, яшаши, транспорт хизматларига ва дам олишига йўналтирилган¹⁷¹.

Маълумки, Ўзбекистонга ташриф буюрувчиларнинг кўпчилиги 50-60 ёшдан ошган сайёҳлар бўлиб, уларнинг қаторига ёшларни ҳам қўшиш учун янги турлар ташкиллаштирилса бўлади, чунки, ёшлар ўзгача талаблар билан ташриф буюришади. Бунинг учун кўп маблағ талаб қилинмайди ва асосий эътибор таълим даргоҳи ўқувчи ва ўқитувчиларининг билим савиясига қаратилади.

1996 йил Бутунжаҳон Туризм ва Маданият Конференциясида: «XXI асрда мустақил давлатлар иктисодий кўрсаткичларининг ўсишида таълим ва туризм катта рол ўйнайди» деб таъкидлаб ўтилган. 1991 йилдан то ҳозирги кунгача Ўзбекистонда Олий ўқув юртларининг сони 30%га ошган, 1997 йилда ташкил этилган «Умид» жамғармаси ёрдамида талабалар бир неча Европа давлатларида, АҚШда, Туркия, Японияда бакалавр ва магистрлик даражалари дипломларининг қўлга киритиб қайтганлар. Шунингдек, мамлакатимизда хилма-хил ташкилотлар ACCELS, NAFE, British Council ва Erasmus Mundus дастурлари фаолият кўрсатиб келмоқда. Бирок, чет эл фуқароларининг Ўзбекистон Республикаси Олий таълим муассасаларида ўқиётганликларини камдан-кам учратиш мумкин.

Таълим туризми орқали мактаб ўқувчилари, коллеж ва университет талабалари, ходимлар ўз билимлари ва малакаларини ошириш имконига эга бўладилар. Бу жараёнда маданий-маърифий турлар, экотурлар, санъат ва хунармандчилик турлари, диний, соғломлаштириш турлари, саргузашт турлар, шунингдек,

¹⁷¹ www.wto.org

конференция, семинар – тренинглари, фестиваллар, музей ва театрлар бўйлаб экскурсиялар ташкиллаштирилиши мумкин.

Туризм ва унинг таркибидagi таълим туризми соҳаси республикамиз иктисодиётида, жумладан таълим, маориф ва бошқа макроиктисодий тармоқлар қатори ўзининг муносиб ўрнига эга бўлиши учун тегишли салоҳиятга эгадир.

Чунки ҳозирда чет элларда ўз билими ва малакасини оширишни хоҳлайдиган талабгорлар кўп бўлиб, бунга нафакат Ўзбекистонда, балки бутун дунёда алоҳида эътибор билан ислохотлар қилиниб, имкониятлар яратиб берилмоқда. Таълим ва туризм биргаликда олиб борилганда, инсон ҳам ҳордик чиқаради, ҳам билим олади. Асосан бу турдаги туризм ёшларга мўлжалланган бўлиб, халқаро ва давлат миқёсида ривожлантириш мақсадга мувофиқдир.

Таълим туризмини ташкил этиш, янги таълим турпакетини яратиш тобора сайқаллашиб бормоқда. Таълим туризмини ташкил этиш учун энг аввало режалаштирилган таълим дастурларини тузиш, кучли билимга эга бўлган мутахассислар захирасини ташкил этиш лозим. Бугунги кунда таълим турпакеи махсулотлари Ўзбекистон тизимида бегона эмас, бунга мисол сифатида “Ёзги ўқув оромгоҳи” бўлиб, бунда барча вилоятларимиздан ҳар йили 600 дан ортиқ ёшлар 40 дан зиёд йўналишдаги семинар – тренингларида қатнашиб, ўзларининг билим ва тажрибаларини ошириб борадилар, бундан ташқари соғломлаштириш, спорт ўйинлари билан шугулланадилар.

Таълим туризми хизматлари соҳаси йилдан-йилга ривожланиб бормоқда, бу эса кўпгина иш ўринларини очиб имкониятининг мавжудлигини билдиради.

Келажакда мамлакатимизда бу турдаги туризмни йўлга қўйиш учун барча чет давлатлар таълим даргоҳлари, корхоналари билан ҳамкорлик шартномалари тузилиб, кизиқарли турлар ташкил этиб, сайёҳларни жалб қилиш имкониятлари вужудга келади. Бунда талабалар ҳамда имконияти чекланган ёшларга бошқа давлатга сайёҳат қилиш ва у ерда таълим олиш имконияти туғилади.

ХУЛОСА

Назарий тадқиқот натижаларидан шу нарсга аён бўлдики, хизматлар соҳаси жуда катта тарихий давр мобайнида бир неча босқичларни босиб ўтди ва табиийки, ҳар бир тарихий даврнинг моҳиятига мос тарзда ҳамда мураккаб эволюцион жараёнларнинг кучли таъсири остида унинг таркиби ўзгарди, мазмуни эса кенгайиб, тобора бойиб борди. Ушбу соҳа босиб ўтган босқичларни ўрганиш, бугунги кунда унда жадал кечаётган мураккаб жараёнларнинг мазмун-моҳиятини очиб бериш, яқин ва узоқ келажакда уни ривожлантириш истиқболларини белгилаш ва макрониктисодий кўрсаткичларини башоратлаш имконини берди.

Кишилиқ жамияти таракқиётининг ҳозирги босқичида хизматлар соҳаси билан инсон ҳаёти, унинг турмуш даражаси ва сифати, қулай, дилкаш шароитларда мазмунли ва марокли яшаши бевосита ва узвий боғлиқ. Бугунги кунда хизматлар соҳаси жамиятнинг ижтимоий-иктисодий таракқиётида шу кадар мустаҳкам мавқени эгаллаб олдики, ушбу соҳасиз меҳнат ресурсларидан фойдаланиш, аҳоли бандлигини таъминлаш, унинг даромадларини кўпайтириш, турмуш фаровонлигини юксалтириш, иктисодий ўсишга эришиш, замонавий ахборотлашган жамиятни шакллантириш, инсон капиталини жамғариш, баркамол авлодни вояга етказиш ва мамлакат раванқининг бошқа муҳим жиҳатларига оид ижтимоий-иктисодий жараёнларни жадаллаштириш муаммоларини ҳал этиш мумкинлигини тасаввур қилиб ҳам бўлмайдн. Жамият таракқиётининг ҳозирги босқичида инсоннинг кундалиқ иктисодий фаолияти, тирикчилиги, қулай, комфорт шароитларда мазмунли ҳаёт кечириши, саводли, маърифатли, юксак маданият ва маънавият соҳиби бўлиши хизмат кўрсатиш соҳаси билан чамбарчас боғлиқ. Айнан хизмат кўрсатиш соҳасининг ялпи ички маҳсулотдаги улушига қараб, мамлакат аҳолисининг турмуш даражаси тўғрисида хулоса чиқариш, мамлакатнинг тоифасини, унинг иктисодий жиҳатдан ривожланганлик даражасини (ривожланган, ривожланаётган, қолоқ), таракқиётнинг қайси босқичига (индустриал, постиндустриал) ўтганлигини аниқлаш мумкин.

Хизматлар, уларни ишлаб чиқиш, уларнинг ялпи ички маҳсулот ва аҳоли истеъмоли таркибидаги улушининг узлуксиз ўсиб боришини таъминлаш замонавий миллий иктисодиётни шакллантириш ҳамда жаҳон стандартларига монанд ҳаёт фаровонлигига эришишнинг ҳақиқий мезони бўлиб хизмат қилади. Хизмат кўрсатиш соҳасининг кишилиқ жамияти олдидagi энг буюқ хизматларидан бири шундаки, у

инсонни кўп асрлик мол-дунё, моддий бойликка ҳирс қўйиш асоратларидан қисман бўлсада холос этиб, уни кўпроқ таълим, маданият, санъат, ўз соғлиғи хусусида кайғуриш, туризм, спорт ва бошқа номоддий неъматларга талаб ва эҳтиёжларини кучайтирди. унинг истеъмолида чинакамига чуқур мазмунга эга бўлган туб таркибий ўзгаришлар тенденциясининг қарор топишига замин яратди.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг келажаги, унинг ривожланиш истикболлари соҳада инновацион жараёнларни жадаллаштиришни такозо этади. Шу сабабли монографияда хизмат кўрсатиш соҳасида инновацион фаолиятни ривожлантиришга оид масалаларга, айниқса ушбу долзарб муаммони самарали ҳал этишда инвестициялар ролини ошириш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишга ҳам алоҳида эътибор қаратилди.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг энг истикболли ва ҳозирги кунда ҳам жадал ривожланиб бораётган, лекин улкан салоҳияти ҳали юкори даражада рўёбга чиқарилмаган тармоқларидан бири – туризм соҳасидир. Туризм соҳасини ривожлантиришда кластерларни қўллаш соҳани замонавий асосда самарали бошқариш ва уни тез суръатлар билан ривожлантиришнинг муҳим стратегик омили ҳисобланади. Шу сабабли монографияда Самарканд вилояти мисолида мамлакатимизда туризмни бошқаришдаги янги ёндашув сифатида ҳудудий туристик кластерни шакллантириш ва ривожлантириш концепцияси таклиф этилди, уни ташкил этиш ва амалиётга жорий этиш концепцияси ва унинг таркибий унсурлари илмий жиҳатдан асослаб берилди.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасини, жумладан туризмни жадал ривожлантиришга макроиқтисодий сиёсатнинг устувор йўналиши даражасида эътибор қаратилди ва у ўзининг амалий натижаларини берди. Соҳани давр талаблари асосида ривожлантириш бўйича қатор ҳукумат қарорлари ва Президент фармонлари қабул қилинди ва амалиётга жорий этилди, соҳа тармоқларида институтчионал ва чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, унинг ҳуқукий-ташкилий асосларини бозор иқтисодиёти қонун-қоидаларига мослаштириш, моддий-техника базасини инновацион асосда тубдан янгилаш бўйича мақсадли ва энг муҳими, самарали чора-тадбирлар амалга оширилди.

Хизмат кўрсатиш соҳаси ва туризмнинг назарий асослари ва мамлакатимизда ушбу соҳани ривожлантиришга бағишланган тадқиқотларимиздан яқуний, умумлаштирувчи ҳулоса чиқарар эканмиз, ушбу соҳани мамлакат миллий иқтисодиётини ўстиришнинг энг истикболли йўналишларидан бири сифатида ролини ошириш, уни

тез суръатлар билан ривожлантиришга қаратилган илмий тадқиқотлар қўламини янада кенгайтиришга даъват қиламиз. Дарвоқе, кейинги йилларда объектив омилларнинг кучли таъсири остида тадқиқотчиларнинг хизмат қўрсатиш соҳаси, унинг моҳияти, мазмуни, ижтимоий-иқтисодий тараққиётда тутган ўрни, ривожланиш истикболлари, соҳанинг бошқа муҳим назарий ва амалий муаммоларига бўлган қизиқиши тобора авж олиб бормоқда. Шунга мос тарзда илмий тадқиқотлар қўламини кенгайтириб, чоп этилган илмий мақола, рисола, монографиялар сони ҳам кўпаймоқда. Лекин буларнинг барчаси ҳали бугунги кун талабларига тўла жавоб бермайди, мазкур мавзуга бағишланган илмий изланишлар қўламини янада кенгайтириш ва мазмун-моҳиятини чуқурлаштириш зарурати долзарблигича қолмоқда. Хизмат қўрсатиш соҳасининг назарий-методологик жиҳатларига эътиборни янада кучайтириш, тадқиқотларни изчил такомиллаштириш лозимлиги ушбу соҳанинг инсон ҳаёти ва турмуш фаровонлигини шакллантиришдаги ўсувчан аҳамияти, ялпи ички маҳсулотни яратишга қўшган улкан ҳиссаси, қолаверса, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг иккинчи даражали секторидан биринчи даражали, етакчи секторига айланганлиги билан изоҳланади.

Ўзбекистон шароитида хизматлар соҳасини, унинг алоҳида тармоқларини жадал суръатлар билан ривожлантириш нафақат миллий иқтисодиётни ўстириш, балки аҳоли тўла бандлигини таъминлаш, унинг даромадларини ошириш ва ҳаёт фаровонлигини жаҳон андозалари даражасига тобора яқинлаштиришнинг муҳим стратегик йўналиши бўлиб хизмат қилиши муқаррар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент.: “Ўзбекистон”, 2014.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Туризм тўғрисида»ги Қонуни, 20 август, 1999.
3. Абдуллаев Ё. Макроиктисодий статистика. Ўқув қўлланма. Т.: Мехнат, 1998.
4. Абдуллаев Ё. Статистиканинг умумий назарияси. Т.: “Ўқитувчи” 1993.
5. Абдурахмонов Қ.Х., Зокирова А.Х., Тохирова. Х.Т. Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш. Ўқув қўлланма. Т.: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси», 2004.
6. Абдурахманов К.Х., Далабоев Ю.Т., Аллахвердиева Л.М. Современный менеджмент и реформирование системы образования в Узбекистане. Учебное пособие. – Т.: ТГЭУ, РЭА, 2006.
7. Адамова К.З. Квазиинтегрированные структуры в новой экономике. Автореферат дисс.... кан. экон. наук. Саратов.: 2011.
8. Акрамов Э.А., Соатов Н.М. Статистика асослари. Дарслик. Т.: Ўқитувчи, 1989.
9. Акавова Г. Отраслевая структура занятости в сфере услуг: особенности рынка труда в сфере образования. [http:// www. Konspekt.biz/index: php](http://www.Konspekt.biz/index.php).
10. Александрова А. Ю. География туризма: Учебник. Под ред. А. Ю. Александровой. 3-е изд., испр. М.: КНОРУС, 2010.
11. Александрова А.Ю. Туристские кластеры: содержание, границы, механизм функционирования // Современные проблемы сервиса и туризма. 2007, № 1.
12. Аристотель Сочинения: В 4т.- М.: Мысль, 1994.
13. Ахунова Г. Ўзбекистонда таълим хизматлари маркетинги муаммолари. ТДИУ. –Т.: Иктисод-Молия, 2005.
14. Бадин А.А. Формы организации маркетинга на рынке социального туризма. Автореферат на соискание учёной степени кандидата экономических наук, Волгоград.: 2008.
15. Баженова В.С. Непрерывное образование в условиях трансформации экономической системы. – М.: Изд. Рос. экон. акад, 2000.
16. Баликоев В.З. Общая экономическая теория. Учебник для вузов. М.: Омега-3; Новосибирск: Сибирское соглашение, 2005.
17. Белицкая О.В. Формирование механизма модернизации курортно-туристского кластера в регионе (на примере Краснодарского края) Автореферат дисс.... кан. экон. наук, Сочи.: 2011.

18. Биржаков М.Б.. Введение в туризм. Монография. СПб.: «Герда», 2004.
19. Бергсон А. Творческая эволюция. М.: 1918.
20. Бойко А.Е. Туристский кластер как инструмент повышения конкурентоспособности туристских услуг. Авторефератдисс.... кан.экон. наук. Новосибирск.: 2011.
21. Воскресенский В.Ю. Международный туризм. –М. ЮНИТИ-ДАНА, 2006.
22. Власенко А.А. Методические основы обоснования и реализации инновационных туристских продуктов в условиях приграничного региона (на примере Приморского края)Авторефератдисс.... кан.экон.наук. Владивосток.: 2008.
23. Вифлеемский А.Е. Экономика образования. – М.: 2003.
24. Гурев В.И. Основы социальной статистики. Учеб.пособие. М.: Финансы и статистика, 1991.
25. Парсонс Т. Система современных обществ. / Пер. с англ. В.А.Седова и А.Д. Ковалевой. Под ред. М.С. Ковалевой. – М.: Аспект Прогресс, 1998.
26. Дроздецкая А.А. Формирование и развитие туристских кластеров в моногородах приграничных территорий Ленинградской области. Авторефератдисс.... кан.экон. наук. СПб.: 2013.
27. Захарова Л.В. Формирование и развитие образовательных услуг: автореф. дисс. канд. экон. наук. Белград.: 2002.
28. Зотов В.Н. Разработка стратегии и тактики маркетинговой деятельности вузов на образовательные услуги и научно-техническую продукцию: автореф. дисс. канд. экон. наук. – М.: РЭА им Г.В.Плеханова 1997.
29. Каменских Э.А. Управление кластером туристско-рекреационных услуг. Автореферат дисс.... кан.экон. наук. Санкт-Петербург.: 2014.
30. Каримов И.А. “Асосий вазифамиз – жамиятимизни ислох этиш ва демократлаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнида янги босқичга кўтаришдан иборат”. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 23 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. “Халқ сўзи” газетаси, 6 декабр 2015й.
31. Каримов И.А. “Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамадан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодиётимизда тарқибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир”. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш

яқунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. // “Халқ сўзи”, 16 январь 2016й.

32. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президентининг БМТ Жаҳон сайёҳлик ташкилоти Ижроия кенгаши 99-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи. // Халқ сўзи, 2014 йил, 3 октябрь.

33. Кинелев В.Г. Объективная необходимость: история, некоторые итоги и перспективы реформирования высшего образования в России. – М.: 1995.

34. Коль О.Д. Концептуальные основы формирования кластера туристских предпринимательских структур по въездному туризму в крупном городе. // Проблемы современной экономики. 2010. № 1 (33).

35. Комилов Х. Марказий Осиё: Юрак кандай уряпти.. «Зарафшон» рўзномаси, 10 март 2011 йил.

36. Корчагина Н.А. Кластерная политика – технология повышения эффективности управления компаниями: моногр. – Астрахань: Изд. дом «Астраханский университет», 2009.

37. Котлер Ф., Армстронг Г., Сондерс Д.Ж., Вонг В. Основы маркетинга. – М.: СПб., К.: Издат. дом «Вильямс», 1999.

38. Котляр Ф. Основы маркетинга. – М.: Изд. Дело, 2006.

39. Кружалин В.И. Туризм и рекреация: фундаментальные и прикладные исследования: Труды 5 международной науч.-практ. конф. МГУ им. М. В. Ломоносова геогр. фак-т, Москва 28–29 апреля 2010.

40. Крючков А.А. История международного и отечественного туризма. – Москва.: 1999.

41. Кушнир И.В. Мировая экономика // [http:// www. be5.iz/ekonomika/mol3/ tech.htm](http://www.be5.iz/ekonomika/mol3/tech.htm).

42. Ланге О., А.Баласиньский. Теория статистики. М.: «Статистика», 1970.

43. Ленчук Е.Б., Власкин Г.А. Кластерный подход в стратегии инновационного развития зарубежных стран. Журнал “Проблемы прогнозирования”, № 5 2010г.

44. Лукашенко М.А. Высшее учебное заведение на рынке образовательных услуг: актуальные проблемы управления. – М.: Изд. Маркет ДС, 2003.

45. Лунин Э.А.. “Совершенствование управления образовательным туризмом в РФ”. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Санк-Петербург.: 2009.

46. Львовский Е.Н. Статистические методы построения эмпирических формул: Учеб. пособие для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1988.

47. Мадвалиев А. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т.:2009й.

48. Маевский Д.П., Лучко О.Н., Кулагина Е.В., Грицай М.А., Мокеев Г.И. Структурно-функциональная модель туристско-рекреационного кластера Омской области. // Учёные записки университета им. П.Ф. Лесгафта. 2012. № 10.

49. Манильская декларация по мировому туризму. 10 октября 1980г. принята Всемирной конференцией по туризму, проходившей в Маниле (Филиппины) с 27 сентября по 10 октября 1980 г.

50. Мартышенко Н.С., Марченко О.Г. Перспективы развития туризма в Приморском крае. Оценка пространственного развития туристских дестинаций Приморского края как основа кластерной политики региона // Российское предпринимательство. – 2010. – № 3-1.

51. Мартышенко Н.С. Управление структурой туристского кластера на основе маркетингового подхода. // Региональная экономика: теория и практика. – 2008. – № 34.

52. Мартышенко Н.С. Анализ транспортной составляющей в процессе формирования туристского кластера Приморского края. // Вестник ИНЖЭКОНа. Серия: Экономика. – 2009. – Т. 32. № 5.

53. Маслов Д.В. Рынок образовательных услуг: методологические аспекты. Автореф. дисс. канд. экон. наук. / Ярославль. 2002.

54. Маршалл А. Принципы политической экономии. М.: 1993, т 1.– М.: 1996.

55. Махмадиев Б.С. Прогнозирование развития сферы услуг населению в территориальных системах управления (на примере Кашкадарьинской области): дис. канд.экон.наук.-Т.: НПО Кибернетика,1993.

56. Митрофанова А.Н. Региональный туристский кластер как форма пространственной организации туризма (на примере Калининградской области). Автореферат дисс.кан.экон. наук. Калининград.: 2010.

57. Морозова Ю.Ю. Кластерный подход к управлению организациями туристского бизнеса. Авторефератдисс.... кан.экон. наук. Сочи. 2011.

58. Мухаммедов М.М.. Хизматлар соҳасининг мамлакат ижтимоий – иктисодий тараққиётидаги “хизмати” канча? Сервис журнал, №4 2015й.

59. Осминкина А.Д. Исследование возможностей создания информационно-аналитических моделей для построения и управления

туристскими кластерами (на примере Владимирской области) // Алгоритмы, методы и системы обработки данных. 2009. №14.

60. Назаров М.Г. Курс социально – экономической статистики. ЮНИТИ-ДАНА, 2005.

61. Пастухов А.Л. Ускорение развития сферы услуг как необходимое условие модернизации экономики. // Экономика и экономические науки. 2012 г., № 20.

62. Радаев В. В. Экономическая социология. -М.: Изд. дом.ГУВШЭ, 2005.

63. Рубина Л.Я. Социология образования перед новыми вызовами. Круглый стол, 2000.

64. Панкрухин А.П. Маркетинг образовательных услуг. // Маркетинг в России и за рубежом. 1997. №1.

65. Пардаев М.Қ., Атабаев Р. Туризм асослари. Самарканд. СамИСИ. 2006- 74 б.

66. Пардаев М.Қ., Исроилов Ж.И., Гаппоров А.Қ. Хизмат кўрсатиш соҳасида иқтисодий таҳлилни такомиллаштириш муаммолари. Самарканд “Зарафшон”, 2009.-66 б.

67. Пардаев М.Қ., ва бошқалар. Хизмат кўрсатиш тармоқлари иқтисодиётининг айрим муаммолари. Монография. – Т.: “Навруз” . 2014. 264 б.

68. Петти У., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Фридмен М. Классика экономической мысли. Соч. – М.: ЭКСИМО-Пресс, 2000.

69. Попов Е.Н. Услуги образования и рынок // РЭЖ. №6. 1992.

70. Поков Ф.И. Экономическая теория. Учебник для вузов. СПб.: Питер, 2006.

71. Портер М. Конкуренция. Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2005.

72. Русча- ўзбекча лугат. II-том. Т.: ЎСЭ Бош редакцияси.

73. Сагинова О.В. Изменения на рынке образовательных услуг / www.marketologi.ru

74. Салин В.Н., Шпаковская У.П. Социально-экономическая статистика. Учебник М.: Юрист, 2001.

75. Саидов К.С., Мухаммедов М.М., Сейтмурадов Р.А., Асланова Д.Х., Исхакова С.А. Социал иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Т.: «O'zbekiston», 2006.

76. Созиева З.И. Формирование стратегии кластерного развития туристско-рекреационного комплекса региона на примере Республики Северная Осетия-Алания: дис. канд. экон.наук. Москва.: 2009

77. Сервисная деятельность: учет, экономический анализ и контроль: Учебное пособие/ Е.И. Балалова О.В. Каурова. -М.: Издательство «Дело и Сервис», 2006.

78. Система координат действия и общая теория систем действия. Функциональная теория изменения. Понятие общества./ Американская социологическая мысль. - М.: Изд. Международного ун-та бизнеса и управления, 1996.

79. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Соцэкгиз, 1962.

80. Соломатина О.В. Некоторые проблемы ценообразования на образовательные услуги в вузах Сибири. // Экономика для менеджеров: Межвуз. сб. науч. тр. – Барнаул.: 1998.

81. Сонь Т.А. Формирование рынка образовательных услуг / www.marketing/spb.ru

82. Сорокин П. Долгий путь. Сыктывкар. 1991.

83. Социальное развитие и уровень жизни населения в Узбекистане в 2015г. Статистический сборник Госкомстата Узбекистана. Т.: 2015.

84. Тарасёнок А. И. Геоэкономика туризма. Учеб. пособие. Минск.: Новое знание, ИНФРА-М, 2011.

85. Тухлиев Н., Абдуллаева Т.. Услуги, технологии и продукты в туризме.-Т.:Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2009.

86. Туризм асослари. Ўқув қўлланма. / И.С.Тухлиев, Р.Хайитбоев, Н.Ибодуллаев, Р.С.Амриддинова. Самарканд иқтисодиёт ва сервис институти. Самарканд.: 2010.

87. УлашевИ.О.,МахмадиевБ.С.Эконометрические модели прогнозирования показателей развития сферы услуг населению области. Сб.//Вопросы моделирования и информатизации экономики, Т.:1992,вып.5.

88. Фокина О.И. Формирование и функционирование рынка образовательных услуг. Автореф. дисс. канд. экон. наук. / Моск. Гос. Ун-т им.М.В.Ломоносова. – М.: 1998.

89. Фред З. Письмо невесте. – СПб.: Азбука-классика, 2007.

90. Хаширов О.А. Предпринимательство в сфере услуг. – СПб УэиФ, СПб.: 1993.

91. Хваджа А.Н., Рассадин Б.И. Туристские кластеры как инструмент роста конкурентоспособности экономики Сирии. // Проблемы современной экономики. 2011. № 4.

92. Шевелева С.С. Открытая модель образования (синергический подход). – М.: ИПЧ «Издательство Магистр», 1997.

93. Шепелев И.Г. Туристско-рекреационные кластеры – механизм инновационного совершенствования системы стратегического

управления развитием регионов. //Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). 2012. № 3.

94. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебник. М.: Экономист, 2005.

95. Шодмонов Ш., Р.Алимов, Т.Жўраев. Иктисодиёт назарияси. Т.: “Молия”, 2002.

96. Шодмонов Ш., Т.Зиёев., Ш. Исроилова. Аҳоли бандлиги ва даромадларни оширишда таркибий ислохотларнинг роли. // Иктисод ва таълим. Илмий оммабоп журнал. №3, 2005й.

97. Щусь Д.В. Экономическо-институциональный механизм организации социального туризма. Автореферат на соискание учёной степени кандидата экономических наук, Сочи.: 2005

98. Ченцов А.О бизнесе образовательных услуг // Высшее образование в России. 1999. №2.

99. Юлдашев Р.З. Инвестиционное обеспечение приватизированных предприятий в Узбекистане: управленческий аспект. Монография. – Т.: Иктисодиёт, 2009.

100. Ўзбекистон Республикаси фаолият турлари бўйича хизматлар таснифлаш. О’ЗД010, 2006.

101. Ўзбекистон Республикаси иктисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари: Статистик тўплам. – Т.: “Ўзбекистон”, 2011.

102. Ўзбек тилининг изохли лугати. Тахрир хайъати: Т.Мирзаев (рахбар) ва бошқ. ЎзР ФА Тил ва адабиёт ин-ти. - Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.

103. Ўзбекистан ракамларда. Ўзбекистон Республикаси статистика кўмитаси. Тошкент.: 2015.

104. Ўлмасов А. Вахобов А. Иктисодиёт назарияси. Дарслик (тўлдирилган ва қайта ишланган нашри).— Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2014.

105. Ўлмасов А., Тўхлиев Н. Бозор иктисодиёти. Киска лугат-маълумотнома. Т.: Қомуслар бош тахририяти, 1991.

106. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иктисодиёт назарияси. Дарслик. Т.: Мехнат, 1995.

107. Ғойибназаров Б.К. Аҳоли турмуш даражасини статистик баҳолаш. Монография. Т.: Фан, 2005.

108. Bordas E. Improving public-private sectors cooperation in tourism: A new paradigm for destinations [Electronicresource] // Tourism Review. – 2001. – Vol 56, N 3/4. – P. 38–41.

109. Canina L., Enz C.A., Harrison J.S. (2005). Agglomeration effects and strategic orientations: evidence from the U.S. lodging industry // Academy of Management Journal, vol. 48, pp. 565-581.

110. Capone F. (2004). «Regional Competitiveness in Tourism local Systems», 44 European Congress of the European Regional Science Association, Regions and Fiscal Federalism, Universidad the Porto.
111. Cooperation and Partnerships in Tourism – A Global Perspective. – Spain: World Tourism Organization, 2003. – 147 p.
112. Cunha S. K. and Cunha, J.C. (2005), «Tourism cluster competitiveness and sustainability proposal for a systemic model to measure the impact of tourism on local development № BAR.2(2). art. 4, pp. 47–62, July/Dec.
113. Dias A. (2000), «Tourism as a leverage sector in the new model of economic growth», «Tourism Sustainability and Territorial Organization» Proceedings of XIIth Meeting 4th-10th July. 1999. Faro, Portugal.
114. Jackson J. and Murphy P. (2002) «Tourism destinations as clusters: analytical experiences from the new world», Tourism and hospitality research, Vol. 4, pp. 36–52.
115. Machiavelli A. Tourist Destinations as Integrated Systems [Electronic resource] // Tourism Review – 2001. – Vol.56, N 3/4. – P. 6–11.
116. Monfort M., V. M. (2000). Competitividad y factores críticos de éxito en la «hotelería de litoral»: experiencia de los destinos turísticos Benidorm y Peñíscola (Doctoral Dissertation, Universidad de València, España, 2000).
117. Nordin S. European Tourism Research Institute. Tourism clustering and innovation – paths to economic growth and development [Electronic resource] European Tourism Research Institute. – Stockholm, 2003, 90 p.
118. Novelli, M., Schmitz, B. E Spencer, T. (2006). «Networks, Clusters and Innovation in Tourism: a UK Experience», Tourism Management, Vol.27, pp. 1141–1152.
119. Tinsley, R. and Lynch, P.A. (2008) Differentiation and Tourism Destination Development: Small Business Success in a Close-knit Community, Journal of Tourism and Hospitality Research, Vol. 8, No. 3, pp. 161–177.
120. Tinsley, R. and Lynch, P.A. (2007) Small Hospitality and Tourism Businesses in Pushkar, India: Destination Development Through Communication Networks, World Journal of Tourism Small Business Management, 1, pp. 83–94.
121. Public-private Sector Cooperation: Enhancing Tourism Competitiveness. – Spain: World Tourism Organization, 2001. – 283 p.
122. <http://www.wttc.org/>
123. <http://www.wttc.org/>
124. www.lex.uz
125. www.cbu.uz
126. www.agrobank.uz
127. www.wto.org.
128. CETA - Canadian EduTourism Associates. <http://www.edutourismconference.org/>

ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИ ВА ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ

Самарканд, “Zarafshon” нашриёти ДК, 2017. –300 б.

Мухаррир:	Шерзод Сариев
Мусаххих:	Гулнора Холдорова
Саҳифаловчи:	Дилбар Саматова

Нашриёт лицензияси АИ №153, 14.08.2013

Теришга берилди: 26.12.2016 й.

Босишга рухсат этилди: 20.01.2017 й.

Офсет босма қоғози. Қоғоз бичими 60x84 ^{1/32}.

«Таймс» гарнитураси. Офсет босма усули.

Ҳисоб-нашриёт т. 17.0. Шартли б.т. 18.75.

Адади: 100 нусха.

Буюртма. 02.

Баҳоси келишилган нархда.

“Zarafshon” нашриётида нашрга тайёрланди.

140100, Самарканд шаҳри, Амир Темури кўчаси, 12-уй.

Тел.: (+99866) 235-28-40

e-mail: zar-nashriyot@inbox.uz

“Zarafshon” нашриёти давлат корхонаси

босмахонасида чоп этилди.

140100, Самарканд шаҳри, Амир Темури кўчаси, 12-уй.

ISBN 978-9943-4782-7-5